

प्रकरण २ रे

संबंधित सादल्याचा आढावा ;

आणि पूर्वी झालेल्या संसोधनांचा निष्पत्तीत्मक अभ्यास.

अभ्यासकाने शोध प्रबंधासाठी 'मुलींच्या माध्यमिक शाळेतील शिक्षणावर प्रशासनाचा झालेल्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास' हा विषय निवडलेला आहे. अभ्यासकाने संबंधित साहित्याचा आढावा घेऊन आणि पूर्वी झालेल्या संशोधनाचा अभ्यास करून समस्येचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अभ्यासक साहित्याचा आणि पूर्वी झालेल्या संशोधनाचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे देत आहे.

मुलींची शालेय शिक्षणातील गळती व कारणे

- एक शोध प्रकल्प

श्री . आर. व्हि. पंडित, एम.ए. बी.ए.

साधना ज्यु. कॉलेज, हडपसर, पुणे- ४११०२८.

स्वतंत्र भारत बलशाली समृद्ध आणि अजिंक्य राष्ट्र म्हणून २१ व्या शतकात पदार्पण करणार असेल तर शिक्षणाच्या उद्दिष्टांची, कृतिकार्यक्रमांची मूलभूत पुनर्रचना केली पाहिजे. या जाणिवेतून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आखले पाहिजे. लोकशाही समाजवादी राष्ट्रातील नागरीकांच्या मुलामुलींची जडणघडण ज्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातून होणार ते स्वतः नागरिकांनीच ठरवावे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे लादलेले नसावे, व ते तयार होत असताना त्यात जनमानसांच्या प्रतिक्रिया आणि सूचना यांचा विचार झालेला असावा, या उद्देशाने समाजातील सर्व शिक्षणप्रेमी नागरीक, उद्योजक, शिक्षणतज्ञ व महिला यांच्याशी विचार विनिमय होऊन मे १९८६ मध्ये 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण' अंतिम स्वरूपात तयार झाले. ह्याचा अर्थ असा नव्हे की, आतापर्यंत शिक्षणाच्या विभिन्न कार्यक्रमातून काहीच निष्पन्न झाले नाही. शिक्षणाला स्वतःची एक आगळी वेगळी भूमिका आहे. शिक्षण ही दीर्घकाळासाठी गुंतवणूक आहे हे ही समजून घेतले पाहिजे. ज्या समाजात त्याचा नित्य वास आहे, त्या समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षणाची तत्वे पध्दती, कृतिकार्यक्रम आणि साधने निश्चित झाली पाहिजेत.

समस्या-

शिक्षणाच्या संदर्भातील वरील उद्देश लक्षात घेऊन विद्यार्थी घडविण्याचे कार्य आणि व्यवहारात दिसणारे वेगळे चित्र यामुळे काही वेळा खेद वाटतो पण नुसतीच खंत वाटून काय उपयोग? आपण त्यासाठी काहीतरी केले पाहिजे. शिक्षणातील संख्यात्मक विकास हा शासनांच्या आर्थिक सहाय्यातून होऊ शकतो. परंतु शिक्षणाचा गुणात्मक विकास होण्यासाठी आवश्यक असतात ते शिक्षकाचे स्वयंस्फूर्त, निरपेक्ष प्रयत्न आणि समाजाचा सक्रिय सहभाग.

जूनमध्ये शाळा सुरू होते, नव्या उत्साहाने उमेदीने काही प्रकल्प डोक्यात घेऊन शिक्षक शाळेत प्रवेश करतो. इ. १० वी चा रिझल्ट लागलेला असतो. प्रवेश देण्याचे काम पूर्ण होत आलेले असते. इ. ११ वीत येणाऱ्या मुलींची संख्या मात्र फारच कमी असल्याचे जाणवते. आणि मग गळतीची समस्या जाणवू लागते. शाळेची घंटा होते. टोल पडतो. राष्ट्रगीत सुरू होते. एका बाजूला मुले व दुसऱ्या बाजूला मुली प्रार्थनेसाठी उभे असतात. प्रार्थना म्हणताना मात्र एकत्रित होत नाही, कारण मुलींची संख्या फारच कमी वाटते. उत्तीर्ण झालेल्या सर्व मुलींनी इ. ११ वी साठी प्रवेश घेतलेला आढळत नाही. या प्रवेश न घेतलेल्या मुलींबद्दलचे विचार मनात फिरत असतात.

“यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तंत्र देवताः” असे सांगणारी आपली संस्कृती आहे. या संस्कृतीचा वारसा आपण जपत आलो आहोत. ‘स्त्री’ ही माणसाची उध्दारकर्ती आहे, हे ध्यानी घेऊन महात्मा फुले, आगरकर, कर्वे आदि थोर विभूर्तींनी स्त्री-शिक्षणास उत्तेजन दिले. आपल्या सरकारनेही मुलींचे शिक्षण मोफत केले

आहे. त्यामुळे मुलींच्या साक्षरतेचे प्रमाण थोडेसे वाढले आहे. तरी बरेच पालक मुलींना फार शिक्षण देण्याच्या बाबतीत कमी उत्सुक आहेत असे आढळते. ह्याची कारणेही अनेक असावीत.

आजच्या बदलत्या आणि धावत्या जगात स्त्रीने अबला न राहता तिला प्राप्त परिस्थितीशी समर्थपणे सामना करून यशस्वीपणे जीवन जगणे गरजेचे झाले आहे. स्त्री सुशिक्षित नि सुसंस्कृत झाली, तरच उद्याची पिढी भावी काळात येणाऱ्या अनेकविध आपत्तींना खंबीरपणे तोंड देऊ शकेल, हे आजचा सुजाण पालक समजू शकतो. तरीही मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण अपेक्षेप्रमाणे वाढू शकत नाही. याची कारणे कोणकोणती आहेत? त्यावर काही यथोचित उपाय निघू शकेल काय?

ही समस्या आहे, पुण्याजवळील ९ कि. मी. अंतरावर असलेल्या हडपसर गावातील साधना विद्यालयातील. या विद्यालयात इ. १० वीत पास झालेल्या सर्व मुली ११ वीत प्रवेश घेत नाहीत. पास झालेल्या इतर काही मुली पुणे अथवा जवळपासच्या उच्च महाविद्यालयात अथवा इतर शिक्षणास जातात. पण हे प्रमाण तसे नगण्यच. मग इतर मुलींचे काय होते? याचा शोध घेण्याचा हा अल्पसा प्रयत्न।

उद्दिष्टे -

ही स्थिती तशी खेदजनक वाटते. ती सुधारणे आवश्यक आहे व त्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावयास पाहिजेत, अशी माझी धारणा आहे. किमान या मुलींच्या उच्च शिक्षणातील गळतीची कारणे तरी समजावून घेतली पाहिजेत, असे मला वाटते.

शाळा मध्येच सोडून देणाऱ्या मुलींच्या अडचणी जाणून घेऊन त्यावर उपाय योजना सुचविणे, हे प्रस्तुत प्रकल्पाचे प्रमुख उद्दीष्ट आहे.

परिकल्पना-

या मुली पुढील शिक्षणास येत नाहीत, याची सर्वसामान्य कारणे, अशी सांगता येतील.

१) या मुलींना घरकाम करावे लागते.

२) या मुलींचे पालक आर्थिक परिस्थितीने गांजलेले आहेत, म्हणून ते मुलींना पुढील शिक्षणास पाठवीत नाहीत.

३) पालकांना शिक्षणाविषयी अनास्था आहे.

माहिती संकलन व कार्यवाही -

अर्थात नुसत्या कारणांचा विचार करून उपयोगाचे नव्हते. त्या दृष्टीने शोध घेणे आवश्यक होते. या मुलींच्या खरोखरच काय अडचणी असतील, उणीवा काय आहेत? या दृष्टीने माहिती घेणे आवश्यक होते.

पहिली फेरी -

इ. १० वी च्या परीक्षेस किती मुली बसल्या, किती उत्तीर्ण झाल्या याचे निरीक्षण करण्यात आले. १९८५-

८६ या शैक्षणिक वर्षात इ. १० वी च्या परीक्षेत २५० मुली परीक्षेस बसल्या व १८७ उत्तीर्ण झाल्या.

त्यातील आमच्या उच्च माध्यमिक विद्यालयात ६९ मुलींनी शास्त्र व कॉमर्स या शाखेमध्ये प्रवेश घेतला. १०

तं १५ मुली बाहेरगावी इतरत्र पुढील शिक्षणास गेल्या, आणि मग लक्षात आलं की, जवळजवळ १००

मुलींनी पुढील शिक्षणासाठी प्रवेश घेतला नाही.

दुसरी फेरी - मुलींच्या शिक्षणातील गळतीच्या कारणांचा शोध घेण्यासाठी इ. ५ वी तील विद्यार्थिनींचा

सन १९८०-८१ चा कॅटलॉग अभ्यासला. याच मुली सन ८५-८६ मध्ये इ. १० वीत आल्या होत्या. इ.५

वी तील सर्व मुली इ. १० वी पर्यंत शिक्षण घेत गेल्यात की नाही की काही मुलींनी मध्येच शाळा सोडली, याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला असता खालील गोष्टी आढळून आल्या.

१) इ. ५ वी त २०३ मुलींनी प्रवेश घेतला. त्यातील ६ मुलींनी इ. ८ वी तच शाळा सोडली. ४० मुलींनी इ. ९ वीत व ५ मुलींनी इ. १० वीत शाळा सोडली.

तिसरी फेरी -

यानंतर मुलींनी शाळा सोडण्याची कोणती कारणे दिली आहेत? याचा शोध घेण्याचे ठरविले शाळेतील रजिस्टरमधे शाळा सोडलेल्या मुलींनी शाळा सोडण्याची कारणे पाहिली असता, त्यांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे केले. (शेकडा प्रमाणामध्ये)

१) सतत गैरहजर	- २०%
२) पालकाची बदली	- अल्प
३) पालकाची इच्छा	- ६०%
४) बाहेरगावी शिकण्यास गेली	- अल्प
५) दुसरीकडे शिकण्यास गेली	- अल्प
६) अनुत्तीर्ण	- अल्प

वरील तक्त्यावरून हे लक्षात आले की, सतत गैरहजर आणि पालकाची इच्छा या दोन कारणाने मुलींनी शाळा सोडली आहे.

वरील तपशीलवार अभ्यास केल्यानंतर दिलेल्या कारणांची वारंवारिता (Frequency) किती आहे, हे पहाण्याचे ठरविले. या कारणाची सबलता (Validity) लक्षात घेण्यासाठी इयत्तावार म्हणजे प्रत्येक इयत्तेत कोणत्या कारणासाठी किती मुलींनी शाळा सोडली हे शोधून काढले, तेव्हा खालीलप्रमाणे माहिती मिळाली.

सतत गैरहजर -

या कारणासाठी इ. ५ वी तील २०३ मुलींपैकी इ. ८ वीत ८ मुलींनी शाळा सोडली. इ. ९ वीत २५ मुलींनी शाळा सोडली. इयत्ता १० वीत ५ मुलींनी शाळा सोडली. (शेकडा प्रमाण - १३.७)

पालकांची इच्छा -

या कारणासाठी म्हणून इ. ५ वीतच ९ मुलींनी शाळा सोडली. इयत्ता ८ वीत १६ मुली, इ. ९ वीत ३६ मुली शाळा सोडून गेल्या (शे. प्र. ३०.०३)

पालकांची बदली, बाहेरगावी, अनुत्तीर्ण -

इ. कारणांसाठी मुलींचे शाळा सोडण्याचे प्रमाण अल्प होते. वरील सांख्यिकी माहितीवरून असे दिसते की, इ. ८ वी व ९ वीत मुली जास्त प्रमाणात शाळा सोडून देतात. आणि हा वयोगट १४ ते १६ वर्षे अशा प्रकारचा आहे. गळतीचे प्रमाण जवळजवळ ४३.७ % आहे, आणि उच्च माध्यमिक शिक्षणात मुलींच्या गळतीचे प्रमाण याहुनही जास्त म्हणजे ५७ % दिसून येते.

मुली शाळेत न येण्यासंबंधीच्या कारणांचे विशदीकरण वरील मुलींच्या अडचणी किंवा शाळेत न येण्यासंबंधीची कारणे जाणून घेण्यासाठी विद्यालयाशी संबंधित पालकांची मिटींग बोलावली व त्यात

पालकांना विश्वासात घेवून मुलींचे शिक्षणातील एखाद्या मोठ्या गळतीचे प्रमाण व त्याची कारणे जाणून घेतली, ती खालीलप्रमाणे आहेत.

१) साधारणतः १५ ते १६ वर्षे वयोगटाच्या मुली या शाळा सोडतात. याचे कारण म्हणजे आईबाप आता मुलगी उपवर झाली आहे असे समजतात आणि तिचे लग्न करून देतात. आणि मग साहजिकच इच्छा असूनही मुलींना शिकता येत नाही.

२) दुसरे असे की, मुली लांब अंतरावरून शाळेत येत असतील तर वयात आलेल्या या मुलीला शाळेत कसे पाठवावयाचे या काळजीने ते मुलीला पुढे शिकवित नाहीत.

३) त्याचप्रमाणे १५ ते १६ वर्षांची मुलगी गरीब अथवा दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाचा एक आधार बनते. ती आपल्या आईबरोबरच शेतात अथवा गवंडी कामास अथवा अन्य काही कामास जावून रोजगार मिळवू शकते. व त्या कुटुंबास या आर्थिक मिळकतीची गरज असल्याने त्या मुलींना शाळा सोडावी लागते.

४) काही कुटुंबात असे चित्र दिसते की या मुलीला लहान लहान भावंडे असतात. घरची परिस्थिती गरिबीची असते. आणि अशा वेळेला आई आणि वडील दोघेही मोलमजूरी करण्या बाहेर जातात. या मुलीचा उपयोग त्यांना ही लहान भावंडे सांभाळण्यासाठी चांगला होतो. परिणामी मुलीला शाळा सोडावी लागते.

५) अजूनही काही रूढी अथवा जुन्या कल्पना आपल्यामध्ये दिसून येतात. या कल्पना फक्त अशिक्षित अथवा गरीब कुटुंबातच आहेत, असे नव्हे, तर श्रीमंत अथवा सुशिक्षित कुटुंबात देखील आहेत. मुलगी

आता १५ ते १६ वर्षाची झाली. तिला जास्त शिकवून काय करायचे तिला शेवटी चूल आणि मूलच सांभाळायचे आहे, तेव्हा ती शाळेत जाता कामा नये.

६) एक कारण असे दिसते की, पालकांना सारखे वाटत असते की, मुलगी जर जास्त शिकली तर मग तिला नवरा देखील तिच्या तोडीचा मिळावा, तिच्यापेक्षा कमी शिकलेला तरूण तिच्याशी लग्न करायला तयारही होत नाही. आणि तिला शैक्षणिकदृष्ट्या अनुरूप असा वर शोधणे कठीण जाते. म्हणून तिला शिक्षणापासून वंचित केले जाते.

७) हुंड्याच्या गंभीर प्रश्नामुळे देखील मुलींच्या शिक्षणावर विपरीत परिणाम होतो. मुलगी जास्त शिकली तर जास्त शिकलेला वर तिच्यासाठी लागतो आणि त्या वराला जास्त हुंडा द्यावा लागेल, हे अर्थिकदृष्ट्या पालकांना परवडण्यासारखे नसते. म्हणून मग मुलीला जास्त शिकविण्याच्या भानगडीत पालक पडत नाहीत. त्यात भर म्हणजे एखाद्या पालकाला जर जास्त मुली असतील तर हा हुंडारूपी राक्षस त्याच्यापुढे सारखा आ वासून उभा ठाकलेला असतो, आणि मग त्या मुलींना शाळेतून काढून घेतले जाते.

८) दुष्काळाचा फार मोठा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या गळतीवर होत असतो. दुष्काळात पालकांची अर्थिक स्थिती अतिशय खालावलेली असते. आणि अशा वेळेस मुलच काय पण मुली सुध्दा दुष्काळी कामावर जातात आणि ८७ च्या दुष्काळाचे चित्र जर पाहिले. तर असे आढळून येते की, फक्त १५ ते १६ वर्षीय म्हणजे युवक मुले मुलींचा कामावर गेले नाही तर, कुटुंबातील ५ वी ६ वी तील मुलं मुली सुध्दा शाळा सोडून उंदरनिर्वाहासाठी काम करित होती.

९) काही मुसलमान कुटुंबातील अजूनही बुरखापध्दत चालू आहे. मुलगी १४ -१६ वर्षाची झाली, म्हणजे मग जी वयात आली, आणि वयात आलेल्या स्त्रीचे तोंड हे इतरांनी पाहू नये, ही जी एक अंधःश्रद्धा अथवा रूढी मुसलमान जमातीत अजूनही आहे, त्यामुळे मग या मुलींना शाळेत पाठविले जात नाही.

निष्कर्ष -

तेव्हा वरील सर्व कारणावर उपाय शोधून मुलींना कशा रितीने शिक्षण देता येईल, यावर विचार करणे अगत्याचे ठरते. कारण मुलगी ही पुढे कुटुंबाचा एक अविभाज्य भाग होणार असते. पुढे मातेची भूमिका तिला करायची असते आणि कुटुंबातील माता जर सुशिक्षित, संस्कारक्षम नसेल तर मग त्या कुटुंबाचा न्हास व्हायला वेळ लागत नाही. लहान मुलावर, पुढे निर्माण होवू घातलेल्या पिढीवर संस्कार मातेकडून होत असतात, आणि ही गुरूची भूमिका योग्य रितीने व्हावयास हवी असेल तर समाजाचे हे कर्तव्य आहे की, स्त्रियांना शिक्षण द्यावे. मुलींना शिक्षणापासून वंचित कदापिही ठेवता कामा नये. आज आपण वर्तमान पत्रात वाचतो की, स्त्रियांवर अनेक प्रकारचे अन्याय होत आहेत. स्त्रियांना जाळून मारले जाते, त्यांच्यावर बलात्कार केला जातो, अन्य प्रकारचा मानसिक छळ होतो. इ. या सर्व गुन्हांचे अथवा अन्यायाचे एक कारण म्हणजे स्त्री ही शिक्षणापासून वंचित झालेली असते. तिने आत्मविश्वास गमावलेला असतो, आणि मग अशा प्रकारच्या अन्यायाला ती बळी पडते. या अन्यायाचा तिने प्रतिकार करावा यासाठी तिला शिक्षण मिळणे ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे. आणि यासाठी पालकांना विश्वासात घेऊन परिवर्तन घडवून आणणे, हे अतिशय गरजेचे आहे. काळ बदललेला आहे आणि या बदललेल्या काळाला, आजच्या समाजव्यवस्थेला सामोरे जावयाचे असेल तर मुलींना, स्त्रियांना शिक्षण मिळणे, हे अतिशय अगत्याचे आहे.

कारण त्यातूनच पुढे समाज घडत असतो, आणि उद्याच्या चांगल्या संस्कारक्षम समाजाचे चित्र पहावयाचे असेल तर, समाजाने मुलींना शिकविलेच पाहिजे.

मुलांना शिक्षण देता आले नाही तरी चालेल, परंतु मुलींना प्रथम शिकवा. मुलांच्या बाबतीत तो कमी शिकला, एखाद्या तांत्रिक शिक्षणाचा कोर्स त्याने केला तरी, तो आपले द्रव्यार्जनाचे साधन मिळवू शकतो. त्यासाठी तो कुठेही जाऊ शकतो. परंतु मुलींच्या बाबतीत काही मर्यादा पडतात. त्या केव्हाही, कुठेही, कोणतेही काम करू शकत नाही. त्यांना साजेसे शिक्षण घेवून त्या आपल्या पायावर उभ्या राहण्यासाठी मदत करायला हवी. आणि म्हणून त्यांना मानाचे समानतेचे, स्थान मिळवून देणे, हे समाजाचे आद्य कर्तव्य होय.

अर्थात ही समस्या अजून तरी पूर्णपणे सुटली नाही. यासाठी अधिक जाणीवपूर्वक प्रयत्नांची जोड मिळणे आवश्यक आहे. शिक्षण पालक, सामाजिक कार्यकर्ते व सरकार या सर्वांच्या सामूहिक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. या समस्येचे निराकरण हे एका शिक्षकाचे काम नाही.

ही समस्या या एका शाळेपुरतीच मर्यादित नाही. इतर शाळातूनही समस्या दिसून येते. हळपसरप्रमाणे अन्य ठिकाणी ही समस्या निश्चितपणे भेडसावित असणार, म्हणून यावर उपाय करताना प्रशासकीय पातळीवरून तसेच समाजाचा सहभाग मिळून प्रयत्न होणे, आवश्यक आहे. हे प्रयत्न तात्पुरते असून चालणार नाही, तर त्यात सातत्याची आवश्यकता आहे. त्याचबरोबर समाजाचे प्रबोधन होणे आवश्यक आहे.

मराठवाड्यातील मुलींच्या शिक्षणविषयक समस्या

(विचार संकलन - शिक्षण आणि समाज - संपादक - डॉ. चित्रा नाईक)

एखाद्या राष्ट्राची सांस्कृतिक उंची मोजायची असेल तर तेथील स्त्रीला दिल्या जाणाऱ्या सामाजिक व राजकीय महत्वावरून ती ठरवावी. असे एका फ्रेंच लेखकाने म्हटले आहे. कारण समाजाचा एक महत्वाचा घटक म्हणजे स्त्री होय परंतु भारतासारख्या देशात ती कमालीची उपेक्षित राहिली आहे. देशातील निम्मी लोकसंख्या स्त्रियांची असल्यामुळे त्यांना अज्ञानाच्या अंधःकारात चाचपडू दिल्यास लोकशाहीला अर्थच उरणार नाही. लोकशाहीत प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीला मताधिकार असतो. परंतु भारतामध्ये स्त्रीशिक्षणाची समस्या अत्यंत गंभीर आहे. महाराष्ट्रातील मराठवाड्यात तर ती शोचनीय आहे.

मराठवाडा हैद्राबाद संस्थानात निझामाच्या राजसत्तेखाली शेकडो वर्षांपासून होता. भारतातील दुसरा कोणताही प्रदेश मुस्लिम राजसत्तेखाली इतक्या मोठ्या कालखंडापर्यंत नव्हता. वास्तविक मराठवाड्यात बहुसंख्य मराठी भाषिक . परंतू सत्तेमुळे उर्दूचे प्राबल्य अधिक. त्यामुळे मराठीकडे संपूर्णतया दुर्लक्ष झाले. मराठी माध्यमातून प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना उर्दूच्या तयारीसाठी एक वर्ष खर्च करावे लागे. नंतर उर्दूच्या पाचव्या इयत्तेत प्रवेश मिळे. त्यामुळे मोजक्याच मुली फार तर चौथीपर्यंत शिकत.

सारांश, ज्या काळात महाराष्ट्रात स्त्रियांच्या प्रगतीचे मार्ग खुले झाले होते, व स्त्रियांची प्रगती घोडदौडीने होत होती. त्या काळात मराठवाड्यातील स्त्री त्यांच्या मानाने ५० वर्षे मागच्या काळात जगत होती.

मुस्लिम राजवटीच्या अगदी शेवटच्या काळात (१९४५ नंतर) काही स्त्रिया नोकरी करित होत्या. परंतु तीही केवळ शाळामास्तरणीची. मध्यमवर्गीय नोकरी करणारा स्त्री वर्ग त्या काळात नव्हताच. १९४८ मध्ये मराठवाड्यात स्त्री- साक्षरता २.६ % होती. (महाराष्ट्रात ७.७ % होती) १९५१ साली ती ३.३ झाली. (महाराष्ट्रात ११ %)

मराठवाड्यात एकूणच शिक्षणाच्या सोयी फार कमी होत्या. उच्च शिक्षणासाठी हैदराबाद येथे जावे लागे. मुलांनाही ते अर्थिकदृष्ट्या परवडत नसे. दुय्यम शिक्षणासाठी जिल्ह्याच्या ठिकाणी जावे लागे. त्यामुळे मराठवाड्यात पुरुषांची साक्षरताही १९५१ मध्ये १०.८% तर १९६१ मध्ये १७ % होती.

औरंगाबाद शैथिल शासकीय महाविद्यालयात इंटरमिडीएटपर्यंत शिक्षण होते. १९५० साली पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीचे कॉलेज औरंगाबादला सुरू झाले . या महाविद्यालयात सुरूवातीला हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्या मुली होत्या त्याही एकत्र गटाने कॉलेजात जात. एकटी दुकटीने जाण्याचे धैर्य त्या काळात कुणातही नसे.

उद्योग व दळणवळणाची साधने -

मराठवाड्यातील नांदेड, परभणी, औरंगाबाद जिल्ह्याच्या काही विभागातच मीटरगेजची सोय आहे. मराठवाडा महाराष्ट्रात असूनही अखंडपणे वाहतुकीस जोडलेला नाही. मराठवाड्यातील माल नागपूर, नासिक, सोलापूर, पुणे येथे थेट पणे विनासायास पोचू शकत नाही. त्यामुळे मालाला कमी भाव मिळतो.

मराठवाडा भोवतालच्या प्रदेशाशी सोयिस्कर वाहतुकीच्या साधनांनी संमाधणे आवश्यक आहे.

मराठवाड्यात ६५ % लोक शेतकरी किंवा कामगार वर्गातील आहेत. अलीकडील काही वर्षात मात्र

मराठवाड्यात अल्प प्रमाणात औद्योगिक प्रगतीला चालना मिळाली आहे.

अपुन्या दळणवळणाच्या साधनांचा परिणाम सांस्कृतिक देवाणघेवाणीवर झाला असल्यास आश्चर्य नाही.

व हा भाग अर्थिकदृष्ट्या मागासलेला राहिला. अशा स्थितीत पालकाचे मुलींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होणे

स्वाभाविकच म्हणावे लागेल.

१९४८ मध्ये हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन झाले. त्यावेळी मराठी माध्यम सुरू झाले.

१९५६ साली राज्य पुनर्रचना अस्तित्वात आली व मराठवाड्यातील ५ जिल्हे महाराष्ट्राला जोडले गेले .

तेव्हा वेगळे विद्यापीठ , ब्रॉडगेज लोहमार्ग व आकाशवाणी केंद्र या तीन मागण्या पुढे झाल्या. १९५८ साली

मराठवाडा विद्यापीठाची स्थापना झाली. व मराठवाड्यात एक प्रकारचे नवचैतन्य निर्माण झाले. त्यामुळे

गेल्या २० वर्षात मराठवाड्यातील मुलींच्या शिक्षणात प्रगती दिसून येत आहे.

प्राथमिक शिक्षण -

१९५१ च्या खानेसुमारीवरून १९४८ साली ३८७७ प्राथमिक शाळा झाल्या. १९६० साली ५६७२ शाळा

झाल्या. शासनाने शिक्षणाच्या अनेक सवलती उपलब्ध करून दिलेल्या असतानाही मराठवाड्यातील

बऱ्याच मुली या सवलतीचा फायदा घेऊ शकत नाहीत. त्याला अनेक कारणे संभवतात.

प्राथमिक स्तरावरील मुलींची शेकडा प्रवेश संख्या -

	१९६८-६९	१९७४-७५
पश्चिम महाराष्ट्र	८१.८	८९.८
विदर्भ	६६.८	७२.९
मराठवाडा	४१.९	४८.९

मराठवाड्याची लोकसंख्या ८०, ५८, ३४३ आहे. प्रथम प्राथमिक शिक्षणाचा पाच वर्षातील आढावा घेऊ.

खालील आकडे मुलींचे व मुलांचे आहेत. त्यांच्या संख्येतील मुलामुलींच्या शिक्षणातील तफावत दिसून

येईल व मुलींच्या संख्येतील प्रगतीही लक्षात येईल.

वर्ष	मुले	मुली
७१-७२	५,२०,७४२	२,३६,५४२
१९७५	५,६६,३६९	२,९३,६८६
१९७६	६,२०,९९३	३,३०,०३३
१९७७	६,२७,९६२	३,४९,११७
१९७८	६,४८,०००	३,५६,०९८

प्राथमिक स्तरावरील मुलींचे प्रमाण मुलांच्या १/२ पट आहे. ही फार मोठी उणीव होय. मुलांच्या प्रवेश-
नोंदीची मोहीम सुरू करून ही उणीव भरून काढण्याची नितान्त गरज आहे. इतर प्रदेशाच्या मानाने

मराठवाड्यातील प्राथमिक वर्गात मुलींचे प्रमाणही कमी आहे. ते असे:

विभाग	१ ली	४ थी
मुंबई विभाग	४६.२	४२.१
पुणे विभाग	४६.१	३८.१
नागपूर विभाग	४४.३	४१.२
औरंगाबाद विभाग	३९.८	२९.९

औरंगाबाद विभागात मुलींचे १ ली व ४ थी च्या वर्गातील प्रवेशप्रमाणही कमी आहे.

खालील तक्त्यात सर्व विभागातील लोकसंख्येचे प्रमाण दिले असून ते अभ्यासनीय आहे.

	मुंबई	पुणे	नागपूर	औरंगाबाद
लोकसंख्या प्रमाण	२ :	१.६ :	१.४ :	१
प्राथमिक शिक्षण (मुलींचे)	३.७ :	२.७ :	२ :	१

प्राथमिक शिक्षण ही शिक्षणाची सुरुवात होय. या सुरुवातीसच मराठवाड्यातील मुलींचे प्राथमिक शिक्षण

किती मागे आहे याची जाणीव होईल.

एकूण प्रवेशात मुलींचे शेकडा प्रमाण - १९७८

	७ वी	८ वी	१० वी
मुंबई विभाग	३९.२	३६.१	३५.६
पुणे विभाग	३२.१	२८.१	२६.१
नागपूर विभाग	३६.७	३३.८	२९.७
औरंगाबाद विभाग	२४.१	२०.४	१८.९

औरंगाबाद विभागात मुलींची संख्या ७ वी, ८ वी व १० वी या वर्गातही इतर विभागांच्या मानाने किती कमी

आहे, हे वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होईल.

माध्यमिक स्तर - (८ वी ते १० वी) मुलामुलींची संख्या.

	मुली	मुले
मुंबई विभाग	२,१४,३२०	३,७०,३३२
पुणे विभाग	९८,६५५	२,६१,११२
नागपूर विभाग	९७,२०८	१,९७,७७३
औरंगाबाद विभाग	२७,२३५	१,०२,०६३

	औरंगाबाद	नागपूर	पुणे	मुंबई
लोकसंख्या प्रमाण	१	१.४	१.६	२
मुलींचे माध्यमिक शिक्षण प्रमाण	१	३.८	३.९	७.९

उच्च माध्यमिक शिक्षण

शेकडा मुलींचे प्रमाण (१९७८)

	१० वी	१२ वी
मुंबई विभाग	३५.६	३५.२
पुणे विभाग	२६.५	२४.०
नागपूर विभाग	२९.७	२३.३
औरंगाबाद विभाग	१८.९	१४.२

(१९७८) उच्च माध्यमिक स्तरावरील मुलामुलींची संख्या

	मुली	मुले
मुंबई विभाग	४६,८२४	८३,३५४
पुणे विभाग	१७,४४५	१५,१७५
नागपूर विभाग	१४,४४५	४३,५१८
औरंगाबाद विभाग	३,९२१	२१,५३५

	औरंगाबाद	नागपूर	पुणे	मुंबई
लोकसंख्याप्रमाण उच्च माध्यमिक	१	१.४	१.६	२
मुलींचे प्रमाण	१	४.४६	५.६	१५.३

या आकडेवारीवरून प्रत्येक स्तरावर मराठवाडा विभाग स्त्रीशिक्षणात किती अविकसित आहे, हे लक्षात येते. ग्रामीण भागात तर सर्वत्र अंधकारच दिसून येईल. अशी परिस्थिती निर्माण होण्यामागील मूळ कारणाचा शोध घेणे आवश्यक आहे.

मराठवाड्यात ग्रामीण भागात मोलमजूरी करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण जवळजवळ ७० % आहे.

घरचे सकाळचे काम घाईघाईत आटोपून ही स्त्री पादुंगळीला बांधून २, ३ मुलांची जबाबदारी मोठ्या मुलीवर किंवा मुलावर टाकून आपले घर सोडते. दिवसभर शेतात घाम गाळते, परत थकून-भागून ती घरी आली की, कसे तरी चार घास ती आपल्या मुलांच्या पोटात ढकलून उरलेले आपण खाऊन शरिराला पटकुरांवर टाकून देते. पुन्हा सकाळी उठताच ते चक्र सुरू होते. या दैनंदिन जीवनात मुलांचे भविष्य, स्वतःचे भविष्य शिक्षण वगैरे गोष्टी विचारात क्वचितच येतात. आजची आपली लहानगी मुलगी उद्या माता होणार आहे, तिचे भवितव्य घडवायचे आहे, हा विचार करायला तिला वेळच नसतो. बालवयातच तिचे लग्न करून आई-वडील कर्तव्यमुक्त होतात. त्या मुलीचे शिक्षण, तिचे पुढील आयुष्य, तिच्या गुणांची कदर वगैरे प्रश्नांना क्वचितच वाव मिळतो. त्यातून खेड्यापाड्यातून मुलींवर सामाजिक निर्बंध जास्तच. (मराठवाड्यात मुळातच मुलींवर निर्बंध जास्त) त्यामुळे मुलगी हुशार असूनही तिच्या वैयक्तिक जीवनाची प्रगती होऊ शकत नाही. आईचे जीवन ज्या अंधःकारमय अवस्थेत जाते, त्याच अवस्थेत तिच्या मुलीचेही जात असते. शतकानुशतके हीच परंपरा सुरू आहे.

हे चित्र ग्रामीण विभागाचे आहे. शहरी विभागाचा विचार क्रमाने पुढे येतो. आजही मुलगा व मुलगी हा भेद मराठवाड्यात अधिकच केला जातो. शहरी विभागातही मुलींकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन सदैव असल्याने तेथे तिला विषमतेने वागवले जाते. अर्थिक किंवा इतर अडचणींमुळे शिक्षण सोडावे लागले तर प्रथम कुन्हाड मुलींच्या शिक्षणावर पडते. सुरूवातीपासून मुलामुलींचे शिक्षण व्यस्त प्रमाणात असल्याचे दिसून येते. विवाह, घरच्या जबाबदाऱ्या इत्यादींमुळे मुली शिक्षणाला वंचित होतात. मुलींचे शाळा सोडण्याचे प्रमाण मराठवाड्यात खूप आहे.

विद्यापिठीय शिक्षण स्तरावरील हा फरक खालील आकडेवारीवरून स्पष्ट होईल .

पदवीपूर्व संख्या - १९७८

मुले - २१,८३१

मुली - ३,०६७

पदव्युत्तर संख्या - १९७८

मुले - ४,२६५

मुली - ५६०

महाविद्यालयीन मुलींचे शिक्षण - (१९७७)

मुंबई विभाग ३६.९

पुणे विभाग २३.१

नागपूर विभाग २५.३

औरंगाबाद विभाग १३.०

दलित वर्गाची समस्या -

महाराष्ट्रातील एकूण दलित जाती-जमातीपैकी १५.४८ % दलित मराठवाड्यात राहतात. औद्योगिक विकासाच्या अभावी हा वर्ग श्रमजीवी असून त्याच्या व्यवसायात परिवर्तन झाले नाही. शेत मजुरीच्या पिढीजात व्यवसायातच हा वर्ग खितपत राहिला आहे. ९१ % दलित जाती व ९९ % दलित जमाती ग्रामीण भागात राहतात. चार पंचवार्षिक योजना येऊन गेल्या तरी हा वर्ग आहे तेथेच आहे. १२ % दलित जाती व ४० % दलित जमाती आपल्या निकृष्ट जमिनीत किंवा बटाईच्या शेतात खपत आहेत. त्यांच्या पैकी ६८ % व ५३ % लोक भूमिहीन आहेत.

साक्षरतेचे प्रमाण - १९६१ मराठवाडा

	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	महाराष्ट्रातील साक्षरता
दलित जाती	१०.६८	१.०१	५.८०	१५.७८
दलित जमाती	९.३०	०.५५	४.९०	७.२१

या वर्गातील शिक्षणाला लक्षणीय चालना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने मिळाली. मुंबईच्या पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीने १९५१ मध्ये कला, वाणिज्य आणि शास्त्र शाखा असलेले महाविद्यालय औरंगाबाद येथे स्थापन केले. नांदेडला महर्षी रामानंद तीर्थांच्या प्रेरणेने पीपल्स कॉलेज स्थापले गेले.

दलित -विद्यार्थी -विद्यार्थिनींची महाविद्यालयातील संख्या

	एकूण विद्यार्थी	दलित विद्यार्थी	विद्यार्थिनी
१९५१	१२५	१०	२
१९५६	७२२	२२५	उपलब्ध नाही

१९६१ व १९७१ मधील दलित वर्गातील साक्षरतेचे प्रमाण मराठवाड्यात इतर विभागांच्या तुलनेत

खालीलप्रमाणे होते.

	१९६१	१९७१
वृ. मुंबई	५८.५	६१.८३
मुंबई विभाग	२८.४	३८.६४
पुणे विभाग	२९.८	३८.१६
नागपूर विभाग	२७.८	३७.४४
मराठवाडा विभाग	१६.१	२५.८
संपूर्ण महाराष्ट्र	२९.७	२९.१८

मराठवाड्यात दलित वर्गाची साक्षरता महाराष्ट्राच्या मानाने साधारण निमपटीने आहे. दलित वर्गाची

विद्यार्थ्यांची संख्या महाविद्यालयात सतत वाढत असताना मुलींचे प्रमाण मात्र अल्पच होते.

	१९५८	१९७४-७५
मुले	३२००	७८,५२९
मुली	२२५	६९१

१९६० नंतर या स्तरावरील शिक्षणाला गती मिळाली. १९५० मध्ये १० विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. २५ वर्षांमध्ये ही संख्या १३०० वर वाढली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिकवणुकीची प्रेरणा व भारतीय शिष्यवृत्ती योजना याला कारणीभूत आहे, या वर्गातील मुलांचे शिक्षण द्रुतगतीने पुढे जात असताना त्या वर्गातील मुलींचे शिक्षण मात्र मंदगतीने होत आहे. प्रौढ पुरुषात ४ थी पर्यंतचे शिक्षण प्रमाण १८% ५ वी ते ७ वी - १३.६%, ८ वी ते ११ वी - ११.५%, आहे. प्रौढ स्त्रियात मात्र ते १% इतके आहे.

१५ वर्षांखालील ३०% मुली शाळेत जातात. अंबेजोगाईमध्ये त्याचे प्रमाण फक्त १०% आहे. १९५० मध्ये २ मुली महाविद्यालयात जात होत्या, तर १९७४ - ७५ मध्ये त्यांची संख्या ६९१ झाली.

१९६१ मध्ये ऐकून ३१,१०,००० स्त्रिया मॅट्रिकपूर्व शिक्षण घेत होत्या. महाराष्ट्रातील कोणत्याही विभागापेक्षा लहान वयातील विवाहीत मुलींचे प्रमाण मराठवाड्यात १, ते २ पट आहे. म्हणून अनेक सवलती मिळूनही शिक्षणेच्छू मुलींचे प्रमाण कमी आहे.

१९६२ साली मुलीसाठी वसतिगृह (मिर्लींद महाविद्यालयातर्फे) बांधले गेले. व तेव्हापासून मुलींच्या महाविद्यालयीन शिक्षणाला खरा प्रारंभ झाला. १९६०-६१ मध्ये फी-माफीची योजना लागू होताच ७८% विद्यार्थीनी महाविद्यालयात दाखल झाल्या.

विद्यार्थीनींची संख्या

	७३-७४	७४-७५
औरंगाबाद	१५७	३००
नांदेड	२६	४२
उदगीर	३१	४४
उर्वरित	८०	२३३
एकूण	२९४	६२९

हे प्रमाण मुलींच्या एकूण संख्येच्या ८.४ % इतके आहे.

मिर्लीद वसतिगृहाच्या ७० विद्यार्थीनींच्या पहाणीवरून ९३ % विद्यार्थीनी गरिबीच्या रेषेखालील स्तरातून येतात. त्यांचे पालक प्राथमिक शिक्षक, कॉन्स्टेबल (पोलीस) किंवा तृतीय श्रेणी अधिकारी आहेत. या मुली सुद्धीत आपल्या खेड्यात जाऊन शेतीतील कामे करतात. सामाजिक अन्याय व विषमतेचे चटके त्यांना सहन करावे लागत आहेत.

भारतीय शासनाच्या शिष्यवृत्त्यांमुळे दलित वर्गातील विद्यार्थ्यांची महाविद्यालयीन शिक्षणातील प्रगती स्पृहणीय आहे. १९६८ मध्ये एकूण महाराष्ट्रातील २१३८२ शिष्यवृत्तीधारकांपैकी २१७८ शिष्यवृत्तीधारक मराठवाड्यातील होते .

या वर्गातील नवबौध्द व महार जमातीतील विद्यार्थी उच्च शिक्षणात अग्रभागी आहेत. व प्रतिवर्षी त्यांचे प्रमाण बरेच वाढत आहे. विमुक्त व भटक्या जमातीमधील ४७.१७ % विद्यार्थी आहेत. यातील ८३ % विद्यार्थ्यांनी शिष्यवृत्तीचा लाभ घेतला आहे.

मुलींच्या शिक्षणात मात्र कमालीची संध प्रगती दिसून येते. एक तर स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन , त्यांचे पुरुषांपेक्षा कमालीचे मागासलेपण हेही कारण दिसून येते. म्हणून ग्रामीण भागातील विद्यार्थिनींसाठी वसतिगृहांची संख्या वाढल्यास मुलींच्या शिक्षणाला वेग आल्याशिवाय राहणार नाही. मराठवाड्यात एकूण अशी वसतिगृहे २९ आहेत. एक हजारवर मुली त्यात राहतात. या वसतिगृहात १० शासकीय, १९ खाजगी आहेत.

महाविद्यालये, विद्यापीठ, शासनाच्या योजना या संयुक्त प्रयत्नामुळे हे कार्य चालू राहिल्यास हा उपेक्षित वर्ग पुढे सरसावेल यात शंका नाही.

मराठवाड्यातील स्त्रीशिक्षणाच्या अप्रगततेची खालील कारणे देता येतील. त्यावर उपाययोजना सुचविण्याचा कांहीसा प्रयत्न केला आहे.

१) जुन्या रूढींचा पगडा समाजात पकड ठेवून असल्याने पालक मुलींना शिक्षणाची संधी देत नाहीत. अंधश्रद्धा व अनिष्ट रूढी यांच्या निर्मूलनासाठी समाजसुधारकांनी पुढे येऊन जागृतीचे हत्यार यशस्वीपणे चालवायला हवे आहे.

२) ग्रामीण भागात मुलींच्या शाळांची फार मोठी उणीव आहे. इतकेच नव्हे तर, स्त्री-शिक्षकांची संख्याही तुटपुंजी आहे. प्रत्येक स्तरावरील स्त्री-शिक्षकाची तुलना खालीलप्रमाणे आहे.

आकडे १९७८-७९ तील आहेत.

	पुरुष शिक्षक	स्त्रीशिक्षक
प्राथमिक स्तर	२४,२१४	३,७१३
माध्यमिक स्तर	१२,३७८	११,८९३
उच्च माध्यमिक स्तर(११,१२वी)	२,०८६	१६५

या आकडेवारीवरून स्त्री शिक्षकाची संख्या हवी तेवढी नाही, हे स्पष्ट होते. त्याचा परिणाम मुलींच्या संख्येवर दिसून येतो. यासाठी अधिकाधिक स्त्री-शिक्षक शाळातून नेमल्या जाव्यात. ज्या सुशिक्षित स्त्रिया पूर्णवेळ या कामासाठी देऊ शकत नाही, अशांची अंशवेळ नेमणूक केल्यास समस्या सुटण्यास मदत होईल.

३) शालेय माता-मुलींच्या दृष्टीने संरक्षण म्हणून व त्यांच्या अडचणीचे निराकरण करण्यासाठी मुलींच्या शाळातून अशा मातांची नेमणूक झाल्यास बरेचसे पालक आपल्या मुलींना शाळेत पाठवतील. अशा माता कमी शिकलेल्या व प्रौढ असायलाही हरकत नाही.

४) बहुसंख्य मुलींना कुटुंबात विविध प्रकारची कामे करावी लागतात. ग्रामीण भागात तर ९९% मुली अशा जबाबदारीच्या कामात गुंतलेल्या आढळतात. अशा मुलींना शाळेत येणे शक्य नसते. आज पूर्णवेळ शिक्षण घेणे किंवा अजिबात शिक्षण न घेणे, असे दोनच पर्याय आहेत. यातील शिक्षण न घेण्याचाच पर्याय मुलींना निवडावा लागतो. अशा मुलींसाठी अंशकालीन शाळा काढल्यास मुलींच्या शिक्षणाची सोय होऊ शकेल. शहरातून रात्रीचे किंवा सायंकालीन वर्ग केवळ मुलींसाठी चालविता येतील.

५) मुलींना शाळेत न पाठविण्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे पालकांचे आर्थिक दारिद्र्य होय. अशा मुलींसाठी पुस्तके, वहा व कपडे यासाठी आर्थिक तरतूद व्हायला हवी. किंवा हे साहित्य मुलींना मोफत पुरविल्यास मुलींची संख्या निश्चित वाढेल.

६) मुलांचे पालक कामावर गेले असताना त्यांना कुटुंबातील लहान भावंडांचा सांभाळ करावा लागतो. त्यामुळे त्यांना शाळेत जाणे जमत नाही. म्हणून शाळांजवळच पाळणाघरांची सोय असल्यास या मुलींचा प्रश्न सुटेल व त्या शाळेत येऊ शकतील.

७) माध्यमिक स्तरावर सहशिक्षणाबाबत जनमत फारसे अनुकूल नाही. असे मराठवाड्यातील शहरातही दिसून येते. पालक मुलांच्या शाळेत मुलींना पाठविण्यास नाखूष असतात. म्हणून ग्रामीण व शहरी विभागात मुलींच्या स्वतंत्र शाळा स्थापण्याची तातडीची गरज आहे.

८) प्रत्येक ठिकाणी मुलींसाठी स्वतंत्र माध्यमिक शाळा सुरू करणे शक्य नसल्याने माध्यमिक शिक्षणासाठी मुलींना दूर अंतरावरील शाळात जावे लागते. मुलींना असे दूर पाठविण्यात सुरक्षिततेच्या दृष्टीने अडचण आहे. म्हणून पालक मुलींना दूर पाठविण्यास तयार होत नाहीत. यासाठी खास मुलींसाठी वसतिगृहे सुरू व्हावीत. तेथील राहण्याची व भोजनाची सोय कमी खर्चात व्हावी. दूरच्या अंतरावरील शाळेत जाण्यासाठी सवलतीच्या दरात परिवहन योजना अमलात यावी.

९) माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक, महाविद्यालयीन स्तरांवर मुली दाखल होणे व त्या टिकून राहणे आवश्यक आहे. त्यासाठी या स्तरावरील मुलींचे शिक्षण निःशुल्क केल्यास व विविध शिष्यवृत्त्यांची मुलींसाठी सोय केल्यास गळतीचे प्रमाण कमी होईल.

विद्यापीठास कांही सूचना -

- १) महाविद्यालयीन स्तरावर महाविद्यालयांना लागूनच अधिक प्रमाणावर वसतिगृहे बांधण्याची आवश्यकता आहे. विद्यापीठाने स्वतःच्या निधीतून अशी सोय केल्यास ते स्वागताह ठरेल.
- २) विविध शिष्यवृत्त्या देणे, हे ही उपाय विद्यापीठाने मुलींच्या बाबतीत अधिकाधिक योजल्यास महाविद्यालयीन स्तरावरील स्त्रीशिक्षणात प्रगती दिसून येईल.
- ३) मराठवाड्यात 'मुक्तद्वार विद्यापीठाची' स्थापना झाल्यास प्रौढ महिलावर्गाला महाविद्यालयीन शिक्षणाचा मार्ग खुला होईल.
- ४) अंशकालीन व टपाली पदवीच्या अभ्यासक्रमाची पाच स्तरावर आखणी करून असे अभ्यासक्रम महिला व मुली यांच्यासाठी राबविल्यास कितीतरी शिक्षणेच्छु मुलींच्या शिक्षणाची सोय होऊ शकेल. औरंगाबादला असे शिक्षण शासकीय स्तरावर प्रौढ शिक्षण महिलाविद्यालयात दिले जाते. अशा शाळांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढविणे आवश्यक आहे.
- ६) श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठाच्या धर्तीवर स्त्रियांना सर्व सवलती उपलब्ध करून द्याव्यात. संगीत नृत्य, गृहविज्ञान अशा विषयांची पदवी व पदव्युत्तर स्तरावर विद्यापीठाला सोय करणे, शक्य आहे. विद्यापीठाच्या कक्षेत श्रीमती इंदिराबाई पाठक महिला महाविद्यालयात गृहविज्ञानाची सोय करण्यात आली आहे. व तिचा लाभ अनेक मुलींना मिळत आहे. मौलाना आझाद महिला महाविद्यालयात व शासनाच्या आर्टस् ,सायन्स महाविद्यालयात हा विषय नव्याने सुरू झाला आहे. पदव्युत्तरपातळीवरही अशा अनेक विषयांची गरज आहे. तंत्रविज्ञान या विषयाची सुरुवातही शाळातून व

व महाविद्यालयीन पातळीवर मुलीसाठी सोय होणे आवश्यक आहे. स्त्रीला भूषवाव्या लागणाऱ्या गृहिणीपदास योग्य अशा अभ्यासक्रमाची आखणी केल्यास स्त्रीशिक्षणाबद्दल अशिक्षित, ग्रामीण पालकांनाही अगत्य वाटेल. त्यात बालसंगोपन, बँकाचे व्यवहार, विवाह विषयक, स्त्री जीवनासंबंधीचे कायद्याचे ज्ञान, भरतकाम, गृहसजावट, पाकशास्त्र, आहारशास्त्र, आरोग्य अशा विषयांचा समावेश झाल्यास स्त्रीशिक्षणाला भरपूर प्रतिसाद मिळाल्याशिवाय राहणार नाही. विद्यापीठाने अशा विषयांचा पदवीसाठी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रम आखल्यास मुलींची फार मोठ्या प्रमाणात सोय होईल.

७) शाळांना गुणवत्तेच्याबाबत विकासाला मदत करण्याची योजना विद्यापीठाला हाती घेता येऊ शकेल.

त्यासाठी विद्यापीठाने मुलींच्या प्रायोगिक शाळा चालवाव्यात. मुलींच्या दृष्टीने उपयुक्त असे अभ्यासक्रम

योजावेत. त्यासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षण देऊन नवीन क्रमिक पुस्तकांची निर्मिती करावी.

८) इतकेच नव्हे तर प्रत्येक शाखेत (कला, विज्ञान, वाणिज्य, वैद्यक व अभियांत्रिकी) मुलींसाठी राखीव जागा

असाव्यात. म्हणजे प्रत्येक शाखेत मुलींना प्रवेश सुलभतेने मिळून मुलींची महाविद्यालयातील संख्या वाढेल.

जी सवलत मागासलेल्या वर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी आहे, तीच सवलत मुलींनाही मराठवाड्यात तरी मिळणे

आवश्यक आहे.

९) विद्यापीठात पदवी व पदव्युत्तर ही परीक्षांचे माध्यम प्रादेशिक भाषा (मराठी) असावे. या सोयीमुळे

बाहेरून परीक्षा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांना (विशेषतः मुलींना) ते सोयीचे होईल.

१०) विद्यापीठात युवक कल्याण योजना, राष्ट्रीय समाज सेवा, बहिःशाल व्याख्यानमाला, आदी योजना चालू असतात. त्याप्रमाणेच स्त्री कल्याण समितीही असावी. विद्यार्थीनींच्या कल्याणाचा विचार तेथे होईल व तो मुलींना फलदायी ठरेल.

११) मुलींच्या शिक्षणात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रथमतः पालकांचे उद्बोधन आवश्यक आहे. पालकांचे मेळावे विद्यापीठात आयोजित करता येतील. पालकांशी अधिकाधिक संपर्क साधणे आवश्यक आहे.

चित्रपट पुस्तके, आकाशवाणी, दूरदर्शन यासारख्या मनोरंजनाच्या माध्यमातून स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व पटविणारी मोहिम विद्यापीठाने हाती घेण्यासारखी आहे. प्रौढशिक्षणाच्या धर्तीवर ही समस्या हाताळावी.

१२) आदिवासी, अनुसूचित जाती जमाती, भटक्या जमाती अशा वर्गातील मुलींची संख्या विद्यापीठीय स्तरावर नगण्यच आहे. त्यांना शासनाकडून ज्या सवलती मिळतात त्याची माहिती ग्रामीण विभागातील लोकांना व आदिवासींना देणे आवश्यक आहे.

१३) ग्रामीण विभागात सामाजिक मागासलेपण व अंधश्रद्धा घालविण्यासाठी पाऊल उचलणे आवश्यक आहे. बालविवाह, हुंडापध्दतीविरूद्ध जलद आणि परिणामकारी मोहिमा शासनाने उभारण्याची गरज मराठवाड्यात आहे.

१४) मुलींना शिक्षणाचा उपयोग विवाहोत्तर निश्चितपणाने व्हावा, अशा दृष्टीने शिक्षणाची आणखी, प्रगती होणे, आवश्यक ठरेल असे अभ्यासक्रम आखण्याचे कार्य शासनाने हाती घ्यावे.

स्थानपरत्वे योग्य असे व्यवसायशिक्षण (कुटिरोद्योग)देणे, मुर्लीच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. स्त्रियांना या शिक्षणाचा अर्थोत्पादनासाठी उपयोग करता येईल

१५) मराठवाड्यात मुलांसाठी दोन पब्लिक स्कूल्स आहेत. एक खाजगी (उस्मानबादेस) व दुसरे शासकीय (औरंगाबाद येथे) मुर्लीसाठी पब्लिक स्कूल स्थापण्याचा विचार शासनाने करावा.

१६) शिक्षित स्त्रियांना नोकरीत अग्रक्रम देण्यात यावा. स्त्रियांची प्रगती झाल्यानंतर या मदतीची कुबडी काढून घ्यावी.

या व अशांसारख्या काही योजना हाती घेऊन स्त्रीशिक्षणात दिसणारी अप्रगतता नाहीशी करण्यासाठी निश्चित प्रयत्न केले पाहिजेत. त्यासाठी राज्यपातळीवर व विद्यापीठीय पातळीवर खास कार्यक्रम तातडीने हाती घेतले पाहिजेत . आज मुर्लीच्या शिक्षणावर जी रक्कम खर्च होते, तीत अनेक पटींनी वाढ करावी आणि तफावत - मुलांच्या व मुर्लीच्या शिक्षणातील तफावत - दूर करण्यासाठी निकडीने प्रयत्न होणे, आवश्यक आहे.

(मराठवाडा विद्यापीठाच्या वतीने ११ नोव्हेंबर १९७९ रोजी भरलेल्या चर्चासत्रात सादर करण्यात आलेल्या निबंधाचा गोषवारा.)

मुलींचे शिक्षण - एक अभ्यास

- डॉ. शुभदा जोगळेकर

(भारतीय शिक्षण)

प्रस्तावना

भारतीय संविधानात अंतर्भूत मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्त्वे एकमेकांना पूरक आहेत. मार्गदर्शक तत्त्वे साध्य निश्चित करतात तर तेथपर्यंत पोहोचण्याचे मार्ग मूलभूत हक्क निश्चित करतात. संविधानाचा ४५ व्या कलमाद्वारे मुलांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाबाबतचे मार्गदर्शक तत्त्व पुढील प्रमाणे आहे.

“ The state shall endeavour to provide, within a period of ten years from the commencement of this constitution, for free and compulsory education for all children until they complete the age of fourteen years”.

शासनातर्फे केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांचा योग्य आदर राखूनही असे नमूद करावेसे वाटते की, आपण या साध्यापासून अजूनही कित्येक कोस दूर आहोत. जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार शाळेत दाखल होणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढलेली दिसली तरी, जनसंख्या त्याच प्रमाणात वाढलेली आहे, हे लक्षात घेता आपले साध्य, जे १९६० पर्यंत गाठायला हवे होते, ते अजून खूप दूर आहे, हे लक्षात येते. विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे व स्थगितीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी योजलेले उपाय अपुरे पडत आहेत. १९९० मध्ये उषा नायर यांनी केलेला अभ्यासानुसार इयत्ता १ लीत दाखल झालेल्या मुलींपैकी शहरी विभागात १४ % मुली इयत्ता १२ वी

पर्यंत पोहोचतात. तर ग्रामीण विभागात ते प्रमाण शेकडा १.४४ इतके आहे. मुलगे व मुली यांच्या शाळेत दाखल होण्याच्या प्रमाणात लक्षणीय तफावत आहे. आणि वाढत्या इयत्तेनुसार ही तफावत वाढतच जाते. मुलींचे शिक्षण दुय्यम समजले जाते. त्यातूनही ग्रामीण भागातील व निम्न सामाजिक आर्थिक स्तरातील मुलींबाबत शिक्षणाची समस्या गंभीर आहे.

संबंधित संशोधने -

या समस्यांवर वैयक्तिक तसेच संस्थापातळीवर अनेक अभ्यास केले गेले आहेत. टाटा समाजविज्ञान संस्थान येथे १९७०, १९७१ व १९८२, १९८५ अशा सुमारे १५ वर्षांच्या काळात वैयक्तिक पातळीवर गळती व स्थगितीची कारणे शोधणारे अभ्यास केले गेले. जवळपास सर्व अभ्यासातून मिळालेले निष्कर्ष गळतीची कारणे आर्थिक व सामाजिक, घरातील जबाबदारी अशी देतात. लोकसंख्यावाढीमुळे बेकारी व पर्यायाने गरीबी वाढली, शिक्षणावर खर्च करण्यापेक्षा ही मुले अर्थार्जनासाठी कामे करू लागली व परीणामी त्यांचे शिक्षण थांबले ' काय करायचय शिकून' ही वृत्ती झाली. शहरीकरण, औद्योगिकीकरण यामुळे अर्थार्जनासाठी आई, वडील दोघे बाहेर पडल्यावर घर व भावंडे संभाळण्याची जबाबदारी मुलींवर पडली व त्यामुळे शिक्षण अर्धवट सोडले, असे या कारणामागील सर्वसामान्य स्पष्टीकरण आहे.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा शिक्षण विभागाने या शहरापुरती प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी घेतलेली आहे.

या विभागाच्या संशोधन शाखेने १९७२ ते १९८० अशा कालावधीत तसेच १९८४ ते १९८८ या कालावधीत त्यांच्या प्राथमिक शाळामधील गळती व स्थगितीचा अभ्यास केला. इयत्ता १ लीत दाखल

झालेल्या विद्यार्थ्यांपैकी इयत्ता ७ वी पर्यंत किती टक्के विद्यार्थी पोहोचतात व प्रत्येक इयत्तेत किती टक्के गळतात त्याचे विश्लेषण केले गेले. शाळा सोडण्याची कारणे जाणून घेण्यासाठी शाळा सोडलेले विद्यार्थी व त्यांचे पालक यांच्यापैकी काहींच्या मुलाखती घेतल्या गेल्या त्यामधून पुढील निष्कर्ष मिळाले.

१) इयत्ता ४ थी पर्यंत गळती व स्थगितीची एकत्र टक्केवारी सुमारे ७० होती.

२) हिन्दी व उर्दू माध्यमाच्या शाळांमध्ये गळती व स्थगितीचे प्रमाण जास्त होते. दोन्ही अभ्यासातून मिळालेली गळतीची कारणे पुढील प्रमाणे संकलित करता येतील.

१) आर्थिक दुर्बलता.

२) वारंवार मूळच्या गावाला जाणे.

३) झोपडपट्टी अनधिकृत म्हणून नष्ट केल्यामुळे राहण्याची जागा बदलणे.

४) बाल कामगार म्हणून काम करणे.

५) घरकामाची जबाबदारी पडणे.

६) वॉईट संगत लागणे व त्यामुळे समाज विघातक कृत्यांमध्ये गुंतणे.

७) शाळेचे वातावरण निरूत्साही असणे.

जवळजवळ सर्व अभ्यासामध्ये शालेय वातावरण, शाळेत उपलब्ध असणाऱ्या सोयीसुविधा, शिक्षकाची अर्हता व कार्यक्षमता यावर भर दिला गेला होता. पण शाळेपेक्षा जास्त महत्वाचे घरातील वातावरण आहे.

विद्यार्थ्यांचे रोज सुमारे ६ तास शाळेत जात असले तरी उरलेले १८ तास घरात जातात. पालकाचा

शिक्षणाबाबतचा दृष्टीकोण, आजूबाजूचा सामाजिक परिसर, समवयस्कांच्या पालकांचे दृष्टीकोण या सर्वांचा फार मोठा परिणाम मुलांच्या शिक्षणावर होतो."

एकाच परिसरातील, आर्थिकस्तर समान असणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी काही शिक्षणासाठी धडपडतात. अडचणींवर मात करून शिक्षण चालू ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. अशापैकी मुलींना शिक्षणासाठी धडपड करायला लावण्यामागे कोणत्या प्रेरणा आहेत ते पाहणे महत्वाचे आहे. गळतीची कारणे शोधण्यापेक्षा शिक्षण सुरू ठेवण्यामागील प्रेरणास्रोत शोधणे महत्वाचे वाटेल, म्हणून "मुलींचे शिक्षण : एक अभ्यास" ही समस्या निश्चित केली.

उद्दिष्टे -

अभ्यासासाठी निश्चित केलेली उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे होती.

- १) मुलींच्या गळतीला जबाबदार असणाऱ्या सामाजिक, मानसिक व आर्थिक कारणांचा अभ्यास करणे.
- २) मुलींच्या शिक्षणामागील प्रेरणास्रोतांचा अभ्यास करणे.
- ३) प्रेरणास्रोतांमधील परस्परसंबंधांचा अभ्यास करणे.

न्यादर्श -

सामान्यतः चाळीत अथवा ब्लॉकमध्ये राहणाऱ्या मुली शालेय शिक्षण पूर्ण करतात. त्यामुळे शिक्षणविषयक प्रश्न प्रामुख्याने झोपडपट्टीत राहणाऱ्या मुलीबाबत आढळतो. म्हणून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या २३ पैकी झोपडपट्ट्या नसलेले विभाग सोडून इतर पैकी ९ निवडले. या प्रत्येक विभागातील दोन वस्त्या निवडल्या. ही निवड यादृच्छिक पध्दतीने केली.

प्रत्येक वस्तीतून ५६ घराची निवड यादृच्छिक पध्दतीने केली. या घरातील कुटुंबप्रमुख शाळेत जाणाऱ्या, शाळा सोडलेल्या व शाळेत कधीच न गेलेला मुली यांचा समावेश न्यादर्शात केला गेला.

प्रत्यक्षात सर्व विभागात मिळून एकूण ९६९ कुटुंबे, त्यातील ९९८ शाळेत जाणाऱ्या मुली, १२९ शाळा सोडलेल्या मुली व १५ कधीच शाळेत न गेलेल्या मुली यांचा समावेश न्यादर्शात होता.

या मुली ज्या शाळेत जात होत्या, त्या शाळांपैकी २५ शाळांचे मुख्याध्यापक व एकूण १७५ शिक्षक यांचाही समावेश न्यादर्शात केला होता.

साधने -

कुटुंबप्रमुख, तिन्ही गटातील मुली, मुख्याध्यापक, व शिक्षक यांच्या मुलाखती घेण्यासाठी वेगवेगळे मुलाखत मसुदे तयार केले गेले. त्यामध्ये वैयक्तिक माहिती, स्त्री-पुरुष समानते बाबत मते, घरातील कामाची वाटणी यासंबंधीचे प्रश्न सर्वांना विचारले गेले. पालकांना त्याशिवाय पाल्यांबाबतच्या शैक्षणिक व व्यवसायिक आकांक्षा विचारल्या गेल्या. तर मुलींना शालेय विषय, करमणूक, शालेय उपक्रमातील सहभाग, शिक्षक व पालकाकडून मिळणारे प्रोत्साहन याबाबत प्रश्न विचारले गेले. शाळेतील भौतिक व शैक्षणिक सोयी सुविधा याबाबत शिक्षक व मुख्याध्यापक यांना प्रश्न विचारून माहिती मिळविली गेली.

कार्यपध्दती - झोपडपट्ट्या असलेल्या प्रत्येक विभागातील वस्त्यांमध्ये महानगरपालिकेची आरोग्यकेन्द्रे आहेत. या आरोग्यकेन्द्रातील सामाजिक कार्यकर्त्यांकडून कुटुंबाची यादी केली जाते. योग्य परवानगी घेऊन या याद्यांच्या सहाय्याने प्रत्येक वस्तीतून कुटुंबे निवडली गेली.

सदर अभ्यास दिल्ली, अजमेर, व भुवनेश्वर येथेही करण्यात आला होता. त्यामुळे राष्ट्रीय शैक्षणिक व अनुसंधान परिषदेच्या स्त्रीशिक्षण विभागातर्फे मुलाखत मसुदे तयार करण्यात आले होते. त्यांच्या सहाय्यने मुलाखती घेतल्या गेल्या.

आरोग्यकेंद्राच्या सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या मदतीने वस्तीतील कुटुंबापर्यंत पोहोचणे सहज शक्य झाले. तयार केलेल्या मुलाखत मसुद्यांच्या आधारे कुटुंबप्रमुख किंवा कुटुंबातील जबाबदार व्यक्ती तसेच शाळेत जाणाऱ्या, शाळा सोडलेल्या व शाळेत न गेलेल्या मुली यांच्या मुलाखती घेतल्या.

शाळांच्या मुख्याध्यापकांच्या तसेच शिक्षकांच्या मुलाखती त्यानंतर घेतल्या गेल्या. गोळा केलेल्या माहितीचे विश्लेषण केल्यानंतर काही विद्यार्थिनींचा वृत्त अभ्यास केला गेला.

न्यासाचे विश्लेषण व अर्थनिर्वाचन - कुटुंबाची माहिती

एकूण ९६९ कुटुंबांपैकी सुमारे ७ % कुटुंबात प्रमुख ही स्त्री होती. त्यापैकी काही कुटुंबात पुरुष मध्यपूर्वेत नोकरीला गेले होते तर इतर कुटुंबात पुरुषाचे निधन झाल्याने स्त्री कुटुंबप्रमुख होती. पण कुटुंबप्रमुख पुरुष नोकरी व्यवसायानिमित्त बाहेर असल्यामुळे सुमारे ८६ % कुटुंबात स्त्रीची मुलाखत घेतली गेली.

या कुटुंबात हिंदू, मुस्लीम, बौध्द व ख्रिश्चन धर्माचे तसेच सर्व अनुसूचित जाती जमातीचे विविध भाषा बोलणारे असा सर्वांचा समावेश होता. निरक्षर पुरुषांचे प्रमाण सुमारे ९ % होते. त्यामुळे चतुर्थश्रेणी कामगार व त्या प्रकारचे व्यवसाय करणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त होते. सुमारे ३१ % कुटुंबाचे दरडोई दरमहा उत्पन्न २०० रु पेक्षा कमी होते. सुमारे २५ % कुटुंबामध्ये सदस्य संख्या ६ होती, तर सुमारे ३३ % कुटुंबाची

सदस्यसंख्या ५ इतकी असल्याचे आढळले. बहुसंख्य मुली अनुदानप्राप्त शाळांमधे शिकत होत्या. पण पूर्व प्राथमिक शिक्षणासाठी मात्र मुलामुलींमधे भेद केला जाताना आढळला.

सदर अभ्यासात जर १४ वर्षे वयापर्यंतच्या मुलींचा विचार केला असला तरी माहिती घेताना १६ +वर्षापर्यंतच्या ३ विद्यार्थिनी लक्षात घेतल्या गेल्या. १६ वर्षांनंतरही शालेय शिक्षण सुरू ठेवणाऱ्या मुलांचे प्रमाण १८.८ % तर मुलींचे ४.६७ % होते. म्हणजेच शिक्षण चालू ठेवण्याच्या बाबतीत मुलांना प्राधान्य दिले जाते. कुटुंबात आर्थिक बाबींचे निर्णय पुरुष घेताना आढळले.

घरकामाच्या वाटणीत मुलगे व मुली यांच्यात भेदभाव स्पष्टपणे आढळला. आर्थिक बाबींशी संबंधित कामामध्ये मुलगे व पुरुष यांचा सहभाग होता. पण बाकी सर्व घरकाम भावंडाचा संभाळ, रेशन आणणे, पाणी आणणे इ. कामामध्ये मुलगी व घरातील प्रौढ स्त्री गुंतलेली आढळली.

शाळेत जाणाऱ्या मुलींची माहिती -

शाळेत दाखल होण्यास आईकडून प्रोत्साहन मिळाले, असे म्हणणाऱ्या ९० % मुली होत्या. अभ्यास करण्यासाठी शाळेत जाते, असे ८२ % मुलींचे म्हणणे होते. सर्व सामान्यतः आवश्यक शालेय साहित्य मिळते, व अभ्यासात कुटुंबीय मदत करतात, असे बहुसंख्य मुलींचे मत होते.

शाळा बंद केल्यास निषेधाचे हत्यार उपसण्याची तयारी सुमारे ६४ % मुलींनी दर्शविली पण यामध्ये मुस्लीम मुली तसेच ज्यांचा संपर्क इतर वरच्या वर्गातील लोकांशी येत नाही, अशा विभागातील मुलींचे प्रमाण कमी होते.

इंग्रजी व गणित हे दोन विषय व त्या पाठोपाठ इतिहास हा विषय विद्यार्थिनींचा नावडता आहे.

अभ्यासानुवर्ती कार्यक्रमात मुलींचा सहभाग कमी आढळला.

सुमारे २४ % मुलींची आकांक्षा शालांत परीक्षा उत्तीर्ण होण्याची आढळली. तर २३ % विद्यार्थिनी पदवी परीक्षा उत्तीर्ण होण्याची आकांक्षा बाळगीत होत्या.

शिक्षक होण्याच्या आकांक्षेला प्राधान्य दिले गेले होते. त्या खालोखाल डॉक्टर व परिचारिका हे व्यवसाय होते. म्हणजेच मुलींची समजली जाणारी कामे करण्याची इच्छा व्यक्त झाली होती.

मुलामुलींमध्ये भेदभाव फक्त विशेष संधी उपलब्धीमध्ये केला जातो, असे मुलींना वाटते. स्त्री-पुरुष समानतेबाबत मते व्यक्त करतानाही स्त्रीच्या परंपरागत भूमिकेला बळकटी मिळणारी मते मुलींनी व्यक्त केली.

शाळा सोडलेल्या मुली -

शाळा सोडण्याचे प्रमुख कारण आर्थिक असले तरी, मुलींना शाळा कंटाळवाणी वाटणे व अभ्यासात रूची न वाटणे ही महत्त्वाची कारणे आढळली. पण शाळा सोडल्याचे दुःख ८४ % मुलींनी व्यक्त केले.

शाळेत न गेलेल्या मुली -

आर्थिक परिस्थिती व घरातील जबाबदाऱ्या ही प्रमुख कारणे शाळेत न जाण्यामागे आढळली.

मुलींच्या शिक्षणाचा उपयोग -

पालक व शिक्षक यांची मते मुलींच्या शिक्षणाच्या उपयोगितेबाबत काय आहेत, ते पाहिले गेले. मुली शिकल्या तर आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी होतील, चांगल्या गृहिणी बनतील, चांगला पती मिळू शकेल, पण त्या परंपरावर विश्वास ठेवणार नाहीत, असे सर्वसाधारण मत व्यक्त झाले.

मुर्लीच्या शिक्षणामागील प्रेरणास्रोत शोधण्याचा प्रयत्न करताना आई-वडिलांचे शिक्षण, व्यवसाय, कुटुंबाचे उत्पन्न, कुटुंबाचा आकार , आई-वडिलांची मुर्लीबाबतच्या शैक्षणिक व व्यवसायिक आकांक्षा यांचा विचार केला गेला. त्यासाठी सहभागाचा दर पुढील सूत्रानुसार काढला.

$$\text{सहभागाचा दर} = \frac{\text{शाळेत जाणाऱ्या मुर्लींची संख्या} \times १००}{\text{एकूण मुर्लींची संख्या}}$$

प्रत्येक चलासाठी वरील सूत्राचा उपयोग करून आलेल्या किंमती पुढीलप्रमाणे आहेत.

कोष्टक क्र. १

आई-वडिलांची शैक्षणिक पातळी व मुर्लीच्या सहभागाचा दर

शैक्षणिक पातळी	मुर्लीच्या सहभागातील दर	
	आई	वडील
निरक्षर	८८.६२	८१.८६
प्राथमिक	९७.३४	९५.२५
माध्यमिक	९७.६१	९६.७०
उच्च माध्यमिक	१००.००	९७.१२
पदवी / पदविका	—	९४.१२

वरील कोष्टकावरून स्पष्ट दिसून येते की, आई-वडिलांची शैक्षणिक पातळी मुर्लीच्या शिक्षणाला प्रेरणास्रोत ठरते. पालकाच्या शैक्षणिक पातळीबरोबर मुर्लीच्या सहभागाचे प्रमाणही वाढताना दिसते. पदवीधर वडिलांच्या बाबतीत दर कमी झालेला दिसतो. पण पदवीधर वडिलांच्या १७ पैकी १६ मुली शाळेत जात आहेत. एक मुलगी मुस्लीम समाजाची असल्याने तिचे शिक्षण बंद झाले होते.

कोष्टक क्र. २

आई-वडिलांचा व्यवसाय व मुलींच्या सहभागाचा दर

व्यवसाय	मुलींच्या सहभागाचा दर	
	आई	वडील
प्रथम वर्ग अधिकारी वा तत्सम	—	—
द्वितीय वर्ग अधिकारी वा तत्सम	—	१००.००
तृतीय वर्ग अधिकारी वा तत्सम	१००.००	९६.१४
चतुर्थ वर्ग अधिकारी वा तत्सम	८६.६७	९२.९७
गृहिणी	९४.१९	—
बेकार वर्ग	—	८५.१९

मुलींच्या सहभागाचा दर व्यवसायाच्या उच्चतेनुसार वाढत जाताना आढळतो. अर्थार्जन न करणाऱ्या मातांपेक्षा चतुर्थ श्रेणीत काम करणाऱ्या मातांमध्ये सहभागाचा दर कमी आहे. कारण त्यांच्या कामामध्ये त्या मुलींचे सहाय्य अपेक्षित ठेवतात. उत्पन्न व सहभागाचा दर यामध्ये मात्र काही संबंध आढळला नाही. सामान्यतः प्राथमिक शिक्षण महानगरपालिकेच्या शाळेतून घेण्याकडे झोपडपट्टीतील मुलांचा कल असतो. तेथील शिक्षण मोफत असून पाठ्यपुस्तकेही मिळतात. परिणामी शिक्षणासाठी खर्चाचा मोठा प्रश्न नसतो. पण येथे प्रत्येक विभागाचे वेगळे चित्र दिसले. ज्या विभागात मुलींना मध्यमवर्गीय व उच्च मध्यमवर्गीय समाजात मिसळायला मिळते. तेथे आता अशा घरातून कामे काढतात. तेथे सहभागदर जास्त आढळला तर मुस्लीम वस्तीत जास्त उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातही सहभागदर कमी आढळला. म्हणजेच उत्पन्नापेक्षा समाजात मिसळणे व इतरांशी आंतर क्रिया साधण्याची संधी मिळणे, हे प्रेरणास्त्रोत प्रभावी वाटले.

कोष्टक क्र. ३

कुटुंबाचा आकार व मुलींचा सहभाग दर

कुटुंबातील सदस्य संख्या	मुलींचा सहभाग दर
२	८३.३३
३	८६.९६
४	९४.४१
५	९५.८४
६	९३.४०
७	८९.४५
८	१००.००
९ किंवा जास्त	८६.५४

दोन सदस्यांच्या कुटुंबात मुलगी व तिची आई अथवा वडील आहेत. परिणामी मुलींवर घरकामाची जबाबदारी असते, कारण आई अथवा वडील अर्थार्जनास जातात, म्हणून सहभागदर कमी असावा. सदस्यसंख्या ३ व ४ साठी हा दर वाढताना दिसतो, कारण येथे विभक्त कुटुंबात सामान्यतः मुलींवर जबाबदाऱ्या कमी पडतात. पण कुटुंबातील सदस्य-भावंडे वाढल्यास हा दर कमी होताना दिसतो. ८ सदस्य असलेल्या कुटुंबात एकत्र कुटुंबपध्दती आढळली होती. परिणामी मुलींवर घरकामाचा बोजा नसल्याने सहभाग दर १०० असावा.

कमी कौटुंबिक जबाबदाऱ्या व परिणामी शिक्षणाला पोषक वातावरण हे शिक्षणामागील प्रेरणास्त्रोत असावेत. काही मुलींचा वृत्त अभ्यासाची जोड दिल्यानंतर मुलींच्या शिक्षणामागील प्रेरणास्त्रोत पुढील प्रमाणे आढळून आले.

- १) आई-वडिलांचे शिक्षण व व्यवसाय.
- २) कौटुंबिक जबाबदारीचा भार नसणे.
- ३) प्रतिकूल परिस्थिती-त्यावर मात करण्याची जिद्द.
- ४) समाजात मिसळण्याची संधी.
- ५) घराच्या आजूबाजूचे सामाजिक, भावनिक वातावरण.

वृत्त अभ्यासातून प्रामुख्याने प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्याची जिद्द दूरदर्शनवरील 'उडान' सारख्या मालिका व किरणबेदी सारख्या कर्तबगार, तडफदार महिलांच्या मुलाखती मधून मिळल्याचे मुलींनी सांगितले. तसेच आजूबाजूच्या परिसरातील व्यक्तींना मिळणाऱ्या सुखसोयी आपल्याला मिळाव्यात म्हणून मुली अधिक शिकावे असे म्हणतात. शिक्षणामुळे कायम पगाराची नोकरी मिळेल, अशी अपेक्षा ठेऊन मुली शिक्षणासाठी धडपडत असताना दिसतात.

मुलींच्या शिक्षणात खंड पडू नये, म्हणून पालक-शिक्षक कार्यक्रम, सामाजिक संस्थांच्या मदतीने काही कुटुंबात राहण्याची संधी, शिबिरात सहभाग, घर व शाळा यात सुसंवाद असे उपाय योजणे शक्य आहे.

उतारा १

शिक्षण प्रशासन

एस् . एम. मुकर्जी.

शिक्षण प्रशासन या विषयाला जगात जेवढे लक्ष मिळायला हवे होते तेवढे अभ्यास व संशोधनाच्या विषय म्हणून मिळालेच नाही. जरी पदवीपूर्व व पदव्युत्तर शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांना एक अभ्यासाचा विषय म्हणून तो सुरू केला असला, तरी सर्वसाधारणपणे असा समज आहे की शिक्षण प्रशासकांना विशेष प्रशिक्षणाची गरज नसते आणि प्रशासनाची तंत्रे व कार्यपध्दती ते अनुभवाच्या शाळेतच शिकतात.

तथापि स्थानिक, देश, राज्य, राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय पातळीवरच्या शैक्षणिक संघटना व संस्था, कॉलेजे किंवा शाळापध्दति यांमधल्या प्रशासकीय जागांवर काम करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीकरीता अनेक अमेरिकन विद्यापीठे व्यवसायिक शिक्षणाचा एक व्यापक कार्यक्रम देऊ करतात. ज्यांचे प्रमुख नामवंत शिक्षणतज्ञ आहेत असे स्वतंत्र शिक्षण प्रशासन विभाग त्यांनी स्थापले आहेत.

बी. एड. व एम्. एड. च्या शिक्षणक्रमात भारतीय विद्यापीठांना अर्थातच “ शिक्षण प्रशासन” व “ शालेय व्यवस्था” हे विषय नेमलेले आहेत, परंतु एकदोन दुर्मीळ विद्यापीठांचा अपवाद वगळता, स्वतंत्र शिक्षण प्रशासन विभाग आस्तित्वात नाहीत. शिवाय या विषयांवरच्या लिखाणाची सुध्दा फारच कमतरता आहे. सरकारी अहवाल, नियतकालीके, सर्वेक्षण व थोडेफार भारतातल्या काही भागांत शैक्षणिक समस्यांबद्दलचे विशेष अभ्यास सोडले, तर ह्या क्षेत्रातले लिखाण फारच कमी आहे.

तथापि अलिकडेच शिक्षण प्रशिक्षणावर दोन महत्वाची प्रकाशने प्रसिध्द झाली आहेत. पहिले आहे नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च अँड ट्रेनींग यांनी प्रसिध्द केलेले " A Review of Education and Training" भारताचे पहिले शिक्षणावरचे वार्षिक. स्वातंत्र्योत्तर काळांतल्या भारतांतल्या शिक्षणाचा अढावा ह्या पुस्तकात घेतला आहे व हे केंद्र व राज्यसरकारांनी सहकार्याने केलेल्या प्रयत्नांचे फळ आहे. देशांतील शिक्षण संबंधी हे पुस्तक म्हणजे माहितीची खाण आहे.

दुसरे "Administration of Education in India " हे पुस्तक , हे देशातील तीस मान्यवर शिक्षणतज्ञांचे संयुक्त प्रकाशन आहे. लेखकांनी शिक्षणाच्या एखाद्या विशिष्ठ बाजुबद्दल किंवा अस्तीत्वात असलेल्या एखाद्या राज्यांत किंवा केंद्रशासित प्रदेशात शिक्षण प्रशासनपध्दती विषयी लिहिले आहे. शिक्षण प्रशासनपध्दतिबद्दल विश्वसनीय आधारसामग्री ह्या पुस्तकाने पुरविली आहे. व शिक्षण प्रशासनपध्दती बद्दलचा विश्वसनीय खरा अभ्यास पुढे ठेवण्याचा पहिला प्रयत्न निदर्शनास आणला आहे.

शिक्षण प्रशासनाच्या वेगवेगळ्या बाजूंबाबत काही संशोधनेही प्रकाशित झाली आहेत. योग्या ठिकाणी त्यांचा संदर्भ दिला जाईल. संशोधनाचा बराच भाग पी. एच. डी.चे प्रबंध व एम् .एड् .ची डिसेटेशनस् यांचा आहेत. एम्. एड्. करीता दोनशेच्यावर डिसेटेशनस् व पी. एच्. डी. करता बारा प्रबंध या विषयावर सादर केले आहेत. परंतु शिक्षणांतल्या ह्या किंवा त्या क्षेत्रातल्या सध्याची परिस्थिती किंवा ऐतिहासिक विकास दाखविणारी बहुतेक सर्व थोड्याबहुत प्रमाणात सर्वेक्षणे आहेत. प्रकाशने व अभ्यास बरेच विषय हाताळत. परंतु त्यांचे खालील मुख्य प्रवर्गामधे वर्गीकरण करता येईल.

१) शैक्षणिक प्राधिकारी;

(अ) भारत सरकार,

(ब) राज्य सरकार,

(क) स्थानिक प्राधिकारी,

(ड) सेवाभावी संस्था

२) शालेय निरीक्षण : प्राथमिक व माध्यमिक

३) शिक्षणाच्या विविध शाखा :

(अ) पूर्व प्राथमिक ,

(ब) प्राथमिक

(क) माध्यमिक

(ड) विद्यापीठ

(इ) निर्वासितांचे शिक्षण व

(फ) आदिवासी व जनजाती लोकांचे शिक्षण.

४) माध्यमिक शाळेतील शिस्त.

शैक्षणिक प्राधिकारी

भारतांतल्या शिक्षण प्रशासनामधे चार वेगवेगळ्या संस्था महत्त्वाची भूमिका करतात. ह्या म्हणजे केंद्र सरकार, राज्य सरकार, स्थानिक प्राधिकारी व सेवाभावी संस्था. प्रत्येक संस्था महत्त्वाचे कार्य करते, त्या चारही निकट भागीदारीमधे काम करतात.

भारत सरकार : शिक्षणाचे केंद्रीकरण करावे की विकेंद्रीकरण करावे हा या देशातल्या शिक्षण प्रशासनांचा वादग्रस्त प्रश्न आहे. अनील कोअेल्हेने त्यांच्या अभ्यासाच्या शेवटी असे अनुमान काढले आहे की शिक्षणाच्या विकेंद्रीकरण पध्दतिमुळे प्रयोग करणे सोपे जाते तसेच जुळणी व निर्माण अविष्कार करणे सोपे जाते. म्हणून त्यांनी असे सुचविले आहे की प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षणावरच्या नियंत्रणाचे विकेंद्रीकरण करावे, वेगवेगळ्या क्षेत्रात विभाजन करणे काढून टाकावे व राष्ट्रीय शिक्षणपध्दती ही सतत चालू राहणारी प्रक्रिया असे तिचे आयोजन करावे.

वेदकाळांत व उपनिषदांच्या काळात भारतांतल्या शिक्षणाचे विकेंद्रीकरण करण्याची प्रवृत्ती बुध्दकाळांमधे दिसून आली. मुसलमानी अंमलात ही प्रवृत्ती अधिक ठळक झाली आधुनिक काळांतल्या संघराज्याच्या शिक्षणाच्या भूमिकेचे वर्णन शाह यांनी केले आहे. १८२३ ते १८७० दरम्यान केंद्रीकरण अस्तित्वात होते. १८७० ते १८९९ या काळात विकेंद्रीकरणाचा प्रयत्न करून पाहिला होता, नंतर १८९९ पासून १९२१ पर्यंत जेव्हा कर्झनची धोरणे महत्त्वाची भूमिका करत होती तेव्हा शिक्षणाचे पुन्हा केंद्रीकरण झाले. १९२१ मधे केंद्राने विद्यापीठांना आणि राज्य सरकारांना पुष्कळ अनुदान दिले, शिक्षण हा राज्यांचा विषय झाला व विकेंद्रीकरणाला सुरुवात झाली . अंशतः देश स्वतंत्र असल्यामुळे, अंशतः एकच राजकीय पक्ष देशावर

विकेंद्रीकरणाला सुरुवात झाली . अंशतः देश स्वतंत्र असल्यामुळे, अंशतः एकच राजकीय पक्ष देशावर राज्य करत असल्यामुळे व अंशतः पंचवार्षिक योजनांच्या बांधिलकीमुळे, आज केंद्र व राज्य सरकार निकट भागीदारीमध्ये काम करत आहेत. परंतु सध्याचा कल जास्त केंद्रीय नियंत्रणाकडे आहे.

तथापि आजची शिक्षण प्रशासन पध्दती हे ब्रिटीश राजवटीने भारताला दिलेले महत्त्वाचे योगदान आहे. भिन्न पातळीवर कांही बदल झाले असले तरीसुद्धा स्वातंत्र्यानंतरही मूलभूत स्वरूप तेच आहे. ब्रिटिशांनी या क्षेत्रात केलेले उल्लेखनीय योगदान असे आहे.

- १) भारतभर सेवा,
- २) सहाय्यक अनुदानायोगे नियंत्रण,
- ३) खाजगी उपक्रमांना प्रोत्साहन,
- ४) प्रशासन व शिक्षण यांमध्ये धर्मनिरपेक्षता,
- ५) शिक्षणामध्ये नियोजन,
- ६) शिक्षणात सार्वजनिक सहकार्य, व
- ७) प्राधिकरांमध्ये भागीदारी आणि केंद्र, राज्य व स्थानिक संस्था यांच्यामध्ये शिक्षणाचे नियंत्रण.

केंद्राच्या भारताच्या शिक्षणाविषयीच्या आजच्या भूमिकेसंबंधी गोसाईं असे सुचवितात की देशांतील शैक्षणिक प्रयत्नांना केंद्राने मदत, सल्ला, चालना व बक्षिस देणे चालू ठेवायला हवे. ज्या बाबींना राष्ट्रव्यापी महत्त्व आहे व ज्यामुळे राष्ट्रीय ऐक्यभाव व सुरक्षा साध्य होण्याची अपेक्षा आहे त्यांच्याबाबतीत केंद्राला

निर्णायक अधिकार असायला हवा. केंद्रसरकारने दोन ढोबळ धोरणे अंगीकारावी आर्थिक सहाय्य व बळजबरी न करता पण उत्तेजक स्वरूपाचे नेतृत्व.

याशिवाय केंद्रसरकारकडे खालील जबाबदाऱ्या असाव्यात

- १) संशोधन व उच्चतंत्रशास्त्रविषयक आणि वैज्ञानिक शिक्षण;
- २) विद्यापीठातील मानक (गुणवत्ता) ठरविणे व सहकार्य देणे;
- ३) देशांतील शिक्षणाविषयक आकडेवारी व माहिती गोळा करणे व त्याचा प्रसार करणे;
- ४) इतर देशांबरोबरच सांस्कृतिक संबंध बळकट व पुनरुज्जीवित करणे;
- ५) परदेशी संस्थां बरोबर सहकार्य.

राज्यसरकार : भारत सरकारच्या १९१९ च्या कायद्याच्या परिणामामुळे शिक्षण हा राज्याचा विषय झाला.

तेव्हांपासून शिक्षणप्रशासन हे राज्य विधानसभेला जबाबदार असलेल्या शिक्षणमंत्र्यांच्या हाताखाली आहे.

याचा परिणाम म्हणून शैक्षणिक धोरणाला राजकीय नेत्यांकडून वळण दिले जाते. सरकारी कर्मचारी व गैर-

कर्मचारी यांच्यामध्ये जिवाळ्याचे संबंध प्रस्थापित करण्याची निकडीची गरज शाहाने प्रतिपादित केली

आहे. त्यांच्यामते, गैर-कर्मचाऱ्यांना शैक्षणिक धोरणे आखण्यात सहयोगी करून घेतले तर साध्य होईल.

जुडच्या “ डिस्पॅच ” मधल्या शिफारसीचा परिणाम म्हणून प्रत्येक प्रांताने व राज्याने आपले स्वतःचे शिक्षण

विभाग स्थापन केले. देसाई व टिकाई यांचे दोन अभ्यास मुंबई यांनी १८५५ ते १९५५ या काळातल्या मुंबई

राज्यातल्या शिक्षणविभागाचा व्यापक आढावा त्यांच्या शताब्दी ग्रंथात प्रसिध्द केला आहे.

प्रत्येक राज्यामध्ये शिक्षणविभागाचा शिक्षण प्रशासनांत मदत करणाऱ्या बऱ्याच सांविधिक संस्था असतात. त्यांत उच्च माध्यमिक परीक्षा मंडळ हे सर्वात महत्वाचे आहे. त्यांच्या प्रवेश परिक्षांमार्फत अनेक वर्षे विद्यापीठ कमिशन (१९१७ - १९) यांनी असे सुचविले की एका स्वतंत्र सांविधिक संस्थेकड हायस्कूल व इंटरमिजिएट शिक्षणाचे काम सोपवायचे. याचा परिणाम म्हणून प्रत्येक राज्यांत इंटरमिजिएट आणि/किंवा हायस्कूल परिक्षांकरता किमान एका सांविधिक संस्थेची प्रस्थापना झाली. अरान्हा यांनी ह्या संस्थांच्या घटना व कामकाज यांचा अभ्यास केला आहे. काही संस्थांचे काम जरी केवळ परीक्षा घेणे एवढेच असले तरी काही संस्थाकडे शाळा तपासणीही सोपविली आहे. नुकत्याच सुधारीत यु. वी. इंटरमिजिएट कायदा १९६० - ६२ मध्ये शाळा तपासणीची तरतूद केली आहे. शिक्षकांना असे वाटते की या उपायामुळे शाळेच्या परिस्थितीत सुधारणा होईल.

राज्य सरकारांच्याकडे सुध्दा शाळा तपासणीची जबाबदारी सोपविली आहे. ह्या प्रकरणामधे या मुद्द्यांचा विचार केला आहे.

स्थानिक प्राधिकारी : लॉर्ड रिपनने काढलेल्या स्थानिक स्वराज्यांच्या ठरावाचा परिणाम म्हणून या देशांत स्थानिक संस्था आस्तित्वात आल्या व इंडियन एज्युकेशन कमिशन १८८२ ने ह्या संस्थांना प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रशासनात प्रभावी सहभाग देण्याची शिफारस केली. पण प्रांतीय सरकारांनी त्यांचे अधिकार आणखी कमी केले. परिणामी फारच थोडी प्रगती होऊ शकली व १८८३ ते १९१८ चे दरम्यान फारशा खऱ्या प्राधिकारांचे हस्तांतरण झाले नाही तथापि, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट १९१९ संमत झाल्यावर स्थानिक संस्थांच्या इतिहासांत नवे पान उलटले गेले.

ह्या कायद्याचा परिणाम म्हणून तीन महत्वाचे कल दिसून येतात

(१) सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचे कायद्यांचा प्रारंभ

(२) स्थानिक संस्थंच्या लोकशाहीकरण;

(३) स्थानिक संस्थांकडून सक्तीचा प्रारंभ व अंमलबजावणी. परंतु स्थानिक संस्थांना कामाचे पालन योग्य

रितीने करणे शक्य झाले नाही. शिवरूप्या असे म्हणतात की : १) ब्रिटिश प्रशासनाने शेवटपर्यंत नोकरशाही

स्वरूप टिकवून ठेवले. ह्या वैशिष्ट्यामुळे शिक्षणाच्या क्रमांत स्थानिक नेतृत्व तयार होणे अवघड झाले : व

गेल्या संपूर्ण १०० वर्षांमध्ये स्थानिक संस्था आर्थिकदृष्ट्या गरीब राहिल्या. उत्तर प्रदेशातील स्थानिक

संस्थांच्या कामकाजाचे सर्वेक्षण आणखी असे दाखविते की त्या संस्थांपैकी ५४ % संस्था शिक्षण

समितीच्या सभासदांकरता असलेल्या किमान अर्हता ठराविल्या नाहीत. शैक्षणिक धोरण ठरविण्याबाबत

स्थानिक संस्थांना जवळजवळ कांही अधिकार नसतात. व राज्याच्या शिक्षणविभागाने नेमलेली पाठ्यपुस्तके

व अभ्यासक्रम यांचेच अनुसरण करावे लागते.

बळवंतराय मेहता समितीच्या शिफारसीचा परिणाम म्हणून बऱ्याच राज्यांनी शिक्षण प्रशासनांत

विकेंद्रीकरणाच्या नव्या धोरणाची सुरुवात केली आहे. ह्या समितीने विकेंद्रीकरणाची त्रिस्तरीय पध्दत

डोळ्यासमोर ठेवली आहे. उदा. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद. त्याचप्रमाणे पंचायत

समितीकडे प्राथमिक शाळा चालविण्याची जबाबदारी सोपविली आहे. पण हा प्रयोग लोकशाही

केंद्रीकरणाच्या समर्थकांच्या अपेक्षे एवढा यशस्वी झाला नाही. या संदर्भात केलेला एक विशेष अभ्यास असे

दाखवतो:

केंद्रीकरणाच्या समर्थकांच्या अपेक्षे एवढा यशस्वी झाला नाही. या संदर्भात केलेला एक विशेष अभ्यास असे दाखवतो:

(१) शिक्षणाविषयीच्या विभागीय धोरणाला पंचायत समित्या चिकटून राहात नाहीत . याला जबाबदार असलेल्या गोष्टी म्हणजे विकास अधिकाऱ्यांचे अज्ञान, सरपंचाची कमी शैक्षणिक गुणवत्ता व शिक्षण विस्तार अधिकाऱ्यांची उदासीनता.

(२) सरकारी पत्रकांचा बरेच वेळा विपर्यास होतो व अर्थसंकल्पीय तरतुदींचा एका शीर्षापासून दुसरीकडे खातेबदल होतो.

(३) चालू असलेल्या दुहेरी नियंत्रणामुळे पंचायत समितीतले शिक्षक असमाधानी आहेत.

(४) राज्याच्या एका भागातून दुसरीकडे शिक्षकांची बदली करण्यामध्ये बऱ्याच प्रशासकीय अडचणी येतात.

(५) प्रौढ वर्ग चालवणे शिक्षकांना भाग पडते.

(६) पंचायत शिक्षकांना बढतीच्या दृष्टीने फारच थोडा वाव आहे.

ही परिस्थिती सुधारण्याकरतां पारसमळ यांनी सहा उपाय सुचविले आहेत. (१) पंचायत समितीमध्ये शिक्षणाविषयीच्या स्वतंत्र स्थायी समित्या असाव्यात.

(२) शिक्षणविभागाने काढलेल्या पत्रकांमध्ये सुस्पष्टता आणि नेमकेपणा असायला पाहिजे.

(३) राज्याच्या एका भागांतून दुसऱ्या भागांत शिक्षकाची बदली सुकर करण्याकरीता योग्य यंत्रणा स्थापन केली पाहिजे;

(४) विकेंद्रीकरण पूर्ण असले पाहीजे व शहरी भागांतले प्राथमिक

शिक्षणसुध्दा नगरपालिकेकडे सोपविले पाहिजे :

(५) प्रौढ शिक्षण वर्ग चालवणे शिक्षकांना भाग पाडू नये, व

(६) पंचायत समितीत शैक्षणिक काम करणारा कर्मचारी वर्ग बराच वाढविला पाहिजे.

सेवाभावी संस्था : या देशातील शिक्षणाच्या विकासांत सेवाभावी संस्थांनी महत्वाची भूमिका केली

आहे. आपल्या इतिहासपूर्व काळात शिक्षण हे स्वतंत्रपणे क्वचित् अस्तित्वात होते. हिंदु काळांमधे,

शिक्षण ही ब्राम्हणांनी चालवलेली काही लोकांची खाजगी बाब होती. मुसलमान राजवटीतसुध्दा त्या

भागांतल्या सधन मुसलमानांच्या मदतीने किं वा कधीकधी राज्यांकडून मिळालेल्या जमीन किंवा पैसा

यांच्या मदतीनेसुध्दा, मशिदींच्या व्यवस्थापनाखाली खाजगी संस्था शिक्षणाच्या सोयी करत होत्या.

भारतीय शिक्षणाच्या इतिहासांत १८८२ हे वर्ष फार महत्वाचे आहे. ह्याच वर्षांत इंडियन एज्युकेशन

कमिशन नेमले गेले. ह्या कमिशननी खालील शिफारसी केल्या-सरकारने चालवलेल्या संस्थांच्या बरोबरीने

खाजगी संस्थाचा स्विकार केला पाहिजे. आणि त्यांच्या अंतर्गत व्यवहारात सरकारने ढवळाढवळ करू नये.

या शिफारसींचा परिणाम म्हणून खाजगी प्रशासनाखाली असलेल्या महाविद्यालये व शाळांमधे जलदगतीने

वाढ झाली आहे. सध्या एक तृतीयांशपेक्षा जास्त शैक्षणिक संस्था खाजगी प्रशासनाखाली आहेत. त्या

वेगवेगळ्या प्रकारच्या, आकाराच्या व वेगवेगळ्या ठिकाणी आहे, व त्यांचे ढोबळमानाने चार प्रवर्गामधे

वर्गीकरण करता येईल :

- (१) धार्मिक संस्था,
- (२) विश्वस्त मंडळे,
- (३) खाजगी संस्था व,
- (४) व्यक्तींनी चालवलेल्या.

खाजगी संस्थांच्या बाबतीत वेगवेगळ्या राज्यांनी आपापली धोरणे तयार केली आहेत. उदा. केरळांतल्या बहुसंख्य शिक्षणसंस्था आज खाजगी क्षेत्रांत आहेत. जरी ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे या क्षेत्रांत वर्चस्व असले तरी मोठ्या प्रमाणावर शाळेत जाणाऱ्या मुलांना सर्व थरावर बिगर ख्रिश्चन (चर्चने न चालविलेल्या) संस्था शिक्षण पुरवतात. चर्चबरोबर त्यांचाही आधुनिक इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसाराच्या क्षेत्रांत हिस्सा आहे.

विभागीय संस्थांना शक्य आहे त्यापेक्षा खाजगी संस्थांनी राज्याची पारंपारिक संस्कृती टिकवून ठेवण्यांचा बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केला आहे. अगदी सुरुवातीपासूनच सरकारने त्यांना मदत केली आहे. अलिकडे काही खाजगी संस्थांच्या कामकाजामध्ये कांही अनिष्ट प्रथा व नियमबाह्यता आढळून आल्या आहेत. राज्यांमध्ये शिक्षणांस आपल्याला खरी प्रगती करायची असेल तर कठोर कृतीची गरज आहे.

हनुमंतैय्याचा म्हैसूर राज्यातल्या खाजगी उपक्रमांचा विशेष अभ्यास असे दाखवितो की - (१) राज्य सरकार कडून पुष्कळ अनुदान मिळत असले तरीही खाजगी देणग्या अपुऱ्या असल्यामुळे खाजगी व्यवस्थापनाची आर्थिक परिस्थिती भक्कम नाही;

(२) अनेक खाजगी माध्यमिक शाळा भाड्यांच्या इमारतीत किंवा **choultries** मध्ये आहेत व त्यांच्याकडे व्यवस्थित साधनसामग्री, ग्रंथालये किंवा प्रयोगशाळा नाहीत;

(३) त्यांच्या स्वतःच्या संस्थेच्या प्रशासनामध्ये शाळेच्या कर्मचारी वर्गाला काही आवाज नाही.

भिन्न पातळीवर सेवाभावी संस्थांनी शिक्षणाच्या विकासामध्ये महत्वाची भूमिका केली आहे. त्यांनी इमारती, साधनसामग्री व वसतिगृहावर बराच मोठा खर्च केला आहे. जबलपूर शहरांतल्या खाजगी उपक्रमांनी चालविलेल्या उच्च माध्यमिक शिक्षणाच्या प्रश्नाबाबत पाडेंचा अभ्यास असे दाखवितो की शहरातल्या ९०% जागा खाजगी व्यवस्थापनाखाली आहेत पण त्या बहुतांशी सरकारी अनुदानावरच अवलंबून असतात. प्रत्येक शाळेची एक व्यवस्थापन समिती असते पण सर्वसाधारणपणे समितीचे सभासद, विशेषतः नेमणूक केलेल्या शाळेच्या अंतर्गत कारभारामध्ये ढवळाढवळ करतात. सेवाशर्तीही समाधानकारक नसतात कारण पगार वेळेवर दिले जात नाहीत व पगारवाढ आणि भविष्य निधी सुविधा सर्वाना उपलब्ध नसते. भडोच जिल्ह्यांतल्या (गुजरात राज्य) खाजगी माध्यमिक शाळांचा अभ्यास असे दर्शवितो की :

(१) कमी सामग्री व गरजेपेक्षा कमी कर्मचारी वर्ग असलेल्या खाजगी माध्यमिक शाळांच्या संख्येत वाढ झाली आहे.

(२) व्यवस्थापने कार्यक्षम नाहीत व बदलत्या काळांतल्या शैक्षणिक गरजांच्या बाबतीत अज्ञानी आहेत ;

(३) हेडमास्तर किंवा शिक्षक यांचे शाळेच्या प्रशासनावर काहीही वजन नाही ;

(४) समाजाकडून सहकार्याचा किंवा शैक्षणिक कार्याबद्दल गौरवपूर्ण शब्दांचासुध्दा अभाव आहे.

प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रांत मुंबई राज्यांत खाजगी उपक्रमांना प्रात्साहन दिले गेले नाही असे आढळून आले आहे. दुसऱ्या सर्वेक्षणामध्ये असे दिसून येते की उत्तर व दक्षिण सातारा जिल्ह्यांमध्ये ५०० च्या खाली लोकसंख्या आलेल्या लहान खेड्यांतच जास्त करून खाजगी संस्था मर्यादित राहिल्या. विरळ लोकसंख्येच्या

भागांतून मागासलेल्या व मध्यम वर्गाच्या सामुदायिक शिक्षणसंबंधात सेवाभावी संस्थांचे मुख्य योगदान आहे. तथापि रयत शिक्षण संस्थेने कौतुकास्पद कार्य केले आहे. सर्व टप्प्यांना मोफत शिक्षण देवून एक शाळांचे जाळे लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न ह्या संस्थेनी केला आहे.

शाळा तपासणी : भारतीय शिक्षणपध्दतीत माध्यमिक व प्राथमिक शिक्षणाची तपासणी ही नियमित बाब आहे. जरी तपासणी कर्मचाऱ्यांनावे प्रत्येक राज्यात वेगळी असली तरी व्यवस्था मात्र कमी अधिक प्रमाणात तीच आहे. सर्वसाधारणपणे राज्याचे काही विभाग केलेले असतात. प्रत्येक विभागात काही जिल्हांचा समावेश असतो . प्रत्येक विभाग एका विभागीय निरीक्षकांच्या हाताखाली असतो व त्याला काही सहाय्यक निरीक्षक मदत करत असतात. एक जिल्हा हा जिल्हा निरीक्षकाच्या व एका किंवा अधिक निरीक्षकांच्या हाताखाली असतो. सामान्यपणे माध्यमिक शाळा तपासणी विभागीय व जिल्हा निरीक्षकांच्या जबाबदारीखाली असते व तालुका निरीक्षक प्राथमिक शाळांची तपासणी करतात.

देशांतील विविध भागांतल्या शाळांची तपासणी या विषयावर अनेक अभ्यास आहेत. जरी तपासणी ही आवश्यक समजली गेली आहे, तपासणीची संकल्पना व प्रथा ह्यांत महत्त्वाचे बदल घडून आलेले आहेत. पूर्वी त्यांच्याकडे मुख्यतः चुका काढण्याचे, सरकारी नियमानुसार संस्थावर नियंत्रण ठेवणे व वर्गांतल्या शिकवण्याचे निरीक्षण करण्याचे काम म्हणून पाहिले जात होते. आता त्यांच्याकडे केवळ चुका काढण्याचे व नियंत्रणाचे काम म्हणून न पाहता, शिक्षकांना योग्य तऱ्हेने मार्गदर्शन व दिशा देण्याचे काम म्हणूनही

पाहिले जाते. शाळांची तपासणी ही सदोष आहे असे विधान करण्याबाबत सर्वच अन्वेषकांचे कमी अधिक

मतैक्य आहे. त्यांनी दिलेली मुख्य कारणे अशी आहेत :

(१) निरीक्षकांवर प्रयासकीय कार्याचा दाब ;

(२) योग्य तऱ्हेने प्रशिक्षित व चांगली अर्हता असलेल्या निरीक्षण कर्मचारी वर्गाची कमतरता

(३) शिक्षकांना पुरेशा मार्गदर्शनाचा अभाव.

शामने असे निदर्शनास आणले आहे की निरीक्षकांवर प्रशासकीय कामांचे फारच ओझे असते म्हणून थोड्या

अुपनिरीक्षकांचे सहाय्य असूनसुद्धा ते त्यांच्या आधिकारितेत असलेल्या बऱ्याच शाळांना मार्गदर्शन

करण्याच्या कामाला पुरेसा न्याय देऊ शकत नाहीत. दुसरे अभ्यासही अशाच तऱ्हेचे निष्कर्ष काढतात.

आजच्या आव्हानात्मक गरजांची पूर्ती करण्यासाठी बहुतेक सर्वच राज्यांमध्ये निरीक्षण कर्मचारीवर्ग अपुरा

असल्याचे आढळून आले आहे. प्राथमिक पातळीवर संपर्काचा अभाव संस्थामधले अंतर यामुळे काम

अधिकच अवघड आहे. प्राथमिक शाळांच्या निरीक्षकांना एकहाती व जवळजवळ कारकूनी मदतीशिवायच

काम करावे लागते.

निरीक्षकांची व्यावसायिक तयारी जेवढी असायला पाहिजे तेवढी नाही अशी एक फार विचित्र भावना आहे.

अभ्यासक्रमाच्या रचनेसंबंधी, शाळांच्या लोकशाही प्रशासनाच्या तत्त्वाविषयींच्या तज्ञ ज्ञानांत ते कमी

असतात व त्यांच्या स्वतःच्या तसेच त्यांच्या सहशिक्षकांच्या कामांबद्दल त्यांची वृत्ती चुकीची असते.

बहुसंख्य निरीक्षक शिस्त, तपासणीचे काम, लेखा, गृहपाठ ,इमारतीची स्वच्छता व इतर दैनिक बाबी यांकडे

लक्ष देतात. शिक्षण पध्दती, दृक्-श्राव्य साधनांचा वापर, वेळापत्रक व शिक्षकांची तयारी यांकडे ते फारसे

लक्ष देतात. शिक्षण पध्दती, दृक्-श्राव्य साधनांचा वापर, वेळापत्रक व शिक्षकांची तयारी याकडे ते फारसे लक्ष देत नाहीत. वरवर आयोजित केलेल्या कांही थोड्या वेळच्या व यादृच्छिक भेटी यांचाच समावेश संपूर्ण निरीक्षक कार्यक्रमांत असतो. काहींच्या बाबतीत एका पाठाचेसुध्दा निरीक्षण करण्याचा उद्देश नाही अशा तऱ्हेच्या नित्यक्रमाच्या स्वरूपाच्या भेटी असतात. शोरे प्रामुख्याने चुकींबद्दलच असतात व कचित्तच अहवाल गैरवोदगार किंवा सूचना दिलेल्या असतात आणि दैनंदिनी बऱ्याच मोघम असतात. थोडक्यांत निरीक्षण पध्दत निर्माणक नाही आणि निरीक्षण हे व्यवस्थित आणि सहकार्यांच्या कार्यक्रमांच्या मालिकेतून चालू ठेवले जात नाही. काही वेळा, निरीक्षकांनी अवलंबलेल्या प्रथा शालेय कार्यक्रमाच्या विकासाला हानीकारक ठरतात उदा. विद्यार्थ्यांसमोर शिक्षकांना रागावणे, सूचना न देता नुसतेंच शिक्षकांना रागावणे, सूचना न देता नुसतीच शिक्षकांवर टीका करणे, व्यावसायिक ग्रंथालयाच्या अभावाकडे दुर्लक्ष करणे आणि खूप पत्रके काढणे.

ह्या यंत्रणेच्या सुधारणेकरता खूप सूचना केल्या गेल्या आहेत. सर्वात महत्वाची म्हणजे निरीक्षकांना शाळांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला पाहिजे. निरीक्षकांकडे विच्छेदन करणारा टीकाकार म्हणून न पाहता, शिक्षकांचा एक मित्र, तत्ववेत्ता व मार्गदर्शक म्हणून पाहिले पाहिजे. म्हणून निरीक्षकाला “शैक्षणिक सल्लागार” असे संबोधवे अशी सूचना केली आहे. निरीक्षकांवर नानाविध कार्ये व कामे यांचे ओझे लादले गेले असल्यामुळे, विद्याविषयक व प्रशासकीय अशा दोन प्रकारच्या निरीक्षकांची शिफारस केली आहे. प्रत्येक महत्वाच्या शाखेतील किमान एक तज्ञ असलेल्या तज्ञांच्या मंडळाकडून माध्यमिक शाळांची तपासणी व्हावी अशीही अजून सूचना आहे. जर प्रत्येक शाळा वर्षातून कमीत कमी एकदा तरी तपासली

गेली, तर ते जास्त परिणामकारक होईल. माध्यमिक शाळा निरीक्षकांच्या अधिकारितेखाली जवळ जवळ १०० शाळा असाव्यात तर प्राथमिक निरीक्षकांच्या अधिकारितेखाली ६० पेक्षा जास्त शाळा नसाव्यात आणि त्याची कक्षा त्याच्या मुख्यालयापासून ३० मिनिटांपेक्षा जास्त असू नये. परिस्थिती सुधारण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे नित्याच्या प्रशासकीय कामात घट करावी. त्यापैकी काही कामे कनिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे सोपवता येऊ शकतील असे सुचविले आहे.

निरीक्षकांचे निरीक्षण वरवरचे असते असेही दर्शवून दिले आहे. याचे बरेच नियोजन करण्याची गरज आहे. निरीक्षकांने प्रत्येक वर्गात कमीत कमी ३० मिनिटे तरी थांबले पाहिजे. आणखी त्यांनी प्रतिकूल भाष्य न करतां शिकवण्यांत सहभाग घेतला पाहिजे व जिथे योग्य असेल तिथे शिक्षकाबद्दल कौतुकांचे शब्दही उच्चारले पाहिजेत. निरीक्षणांचे सर्वसाधारण व वैयक्तिक अहवाल देण्यांकरता तपासणीच्या शेवटी चर्चासत्र घेणे आवश्यक आहे. निरीक्षकांना प्राथमिक शाळांना किमान तीन, माध्यमिक शाळांत दोन व उच्च माध्यमिक शाळांत एक अशा अनपेक्षित भेटी प्रत्येक वर्षी दिल्या पाहिजेत, त्याच्या हाताखाली असलेल्या वेगवेगळ्या शाळांच्या कार्यक्रमांचाही त्यांने समन्वय केला पाहिजे, व त्याच्या अधिकारितेखाली असलेल्या शाळांनी अवलंबलेली नवीन तंत्रे व शैक्षणिक प्रयोग वेगवेगळ्या शाळांच्या निदर्शनास आणून दिले पाहिजे. शैक्षणिक निरीक्षकांची व्यवसायिक तयारी सुधारण्याच्या गरजेकडेही लक्ष वेधले आहे. त्यांना चांगली विद्याविषयक पाश्चभूमी व शिक्षणांतली किमान मास्टर्स डिग्री असावी असे वाटते. ते वयाने पुरेसे पोक्त असावेत व त्यांना शिक्षक किंवा हेडमास्तर म्हणून कमीत कमी तीन वर्षांचा अनुभव असावा. उजळणी व अल्पमुदत पाठ्यक्रम, संमेलने, इ. मधून निरीक्षण कर्मचाऱ्यांकरीता नियमित सेवांतर्गत शिक्षण कार्यक्रम

आयोजित केले पाहिजेत. निरीक्षक व शिक्षक कर्मचाऱ्यांची अदलाबदल सुध्दा फायद्याची ठरेल कारण त्यामुळे निरीक्षण कर्मचारी वर्गाला शिक्षणासंबंधीचे सिध्दांत व प्रथा यांच्या अलिकडच्या काळांतल्या विकासाशी जवळून संपर्क साधण्याची संधी मिळेल. निरीक्षकांच्या वरचेवर बदल्या करणे टाळले पाहिजे कारण एखाद्या व्यक्तीची तिला तिच्या हाताखालच्या शाळांसंबंधी जाग येवून काही प्रभाव पडण्याअगोदर बदली केली गेली तर त्यामुळे फार विस्कळितपणा आढळून येतो.

शिक्षणांतल्या भिन्न शाखा :

बहुसंख्य प्रबंध व डिसेटेशनस् प्राथमिक व माध्यमिक शाळांत प्रशासनाविषयक प्रश्नाची चर्चा करतात. काही पूर्वप्राथमिक व विद्यापीठांतील शिक्षणाची बारीक तपासणी करण्यात लक्ष केंद्रित करतात. मूलभूत व सामाजिक शिक्षण, विशेष शिक्षण, महिलांचे शिक्षण यांसारख्या क्षेत्रातल्या प्रशासकीय प्रश्न अजून हाताळायचेच आहेत.

पूर्वप्राथमिक शिक्षण : पूर्वप्राथमिक शिक्षणाचे मूळ पाश्चात्य आहे आणि एकोणिसाव्या शतकांच्या शेवटी त्याची भारतांत सुरूवात केली गेली. ह्या क्षेत्रांत ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी पुढाकार घेतला व सुरूवातीची काही किंडरगार्टन व शिशुविहार त्यांनी सुरू केले आहेत. भारतीय खाजगी उपक्रम ह्या क्षेत्रात १९२० शेवटी केव्हातरी आले.

सध्याच्या पूर्वप्राथमिक शाळांचे आठ प्रकारांत वर्गीकरण केले आहे.

(१) सधन वर्गातल्या मुलांकरतां कॉव्हेंट व मिशननी चालवलेल्या किंडरगार्टन शाळा;

- (२) ह्याच गटाकरता शिशुविहार;
- (३) गरीब व अनुसूचित जातींच्याकरता पूर्वप्राथमिक शाळा;
- (४) आंतरराष्ट्रीय मॉटेसरी संस्थेच्या (AMI) शाळा;
- (५) अगदी काटेकोरपणे मॉटेसरी पध्दतीच्या नसलेल्या मॉटेसरी शाळा;
- (६) मूलभूत पूर्व शाळा;
- (७) खाजगीरित्या प्रायोजित, एक शिक्षक एक खोली पूर्व प्राथमिक शाळा
- ८) नूतन बालशिक्षण संघ शाळा.

जर ह्या शाळांचे व्यवस्थापनानुसार वर्गीकरण केले तर ते खालीलप्रमाणे संस्थांचे प्रकार असतील :

- (१) सरकारी
- (२) स्थानिक संस्था
- (३) चर्च व ख्रिश्चन मिशन
- (४) खाजगी व्यक्ति आणि
- (५) खाजगी संस्था.

वरील संस्थांची टक्केवारी अनुक्रमे अशी आहेत अकरा, पांच,सतरा, दहा,व पंधरा.

बरेच दुसरे अभ्यास असे दाखवतात की सरकार व मिशनरी संस्था वगळता, इतर व्यवस्थापनाखाती असलेल्या शाळांची स्थिती समाधानकारक नाही. बहुसंख्य शाळांना आर्थिक अडचणी आहेत, मान्यता नाही आणि स्वतःची इमारत किंवा खेळाची मैदाने नसलेल्या आहेत. मोठ्या प्रमाणात कर्मचारी वर्ग

प्रशिक्षित नसलेला आहे, आणि सर्वसाधारणपणे एका शिक्षकाला पन्नास साठ मुलांचा वर्ग चालवावा लागला. मुलांची माहिती एक अजिबात ठेवलेली असते. वैधकीय काळजीचा अभाव व दुपारच्या जेवणाची सोय यांची तरतूद असे दिसून येते. बहुतेक शाळांकडे योग्य सामग्री नसते, व फर्निचर प्रमाणित मोजमापाप्रमाणे नसते. थोडक्यात पूर्व प्राथमिक शिक्षण ही शिक्षणाची दुर्लक्षित शाखा आहे व बहुसंख्य राज्य सरकारे पूर्व प्राथमिक शाळांना मान्यता देण्याकरता पावले अचलण्याकरता काकू करतात.

श्रीवास्तवनी केलेला बारीक अभ्यास आणखी असे दाखवितो की शहरी भागातल्या शाळांमध्ये अतिगर्दी आहे आणि अशा शाळांमध्ये मध्यम व वरच्या वर्गातली मुले येतात. बहुतेक सर्व सधन कुटुंबे आपली मुले किंडरगार्टनमध्ये पाठवतात. ग्रामीण भागातल्या शाळांची बरीच मोठी संख्या एक शिक्षक शाळांची आहे.

या पार्श्वभूमीसमार, काही विदेशी पूर्वप्राथमिक शिक्षणाचा तुलनात्मक अभ्यास असे दर्शवितो की बहुतेक शाळांना स्वतःच्या इमारती, चांगली क्रीडामैदाने व चांगला शिक्षित कर्मचारी वर्ग आहे.

प्राथमिक शिक्षण : अन्सारीचा अभ्यास दर्शवितो त्याचप्रमाणे ह्या देशांतल्या प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासावर ब्रिटनच्या स्वदेशी धोरणाचा मोठा प्रभाव आहे. १८३२ च्या रिफॉर्मस् अॅक्टने इंग्लंडमध्ये १८३३ मध्ये पहिल्या शैक्षणिक अनुदानाची निर्मिती केली व ती त्या देशांतल्या प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाकरता संकल्पित केली होती १८३९ मध्ये शिक्षण परिषदेची समिती (Committee of Council of Education) प्रस्थापित केली. या परिषदेची प्रस्थापना महत्त्वाची आहे कारण या केंद्रीय संस्थेद्वारे सरकारने इंग्लंडमधल्या शैक्षणिक विकासावर निश्चित प्रभाव पाडायला सुरुवात केली. या उदाहरणाला अनुसरून, भारतातल्या विविध इलाख्यांमधून सुद्धा अशाच तऱ्हेच्या सरकारी संस्था स्थापन केल्या. वायव्य

प्रांतातल्या प्राथमिक शिक्षणाच्या आयोजन व प्रशासनासंबंधीच्या टॉमसनच्या योजनेवर इंग्लंडमधल्या शैक्षणिक विकासाचा प्रत्यक्ष प्रभाव पडला होता. नंतर, १८५४ च्या वुडच्या आदेशाने (डिस्पॅच) एक सरकारने पर्यवेक्षित केलेल्या व सरकारचे सहाय्य असलेल्या शाळांच्या एका ऐच्छीक यंत्रणेचे आयोजन करण्याची सुरुवात केली. उघड कारणामुळे, भारतांत ऐच्छिक प्रयत्नांना अपयश आले. हे अपयश १८५९ च्या आदेशाचे (डिस्पॅच) निमित्त झाले. या आदेशाने एका सक्तीचा दर आकारून सरकारने सामुदायिक प्राथमिक शिक्षणाची तरतूद करवी अशी शिफारस केली.

१८५९ पासून, इंग्लंडच्या प्रत्यक्ष प्रभावाखाली, भारतत विकेंद्रीकरणाची हळूहळू सुरुवात केली गेली. लॉर्डमेयो यांनी १८७० मधे प्रांतीय पातळीवर ते अंमलांत आणले व नंतर १८७७ मधे लॉर्ड लिटन यांनी ते अंमलांत आणले. पण जेव्हा इंटर कमिशनने १८८२ मधे इंग्लंडमधे अस्तित्वांत असलेल्या शालेय मंडळाच्या धर्तीवरच कमीजास्त प्रमाणात शालेय मंडळे स्थापन करण्याची शिफारस केली तेव्हा १८७० च्या एज्युकेशन ॲक्टने (शिक्षण कायदा) सर्वांत मोठा ब्रिटिश प्रभाव पडलेला दिसून आले. इंटर कमिशनच्या शिफारशीची अंमलबजावणी करून व स्थानिक व नगरपालिका मंडळे स्थापन करून लॉर्ड रिपनने शिक्षण प्रशासनाचे आणखी विकेंद्रीकरण केले. लॉर्ड रिपनने प्राथमिक शिक्षणाचे प्रशासन ह्या स्थानिक संस्थाकडे सोपवले. परंतु इंटर कमिशनने ह्या देशांमधे “निकाला नुसार प्रदान” पध्दत प्रस्तुत केली. याचे ताबडतोब उपाययोजना करण्याची काही आवश्यकता नव्हती. कारण या देशातल्या त्यांच्या अंमलबजावणीमागे त्यांचा कमी खर्च व तात्काळ निकाल निर्माण करण्याची क्षमता एवढा विचार होता.

चालू शतकांत सुध्दा ब्रिटनचे स्वदेशी धोरणाने या देशातल्या शैक्षणिक विचारधारांना आकार देण्याचे काम चालूच राहिले. प्राथमिक शिक्षणासंबंधी १९०४ च्या सरकारी ठरावानुसार लॉर्ड कर्झनने सुरू केलेल्या बहुतेक सर्व सुधारणा ह्या इंग्लंडमधील प्रमुख शैक्षणिक सुधारणांचे सरळसरळ प्रतिबिंब होत्या. प्राथमिक शिक्षणाची नव्याने व्याख्या केली गेली, गुणात्मक सुधारणांवर भर दिला गेला, “निकालानुसार प्रदान” पध्दत नष्ट केली गेली व प्राथमिक शिक्षण स्थानिक संस्थांचे मुख्य बंधन केले गेले. त्याचप्रमाणे १९१३ च्या सरकारी ठरावाचे उद्दिष्ट इंग्लिश धर्तीवर एक व्यापक शैक्षणिक यंत्रणेची निर्मिती हे आहे.

इंग्लंडमध्ये शैक्षणिक उद्दिष्टांची पुनःतपासणी व गुणात्मक सुधारणेवर अधिक भर ही जागतिक युध्दांमधल्या काळांतली दोन प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. याच काळामध्ये मॉटेग्यु-चेम्सफोर्ड सुधारणा १९१९ नी प्रांतीय सरकार व स्थानिक यांना अधिकार सोपविण्यात आले. नंतर सार्जेंट अहवालाने इंग्लंडमधील भाग ३ प्राधिकारी नष्ट करण्याचा प्रस्ताव मांडला व स्थानिक संस्थांचे सर्व शैक्षणिक अधिकार काढून घेण्याची शिफारस केली. या शिफारसीचा पाठपुरावा म्हणून, केवळ त्यांना आयोजन व नेतृत्व यांत प्रशिक्षण मिळण्याची संधी मिळते म्हणून शिक्षण स्थानिक संस्थांकडे सोपविले जावे या दृष्टिकोनाची टीका करून खरे समितीने बोलणी सुरू केली. अन्सारी म्हणतात, “तथापि जशी त्यांची बोलणी पुढे चालू राहिली तसे आर्थिक व प्रशासकीय दोन्हीच्या बदल्यास क्षमतेच्या प्रमाणात शिक्षण प्रशासनाचे स्थानिक नियंत्रण असावे अशी त्यांनी शिफारस केली.”

सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची सुरुवात भारतात शंभर वर्षांपेक्षा जास्त काळापासून झाली. देसाई त्यांच्या अभ्यासांत असे दाखवून देतात की इतर अनेक बाबींप्रमाणे, ह्याबाबतीत मिशनरी व सरकारातील काही

ज्ञानी युरोपियन अधिकाऱ्यांनी पुढाकार घेतला पण नंतर हा लढा जवळजवळ संपूर्णपणे केवळ भारतीयांनीच पुढे नेला. सार्वत्रिक सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा इतिहास सहा कालखंडामधे विभागता येईल. जेव्हा सरकारने लोकांच्या शिक्षणाची जबाबदारी स्वीकारली तेव्हा १८१३ मधे पहिला १कालखंड सुरू झाला व ज्यावेळेस १८८२ मधे इंडियन एज्युकेशन कमिशनची नेमणूक झाली तेव्हा तो संपुष्टात आला. दुसरा कालखंड १८८२ पासून जेव्हा गोखल्यांनी सक्तीच्या शिक्षणाबद्दलचा त्यांचा ठराव १९१० मधे मांडला तोपर्यंत विस्तारीत आहे. या काळामधे, भारतीय नेत्यांनी सक्तीच्या शिक्षणाची सुरुवात करण्यासंबंधीची आंदोलने उचलून धरली परंतु फारच थोडे यश साध्य झाले. यांचे मुख्य कारण म्हणजे सरकारी धोरणावर प्रभाव पाडण्याकरता पुरेशी शक्ती निर्माण होण्याएवढे लोकमत तयार झाले नव्हते ही वस्तुस्थिती होय. या काळामध्येच १८९३ साली त्यांच्या राज्याच्या एका भागांत एक प्रयोग म्हणून बडोद्याच्या सयाजीराव महाराजांनी सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. १९०६ मधे त्याचा संबंध राज्यात प्रसार झाला. तिसरा कालखंड १९१० पासून १९१७ पर्यंत आहे व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचे तत्व मान्य करण्याकरतां सरकारला प्रवृत्त करण्याच्या गोखल्यांच्या वीरश्रीयुक्त पण जवळजवळ निष्फळ प्रयत्नांचा त्यात समावेश आहे. चौथ्या कालखंडाचा काळ १९१८ ते १९३० पर्यंतचा आहे. जेव्हा सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचे तत्व एकापाठोपाठ एका प्रांताने मान्य केले व सक्तीच्या शिक्षणासंबंधीचा कायदा ब्रिटिश इंडियाच्या बहुतेक प्रत्येक प्रांतातल्या व काही प्रमुख भारतीय राज्यांच्या संविधी-पुस्तकांत नमूद केला होता पांचवा टप्पा १९३० पासून १९५० पर्यंतचा आहे या काळांत काही भागामधून प्रायोगिक धर्तीवर सक्तीच्या शिक्षणाची सुरुवात केली होती. सहाव्या टप्प्यामध्ये, भारतीय घटनेतला कायदा ४५ जो या घटनेच्या प्रारंभापासून कमीत

कमी १० वर्षांच्या आंत सर्व मुलांना चौदा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची सर्व राज्ये प्रयत्न करतील अशी घोषणा करतो त्याची अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने देशाच्या सर्व भागात सक्तीच्या शिक्षणाचा लवकरांत लवकर प्रारंभ करण्याकरता निर्धारित प्रयत्न केले आहेत. हे उद्दिष्ट साध्य करणे शक्य नसल्यामुळे सध्याचे उद्दिष्ट १९७५ पर्यंत ६-११ वयोगटांतली सर्व मुले शाळेत असावीत असे आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेने (नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च अँड ट्रेनिंग) प्रसिध्द केलेल्या दुसऱ्या भारतीय शिक्षण वार्षिकात (सेकंड इंडियन अियरबुक ऑफ एज्युकेशन) आज भारतात प्राथमिक शिक्षणाच्या वित्त आणि प्रशासनापुढे असलेल्या समस्यांचे काळजीपूर्वक विश्लेषण व चर्चा केली आहे. त्यात खालील समस्या विचारांत घेतल्या आहेत :

- (१) केंद्र, राज्य व स्थानिक राज्यांची भूमिका ;
- (२) लोकशाही तंत्राचे विकेंद्रीकरण करणे;
- (३) प्राथमिक शिक्षणाची वित्तव्यवस्था;
- (४) सक्तीच्या शिक्षणाचे विधान;
- (५) सक्तीच्या हजेरीची अंमलबजावणी, व
- (६) भारतातल्या प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाकरतां एक परिप्रेक्ष्य योजना.

जरी देशांत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले गेले असले तरी सक्तीची अंमलबजावणी करण्याच्या मार्गात अनेक राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, भाषेसंबंधीत, प्रशासकीय व आर्थिक अडचणी आहेत. कंपलसरी

एज्युकेशन इन इंडिया या त्यांच्या अभ्यासांत सैयुद्दीन व इतर यांनी त्याचे काळजीपूर्वक विश्लेषण केले आहे. हा अभ्यास जरी पंधरा वर्षापूर्वी प्रकाशित झाला असला तरी त्यापैकी काही निरीक्षणे आजच्या परिस्थितीला अजूनही लागू आहेत.

वेगवेगळ्या पातळीवर सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या कामकाजावर अलिकडे बरेच अभ्यास केले आहेत. राज्य (काश्मीर : १०५; म. प्र. ३१, १३५; त्रावणकोर : ४; अत्कल : ११०; अ. प्र. ६१, ६६; विंध्य प्रदेश : ६५;) केंद्रशासित प्रदेश (त्रिपुरा : २२), जिल्हे - (अलाहाबाद : १२१; छत्तरपूर : ३३; ग्वाल्हेर : ११३; इंदोर : १३२; जबलपूर : ३५; जालदर : ७२; पन्ना : ४९; पतियाळा : ९३; साटणा : ८०; व सुरत : ७०), तालुका - (दारागंज : ४६; हुजुर : ७५; मणिपुरी : ५४; वाग्रा : ५३;), शहरे - (अल्लिगड : १३९; बडोदा : ९५; सुरत : ५७), कांही विरळ अपवाद वगळता, सर्वसाधारण विचार असे आहेत :

- (१) मुलांना शाळेत पाठविण्याची पालकांची तयारी आहे पण गरीबी हा मोठा अडथळा आहे व हे कारण अनियमित हजेरीला जबाबदार आहे.;
- (२) नांवनोंदणीच्या वाढीसाठी गतिप्रमाणे शाळांची संख्या व शिक्षक यांच्यात वाढ झालेली नाही;
- (३) पैशाची कमतरता आहे;
- (४) शाळांमध्ये अपुरी सामग्री आहे;
- (५) निवासस्थानाच्या सुविधांच्या अभावामुळे बहुसंख्य शिक्षक नोकरीच्या ठिकाणी रहात नाहीत;
- (६) सह शिक्षणाला पालक आक्षेप घेत नाहीत;

(७) सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण कायदे लागू करण्यांत पंचायती शिक्षकांना सहकार्य देत नाहीत ;

(८) सर्व मुलांना मोफत जेवण व पुस्तके व काहीं मुलांना मोफत गणवेशसुध्दा पुरवले पाहिजेत. जिथे प्रशासनाचे दुहेरी नियंत्रण अस्तित्वात आहे, तिथेच ते काढून घेतले पाहिजे अशी सूचना केली आहे. त्रिपुरासारख्या काही भागांमधे संपर्क विकासाला नैसर्गिक अडथळे आहेत ज्याचा सक्तीच्या शिक्षणाची अंमलबजावणी करण्यांवर परिणाम होतो.

प्राथमिक अवस्थेमध्ये आपण जसे इयत्ता पहिलीपासून इयत्ता चौथी आणि पांचवीकडे जातो तशी विद्यार्थ्यांच्या नांवनोंदणीमध्ये क्रमाक्रमाने घट होत जाते हे सुध्दा लक्षात घेण्यासारखे आहे. असे लक्षात आले आहे की १९५१-५७ मध्ये इयत्ता पहिलीमध्ये असलेल्या दर शंभर मुलांपैकी (मुले व मुली) फक्त ४१ च १९५९ -६० पर्यंत इयत्ता चौथीपर्यंत पोहोचली. यामुळे ५९ % अपव्यय व स्थगिती दिसून येते. इयत्ता पहिलीमधून इयत्ता दुसरीमध्ये जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांबाबतीत अपव्यय व स्थगिती सर्वात जास्त आहे. शिवाय मुलांपेक्षा मुलींमध्ये शहरीपेक्षा ग्रामीण भागांमध्ये व एकशिक्षक शाळांमध्ये अपव्यय व स्थगिती आणखीनच तीव्र आहे.

अपव्यय मोजण्याच्या खालील चार पध्दती तन्नु यांनी त्यांच्या तपासणीत वापरल्या आहेत :

(१) जनगणना व शैक्षणिक आंकडेवारीचा तुलनात्मक अभ्यास ;

(२) प्राथमिक शाळेंतल्या सर्व वर्गातल्या एकूण संख्येबरोबर प्रत्येक वर्गातल्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येची तुलना;

(३) लागोपाठच्या वर्षात वेगवेगळ्या इयत्तेतल्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येची तुलना करणे ;

(४) इयत्ता चौथीमधली किमान वर्षात १२० दिवस हजेरी शिवायची शाळा सोडण्याच्या मुलांची टक्केवारी

शोधणे ; त्यांचे संशोधन असे दर्शविते की अपव्ययाची कारणे याप्रमाणे आहेत :

(१) आर्थिक कारणे : कुटुंबाबाहेर नोकरी (१०.५ %) गुरे चारणे (६.१९ %), पालकांना मदत करणे

(२३.५ %), शेतांत काम करणे (१८.६ %), आणि गरिबी (६.९ %).

(२) सामाजिक कारणे : दुसऱ्या ठिकाणी जाणे (५३.८ %) लग्न किंवा साखरपुडा (३४.३ %), व

सामाजिक चालीरीती (११.९ %) ;

(३) पद्धतशीर कारणे : अपूर्ण शाळा (३०.४ %), इतर कारणे (२४.४ %), न सांपडणारी कारणे

(१७.१ %), न दिलेली कारणे (२०.८ %) व अनुाडपणा (७.३ %). इतर संशोधनांनी दिलेली कारणे अशी

आहेत : एक शिक्षक शाळा, अनियमित हजेरी, एका शाळेतून दुसऱ्या शाळेत स्थलांतर, वर्गात वेगवेगळ्या

वयोगटांतील मुले ; सदोष अभ्यासक्रम व वार्डेट शिकविणे, गैरसोयीची शाळासत्रे, निरीक्षण कर्मचारीवर्गाचे

अपुरेपण व पालकांची निरक्षरता.

कनिष्ठ व वरच्या वर्गातल्या मुलांच्या शाळेतील गैरहजेरीच्या कारणांचा नटराजन यांचा तुलनात्मक अभ्यास

असे दाखवतो की जरी समाजाच्या खालच्या स्तरांत आजारपण, पाऊस, मूळच्या गांवाला सहली व भेटी ही

गैरहजेरीला बरेच वेळा जबाबदार असलेली कारणे असली, तर वरच्या वर्गातल्या मुलांच्या गैरहजेरीला घरची

कामे व सणवार ही कारणे जबाबदार आहेत.

काही संशोधकांनी परिस्थिती सुधारण्यांकरता खालील सूचना दिल्या आहेत :

- (१) प्रवेश व वर्ग रचनेमध्ये वयोगटांच्या एकजिनसीपणाचे नियमन ;
- (२) सक्तीची काटेकोरपणाने अंमलबजावणी ;
- (३) स्थानिक गरजांना सोईच्या अशा शाळेच्या वेळा व सत्रे यांचे समायोजन;
- (४) मुलांच्या गरजा व परिस्थिती यांच्याशी मिळत्याजुळत्या अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना ;
- (५) शाळेची जागा व सामग्री यांत सुधारणा ;
- (६) गरजू मुलांकरता मोफत जेवण व गणवेश, वैद्यकीय सेवा आणि पाठ्यपुस्तके यांची तरतूद ;
- (७) अर्हताप्राप्त शिक्षकांची नेमणूक करून शिकविण्यांमध्ये सुधारणा, एक शिक्षक शाळा नाहीशा करणे, जोडीचे वर्ग शिकविण्यात सुधारीत तंत्र व योग्य शाळा तपासणी.

मुलांपेक्षा मुलींमध्ये अपव्यय व स्थगिती जास्त प्रमाणावर आहे. मध्य प्रदेशातील या समस्यांचा एक अभ्यास असे दाखवितो की मुलींमधे अपव्यय व स्थगिती यांचे प्रमाण ८०.२ % एवढे जास्त आहे. याची मुख्य कारणे ही आहेत : लहानपणी बालविवाह , मुलींच्या शिक्षणांच्या बाबतीत पालकांची सहानुभूती नसलेली वृत्ती, पालकांची निरक्षरता, घरकाम, गरिबी व महिला शिक्षकांचा अभाव .

४२.८ % एवढ्या भारतांतल्या प्राथमिक शाळा ह्या एक शिक्षक संस्था आहेत आणि सर्व प्राथमिक शाळांतील एकूण विद्यार्थ्यांच्या नोंदणीपैकी २०.३ % नोंदणी अशा संस्थांतून आहे. ह्या शाळांतून शिक्षण अजिबात समाधानकारक नाही. ओरिसातल्या अशा संस्थांचा मिश्रांच्या अभ्यासाने ह्या गोष्टी दाखविल्या आहेत :

- (१) शाळांची परिस्थिती खूपच निराशाजनक आहे :

(२) अभ्यासक्रम आकर्षक नाही :

(३) बहुसंख्य शिक्षक प्रशिक्षित नाहीत आणि

(४) पर्यवेक्षण अपुरे आहे.

मूलोद्योग शिक्षण हे राष्ट्रीय शिक्षण पध्दत म्हणून मान्य केले आहे. सर्वसाधारण प्राथमिक शाळांचे मूलोद्योग संस्थामध्ये रूपांतर करण्यामध्ये बऱ्याच समस्या आहेत असे कार्जीनी दाखविले आहे. या समस्या पुढील गोष्टींशी संबंधित आहेत;

(१) व्यवसाय व इतर उत्पादन कामाची तरतूद.

(२) विद्याविषयक विषयांचे परस्परसंबंध.

(३) स्वास्थ्य व सामूहिक जीवन कार्यांचे आयोजन

(४) प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग.

(५) योग्य जागा

(६) वित्तव्यवस्था

(७) साधनसामग्री व आकस्मिक खर्चाची सोय, व्यवसायांची निवड, प्राथमिक शाळांचे मूलोद्योग शाळांत परिवर्तन करण्यासंबंधीचेही धोरण, तपासणी, सरकार व सेवाभावी संस्था यांचे आपसांतले संबंध यासारख्या प्रशासकीय समस्या.

(८) वेळापत्रक, अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तके

(९) मूलोद्योग शिक्षणाची स्वयंनिर्वाही बाजू आणि

(१०) प्रतिकूल लोकमत या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी हेबाळालेकर खालील सूचना करतात :

(१) मूलोद्योग शिक्षणाला अनुकूल लोकमत तयार करणे;

(२) योग्य इमारतीची तरतूद ;

(३) शिक्षक प्रशिक्षणाकरता पुरेशी तरतूद ;

(४) प्रत्येक शाळेकरिता साधनसामग्रीच्या संपूर्ण संचाची सरकारकडून तरतूद,

(५) २५ शाळांकरता खादी भांडाराचे आयोजन व

(६) बदलत्या गरजांप्रमाणे ह्या शाळांच्या परिक्षा पध्दतीमध्ये सुधारणा.

माध्यमिक शिक्षण : भारतांतील प्राथमिक शाळा चार संस्थांच्या व्यवस्थापनाखाली आहेत - सरकार, जिल्हा मंडळे, नगरपालिका मंडळे व सेवाभावी संस्था १९१९ ते ६० दरम्यान २४ % माध्यमिक शाळा व ७०.३ % उच्च माध्यमिक शाळा सेवाभावी संस्थांच्या आधीन होत्या. जिंदालच्या अभ्यासात ज्या शाळाप्रमुखांनी भाग घेतला त्यांनी दहा मुख्य अडचणीवर बोट ठेवले आहे असे पंजाबनी दाखविले आहे.

सर्वांना खालील पांच अडचणी (या क्रमाने) जाणवल्या : (१) विद्यापीठाचे चांगले निकाल

दाखविण्यामधल्या अडचणी ;

(२) जागेच्या अडचणी ;

(३) साधनसामग्री संबंधीच्या अडचणी ;

(४) शिक्षक -पालक साह्यासंबंधीच्या अडचणी;

(५) ग्रंथालय व्यवस्थेमधल्या अडचणी. या व्यतिरिक्त सरकार व खाजगी संस्था यांना स्वतःच्या विशिष्ट अडचणी असतात - वस्तूंचा पुरवठा व विद्यार्थ्यांना वरच्या वर्गात चढवणे (सरकार), प्रवेश, वित्तव्यवस्था व फी- सवलती (खाजगी संस्था) . आग्रा विभागातील खाजगी शाळांच्या कामकाजाने आणखी असे दाखवून दिले की बहुसंख्य व्यवस्थापने त्यांच्या किमान अपेक्षित असलेल्या पातळीपर्यंतसुद्धा पोहोचू शकत नाहीत. काही ठिकाणी तर सरकारला आवश्यक असलेल्या व्यवस्थापनाच्या योगदानाची पूर्ती करण्याकरता हेडमास्तरांना मुलांच्या निधीसह पैशांच्या व्यवहारामधे हातचलाखी करायला भाग पाडतात याशिवाय, व्यवस्थापने शाळेच्या रोजच्या कामामध्ये ढवळाढवळ करतात व हेडमास्तरांच्या प्रेरणेचा गळा घोटतात.

दुसरा मोठा प्रश्न म्हणजे ग्रामीण भागांतील माध्यमिक शाळांचे आयोजन सुरत जिल्ह्यातल्या ग्रामीण भागातल्या माध्यमिक शाळांच्या संदर्भात किनाबाबवाला यांचा अभ्यास नियोजनांची गरज दर्शवितो. त्या सुचवतात : (१) मध्यवर्ती वस्तीत ग्रामीण शाळांची स्थापना करावी म्हणजे आजूबाजूच्या खेड्यांतल्या मुलांना शाळेत हजर राहणे शक्य होईल;

(२) पुस्तके आणि सामग्री सभासद संस्थांना पुरविण्याकरतां शेजारच्या खेड्यातल्या शाळांनी एक मध्यवर्ती संघटना स्थापन करावी ;

(३) ग्रामीण भागांतील शिक्षकांना योग्य वेतन श्रेणी द्यावी कारण त्यांना पैसे मिळण्याचे दुसरे साधन शोधणे शक्य नाही.

शिकविण्याच्या पर्यवेक्षणाविषयी असे दाखवून दिले आहे की जर पर्यवेक्षण निर्माणक व सहाय्यक असेल तर शिक्षक त्यांचे स्वागत करतात. तथापि पर्यवेक्षकांची चूक काढण्याची वृत्ती त्यांना आवडत नाही. नियमित शिकविण्यावर व प्रशासकीय कामावर त्यांना लक्ष केंद्रित करायचे असल्यामुळे बहुसंख्य हेडमास्तरांना पर्यवेक्षणाकरता पुरेसा वेळ सापडत नाही. पुस्त्वानीच्या संशोधनाने असे दाखविले आहे की ५७ % मुख्याध्यापकांनी कबूल केले आहे की त्यांच्या पर्यवेक्षणाच्या कामामध्ये कार्यालयीन कामामुळे व्यत्यय येतो व कांही थोडेसे मुख्याध्यापक असे म्हणाले की त्यांनी शिक्षकांच्या कामाचं मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सेकंडरी एज्युकेशन कमिशन अहवाल १९५३ मधे प्रसिध्द झाल्यापासून, सरकारने दोन प्रकारच्या माध्यमिक शाळांच्या स्थापनेला प्रोत्साहान दिले आहे उच्च माध्यमिक शाळांच्या स्थापनेला प्रोत्साहन दिले आहे उच्च माध्यमिक शाळा व बहुउद्देशीय शाळा ह्या संस्थांच्या आयोजनासंबंधी अनेक अभ्यास केले गेले आहेत.

खरे यांचे संशोधन असे दाखविते की नियोजनाशिवाय उच्च माध्यमिक शाळांची स्थापना झाली आहे व बऱ्याच माध्यमिक शाळांत श्रेणीवाद केली आहे. या अगोदर विचार न केलेल्या विस्तारामुळे, जागेचा अभाव, निवासस्थान सुविधा, सामग्री, क्रीडामैदाने यांचा अभाव, व कर्मचारी वर्गाची कमतरता अशा अनेक अडचणींना हेडमास्तरांना तोंड द्यावे लागते. वित्तव्यवस्था अपुरी असते व वेळेवर मंजूरी न मिळाल्यामुळे मान्य असलेली अनुदाने सुध्दा योग्य तऱ्हेने वापरता येत नाहीत. विविधता आणलेल्या शिक्षणक्रमाची मर्यादित तरतूद, विद्यार्थ्यांचे कमी नैपुण्य योग्य व्यवसाय शिकविण्याकरता सुविधांचा अभाव व लोकांची सहानुभूतीशून्य वृत्ती या सर्वांलाही त्यांना तोंड द्यावे लागते. गुत्पांच्या अभ्यासाचे निष्कर्षही याला पुष्टीच

देतात. या बाबतीत सरकारी संस्थांची परिस्थिती खाजगी संस्थांपेक्षा बरी आहे, पण सर्व संस्थांना त्यांचे व्यवस्थापन कोणताही प्रकारचे असले तरी पैशाची ओढाताण सोसावी लागते.

सेकंडरी एज्युकेशन कमिशनने शिफारस के ल्याप्रमाणे, बहुउद्देशीय शाळा विविध शिक्षणक्रमाच्या सात गटांची सोय करतात. उदा. शास्त्र, तंत्रज्ञान, वाणिज्य, शेतकी, ललितकला व गृह विज्ञान. पण बहुउद्देशीय संकल्पनेबद्दल बराच गोधळ आहे. बहुसंख्य शाळा शेवटच्या चार गटांतल्या एकाशिवाय पहिल्या दोन गटांतले विषय निवडतात. मध्य प्रदेशांतल्या ५६ % शाळांनी शेतकी या विषयाचा पर्याय स्वीकारला आहे. २२.२% वाणिज्य ५.६ % तांत्रिक विषय व ४.५ % ललित कला व गृहविज्ञान तिसरा गट म्हणून स्वीकारले आहे. व्यवसायासंबंधात, हा अभ्यास असे दर्शवितो की नऊ व्यवसायांपैकी फक्त पांचच व्यवसाय शिकविण्याची सोय होती आणि कुठलीही संस्था दोन पेक्षा जास्त विषय देऊ करत नाही. संशोधक असेही नमूद करतो की संकेतमान्य विषय शिकविण्याकरीता पुरेशा सुविधा आहेत परंतु तांत्रिक विषय, ललित कला, शिवणकाम, इ. ची परिस्थिती समाधानकारक नाही. पटेल यांचा अभ्यास आणखी असे दाखवितो की बहुउद्देशीय शाळांची योजना फार घाईघाईने सुरू केली आहे, कर्मचारी वर्गाच्या किमान आवश्यकता, जागा, साधनसामग्री, इ. समाधानकारक नाहीत व मार्गदर्शन सुविधा उपलब्ध नाहीत.

मुल्योद्योगात्सव बहुउद्देशीय शाळा अस्तित्वात आल्यानंतरच्या एका तुलनात्मक अभ्यासांत व्यंकय्या यांनी दोन्ही योजनांच्या सारखेपणावर व वेगवेगळेपणावर बोट ठेवले आहे. दोन्हीही प्रकारच्या शाळा विविधता आणणारे शिक्षणक्रम, शैक्षणिक व व्यावसायिक मार्गदर्शन, नैपुण्य पातळी. आशयाचे आयोजन, श्रेणी ठरविणे व शिक्षणाचे माध्यम देऊ करतात. पण त्यांचे साध्य व उद्दिष्टे, सामाजिक पार्श्वभूमी,

समाजाबाबतची कार्ये, शिक्षणाची पध्दत व शिक्षणाच्या सक्तीच्या योजनेशी एकत्रीकरण यांबाबतीत सरकारी व बिगरसरकारी मते परस्परविरोधी स्वरूपाची आहेत हे क्लेशकारक आहे. सरकारी मतानुसार मूलोद्योगोत्तर शिक्षण हा बहुउद्देशीय शाळांचाच एक भाग आहे अशी कल्पना आहे तर बिगरसरकारी मताप्रमाणे दोन्ही योजना या स्वतंत्र व वेगळ्या आहेत.

माध्यमिक शाळांतली एक मोठी उणिव म्हणजे “स्थगिती” बडोदा शहरांतल्या स्थगितीसंबंधीचा भट यांचा अभ्यास असे दाखवितो की दर वर्षी स्थानिक माध्यमिक शाळांतून १६.५२ % विद्यार्थी खालच्या वर्गात ठेवले जातात, व ही टक्केवारी खालच्या वर्गापासून वरच्या वर्गाकडे वाढत जाते. याच प्रश्नाबद्दलचा देसाई यांचा अभ्यास असे दाखवितो की नापास होण्याची जास्त टक्केवारी खालच्या वर्गातून (५-७) गणित, इतिहास व भूगोल आणि वरच्या वर्गातून (८-१०) इंग्रजीमध्ये आहे. नापास होण्याची मुख्य कारणे ही आहेत: (१) खालच्या वर्गातून सौम्यपणे पुढच्या वर्गात चढविणे;

(२) अनियमित हजेरी

(३) पालकांच्या सहकार्याचा अभाव

(४) घराची अहितकारी परिस्थिती

(५) मागे पडलेल्या विद्यार्थ्यांकरता अतिरिक्त खास शिक्षणा (कोचिंग) चा अभाव व

(६) अशास्त्रीय मूल्यमापन पध्दत

“शाळांतील गैरहजेरी” संबंधी, वन्हाडकर यांचा अभ्यास तीन कारणीभूत गोष्टी निदर्शनास आणतो :

(१) “आजारीपण” (अर्जाशिवाय),

(२) गैरहजेरी (अर्जाशिवाय पण आजारीपणाचे कारण नसलेली) व

(३) रजा. हा अभ्यास आणखी असे दाखवितो की दुसऱ्या प्रकारची गैरहजेरी किंवा अनियमित हजेरी ही इतर दोन्हीपेक्षा जास्त दिसून येते.

केवळ अनियमित हजेरीचा विचार करतां, बाबगम म्हणतात की “हा वेगवेगळ्या प्रकारांत व भारांत एकत्रित होणारा असंख्य घटकांच्या अंतरक्रियेचा परिणाम आहे. इतर कारक घटकांपासून एकच कारण वेगळे काढतां येणार नाही.” ते आणखी असे म्हणतात की :

(१) पंधरा वर्षे वयाच्या आसपास हजर न राहण्याचे प्रमाण जास्तीच वाढलेले दिसते ; (२) कमी हजेरी असलेली बहुसंख्य मुले जरा जास्त मोठ्या कुटुंबातली, किंवा हलका किंवा किरकोळ धंदा करणाऱ्या कुटुंबातली असतात;

(३) कमी हजेरी आजारीपणामुळे, पालकांची उदासीनता किंवा घर आणि शाळा यांमधले जास्तीचे अंतर यामुळे असू शकेल. अनुनाडपणाला इतर कारणे जबाबदार आहेत :

(१) शिक्षक व अभ्यासक्रम याबद्दल नावड;

(२) बरोबरीच्या गटाशी कमी समायोजन ;

(३) घरी व शाळेत करमणुकीच्या सुविधांचा अभाव ;

(४) प्रशासकीय दिलेपणा;

- (५) पालकांची उदासीनता ;
- (६) कमी पात्रतेमुळे पुन्हापुन्हा नापास ;
- (७) घरांत दुःसमायोजन ;
- (८) गरीबी ;
- (९) वर्गप्रमुखांकडून हजेरीची नोंद ;
- (१०) काहींच्या बाबतीत, लवकर लग्न ;
- (११) घरी अभ्यासाचे वातावरण नाही.

श्रीवत्री यांचा अभ्यास ह्या दुर्दैवी परिस्थितीकरिता आणखी दोन कारणे मांडतो : (१) हेडमास्तरांकडून

अयोग्य पर्यवेक्षण ; (२) दोन पाळ्यांत चालणाऱ्या शाळा

मुलींच्या शिक्षणांतल्या अपव्ययासंबंधात, बोरसाड्यांचा अहमदाबादाच्या शाळांच्या अभ्यास असे

दाखवितो की ६० % मुली एस्. एस्. सी. च्या वर्गापर्यंत म्हणजे ७ वी वर्षाच्या काळानंतरच्या शेवटच्या

वर्गात पोहचण्यांत अयशस्वी होतात. ज्या मुली या टप्प्यांपर्यंत पोहचतात त्यापैकी निम्म्याच मुली एस्.

एस्. सी. परिक्षा पास होतात. ह्याचा अर्थ केवळ २० % मुली माध्यमिक शिक्षण यशस्वीपणे पूर्ण करतात

तर ८० % तसे करण्यांत अयशस्वी होतात. ह्या अपव्यवयाच्या एवढ्या मोठ्या प्रमाणाची मुख्य कारणे ही

होती : (१) सामाजिक (लग्नसुध्दा) ;

(२) आर्थिक ;

(३) कमी विद्याविषयक पात्रता ; व

(४) वाईट तब्येत.

त्याच शहराचा दुसरा अभ्यास असे दर्शवितो की सर्वसाधारणपणे मुली मुलांपेक्षा जास्त अनियमित असतात. अनियमितपणाची मुख्य कारणे आहेत : (१) मुलींमधले आजारपण ;

(२) विशेषतः आईचे किंवा एखाद्या नातेवाईकाचे आजारपण;

(३) खूप मुली असतील तर कुटुंबातील जबाबदार व्यक्ती असणे

(४) पाहुण्यांच्या भेटी ;

(५) सामाजिक जेवणे, लग्न इ. इथे हजेरी ;

(६) धार्मिक व्रते आणि सणवार ;

(७) कुटुंबाबरोबर बाहेरगावी जाणे ;

(८) किरकोळ घरकाम व त्या त्या मोसमांत वर्षाची कामे ;

(९) सिनेमाला जाणे, आईच्या सामाजिक भेटी, श्राध्द पक्ष, दिवाळी किंवा लग्नाकरता कुटुंबात तयारी ;

(१०) जोरदार पाऊस किंवा जबरदस्त थंडी ;

(११) सकाळच्या शाळेबरोबर घरकामाच्या वेळेची अडचण ;

(१२) सुट्टी पूर्वीचा व नंतरचा आणि परीक्षेनंतरचा काळ ;

(१३) शाळेतल्या पाठ्योत्तर कार्यक्रमांत सहभाग व

(१४) मासिक पाळी.

देशामधे अशा कार्यक्रमांची किंमत संपूर्णपणे ओळखली गेली असली तरी पाठ्यक्रमाबरोबर इतर कार्यक्रमांची तरतूद समाधानकारक नाही. खूप अभ्यासक्रम व परीक्षांच्या निकालावर जरूरीपेक्षा जास्त भर, वित्त व साधनसामग्रीचा अपुरेपणा, आणि अयोग्य पर्यवेक्षण यामुळे अशा कार्यक्रमांच्या आयोजनांत अडचणी उभ्या राहतात, शारिरीक शिक्षणाच्या तरतूदीसंबंधीचे अनेक भागांतले अभ्यास असे दाखवतात की : (१) ग्रामीण भागांत जवळजवळ ४० % संस्थामधे पूर्ण अर्हताप्राप्त क्रीडाशिक्षक नाहीत ;

(२) बहुतेक क्रीडाशिक्षकांना दररोज सहा तासिकांचा शिकविण्याचा भार असतो ;

(३) ग्रामीण भागांमध्ये ६० % तर शहरी भागांमध्ये २० % शाळांत क्रीडा समित्या नाहीत ;

(४) बहुसंख्य शाळांतून योग्य क्रीडामैदान किंवा साधनसामग्री यापैकी कांहीही नसते ;

(५) ग्रामीण भागांत पाठ्यक्रमाबरोबर इतर कार्यक्रमांचे आयोजन करणे अवघड जाते कारण बहुसंख्य विद्यार्थी दूरदूरच्या खेड्यांतून येतात आणि शिक्षणविषयक कार्यक्रम संपल्याबरोबर लगेच घरी परत जातात.

एक रायचूर व एक बडोदा येथील दुपारच्या जेवणाच्या सोयीसंबंधीचे खरे व पुरोहित यांचे अभ्यास असे दाखवितात की दोन्ही शहरामधे माध्यमिक शाळांतून दुपारच्या जेवणाची सोय असावी ही इच्छा सर्वत्र फैलावली आहे परंतु ही सोय अपुरी व असमाधानकारक आहे. शाळांमधून अशा कामाकरता वेगळ्या स्वतंत्र खोल्या नाहीत व आवश्यक भांडी कुंडी विकत घेण्याची त्यांची तयारी नाही. बहुसंख्य विद्यार्थी गाडीवाल्याकडून खाद्य पदार्थ विकत घेतात, काही घरी जातात, काही जवळच्या रेस्टॉरंटमध्ये जातात, काही घरून जेवण आणतात, आणि बरेचजण जरी त्यांना विकत घेणे परवडत असले तरीही न जेवताच राहतात .

मुलांच्या दुपारच्या जेवणाकरता खर्च करण्याची पालकांची तयारी आहे पण त्यांच्या गुंतवणुकीच्या बदल्यात त्यांना योग्य तो मोबदला मिळत नाही.

माध्यमिक शाळांतल्या ग्रंथालय सुविधा अपुऱ्या आहेत इंदोर भागांतील माध्यमिक शाळांतल्या ग्रंथालयांचा वापर व आयोजन यासंबंधीची एक चौकशी असे दाखवून देते की या परिस्थितीला मुख्य कारणे अशी आहेत

- (१) अनुदानाचा अपुरेपणा ;
- (२) अर्हताप्राप्त ग्रंथपालांचा तुटवडा ;
- (३) पुस्तकांच्या देवाण-घेवाणीच्या चुकीच्या पध्दती
- (४) वार्षिक संग्रह पडताळणीचा अभाव ;
- (५) पुस्तकांची वार्षिक हमी व पुस्तके हरविणे;
- (६) शास्त्रशुध्द नसलेले कॅटलॉग ;
- (७) अपुरी जागा.

विद्यापीठ शिक्षण : भारतांतील विद्यापीठ शिक्षणाचे शासकीय प्रश्न या विषयावर चर्चा करणारी फारच थोडी डिसेटेशनस् आहेत. १९५७ मध्ये भारतातील तीन विद्यापीठांनी उदा. कलकत्ता, मुंबई व मद्रास, शताब्दि साजरी केली. कलकत्ता विद्यापीठाने प्रसिध्द केलेला शताब्दि ग्रंथ व डोंगरकेरींचा मुंबई विद्यापीठाचा इतिहास हे भव्य ग्रंथ आहेत व ह्या संस्थांच्या विकसनावर व त्यांना आलेल्या प्रशासकीय समस्यांवर खूप प्रकाश टाकतात.

पहिल्या उपकुलपतींच्या १९५७ च्या कॉन्फरन्समध्ये भारतांतील विद्यापीठ शासनासमोर असलेल्या प्रमुख कामांची चर्चा झाली होती. ह्या कॉन्फरन्समध्ये उपकुलपतींचे पद, विद्यापीठ वित्तव्यवस्था, विद्यार्थी कल्याण, शिक्षक कर्मचारी वर्ग व संबंधित बाबींच्या गरजा यासारख्या विद्यापीठ प्रशासनाच्या विविध अंगांची चर्चा झाली होती. एका सरकारी अहवालांत कॉन्फरन्समध्ये झालेली बोलणी प्रसिध्द झाली होती.

डॉ. डी. एस्. कोठारी, अध्यक्ष, युनिव्हर्सिटी ग्रॅन्ट्स कमिशन, यांनी उपकुलपतींच्या चौथ्या वार्षिक संमेलनांत १९६२ मधे " **Some aspects of University Education**" हा पेपर सादर केला होता त्यांत त्यांनी खालील गोष्टींची चर्चा केली होती; विद्यापीठांतील नांवनोंदणी, विद्यापीठांतील विद्यार्थ्यांचे वर्गीकरण, शिक्षणाचा खर्च, शिक्षकांची टंचाई, कर्मचारी वर्गाच्या नेमणूका, परिक्षा सुधारणा, विद्यार्थी वसतिगृहे व तत्सम प्रश्न. कोठारींचे विश्लेषण असे दाखविते की ८५ % विद्यार्थ्यांना संलग्न महाविद्यालयांतून शिक्षण मिळते, व आणखी १००,००० जास्त विद्यार्थी पुढील पांच वर्षांच्या काळांत विद्यापीठात प्रवेश मिळविण्याकरतां प्रयत्न करतील. जवळ जवळ १८ % विद्यापीठांतले व महाविद्यालयांतले विद्यार्थी विद्याविषयक पार्श्वभूमी नसलेल्या कुटुंबातून येतात. कमी आय असलेल्या घरांबरोबर येणाऱ्या विविध प्रकारच्या विमनस्कतेच्या ते आधीन असतात. सध्या विद्यार्थी - शिक्षक प्रमाण जवळ जवळ १५.६ असे आहे. तथापी शिक्षकांची तीव्र टंचाई आहे व अभियांत्रिकी महाविद्यालयांच्या बाबतीत तर ती ४० ते ५० % एवढी आहे.

या देशातल्या खूपच जलद रीतीने होणाऱ्या महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या विस्ताराबद्दल लिहितांना गुप्ता व सैय्यीदीन म्हणतात " महाविद्यालयांतली नावनोंदणीमध्ये अंकगणितीय नाही तर भूमितीय वाढ झाली

आहे - म्हणजे, चक्रवाढ दराने ही वाढ झाली आहे." १९८१ व १९११ चे दरम्यान वाढीचा दर दरवर्षी ४.१ % होता; पुढील २० वर्षात दरसाल ५.१ % होता. १९३१ व १९४६ मध्ये दरसाल ६.१ % व स्वातंत्र्योत्तर काळांत १०.६ % असा होता. प्रवेश सुविधांच्या दृष्टीने, पुढील काही वर्षात प्रत्येक १००० जागांची सोय असलेली ८० मोठ्या आकाराची कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालये सुरु करण्याची आवश्यकता आहे.

ह्या लेखकांनी विद्यापीठ शिक्षणांतल्या अपव्ययाकडे सुद्धा देशाचे लक्ष वेधले आहे. सरासरी दरवर्षी महाविद्यालयाच्या पहिल्या वर्षात प्रवेश घेणाऱ्या दर १०० विद्यार्थ्यांपैकी केवळ ४१ च बी. ए. परिक्षेत उत्तीर्ण होतात व त्यापैकी जवळ जवळ ५७ % तिसऱ्या श्रेणीत पास होतात असा अंदाज आहे. एकंदरीत ५० % विद्यार्थ्यांना बी. ए., बी. एस्. सी. व बी. कॉम. परिक्षांना पुन्हा बसावे लागते.

निर्वासितांचे शिक्षण : देशाच्या फाळणीमुळे लाखो लोकांना त्यांच्या मूळ घरापासून उखडून टाकले, व पाकिस्थानमधून भारतात निर्वासितांचे अभूतपूर्व स्थलांतर झाले. १९५१ च्या जनगणनेनुसार भारतांतल्या विस्थापित लोकांची संख्या ७४.६० लाख होती. (पश्चिम पाकिस्तानामधून ४९.५ लाख व पूर्व पाकिस्तानामधून २५.७५ लाख). परवानींच्या अभ्यासानुसार ३,१३,००० एवढे निर्वासित राजस्थानात वसती करून राहिले. खालील तक्ता राजस्थानांतील निर्वासितांच्या शिक्षणाची परिस्थिती दाखवतो.

तक्ता

राजस्थानांतील निर्वासितांच्या शिक्षणाची परिस्थिती	दर हजारला
१) साक्षर	१८०.३
२) माध्यमिक शाळा परिक्षा पास झालेले	१६
३) मॅट्रीक्युलेट	१०.३
४) कला व विज्ञान शाखेचे पदवीधर	४.६
५) कला व विज्ञान शाखेचे अधिस्नातक (पोस्ट-ग्राज्युअट	०.१५
६) शिक्षकपेशांकरता अर्हताप्राप्त	०.४२
७) अभियांत्रिकी पदवी असलेल्या व्यक्ती	०.४६
८) वैद्यकीय पदवी असलेल्या व्यक्ती	०.२३
९) विधीशाखेंतली पदवी असलेल्या व्यक्ती	०.१५
१०) पशुवैद्यकीय पदवी असलेल्या व्यक्ती	०.०१

अभ्यासाच्या वेळेला ७-११ वयोगटांतली ६२,००० निर्वासित मुले व १२-१४ वयागटांतली २०,८६६ व २१-२६ इतकी वाढतील अशी अपेक्षा होती . परंतु शिक्षकांची टंचाई होती.

राजस्थानांतल्या निर्वासितांच्या आयुष्याबद्दल महत्त्वाची आकडेवारीसुद्धा परवानीने दिली आहे.

आदिवासी व जनजाती लोकांचे शिक्षण : आदिवासी व जनजाती लोकांच्या शिक्षणासंबंधी काही

थोडे अभ्यास झाले आहेत. मध्य प्रदेशांतल्या शाहडोल तालुक्यांचा शुक्लांचा अभ्यास असे दाखवितो

की आदिवासी जमाती शिक्षणाच्या विरोधांत नाहीत; बहुसंख्य शाळा एकशिक्षक शाळा आहेत;

शिक्षकांची टंचाई आहे ; अभ्यासक्रम अनुरूप आहे. त्याचप्रमाणे, गंधे यांनी मध्य प्रदेशमधील कन्नोड तहसील अशीच परिस्थिती आहे असे म्हटले आहे व शिक्षण सुधारण्याकरता हे उपाय सुचविले आहेत

(१) पोषक जेवण व पुरेसे कपडे यांची विद्यार्थ्यांकरता शाळेने तरतूद करावी ;

(२) प्रौढ शिक्षणाची सोय ;

(३) अभ्यासक्रमात सुधारणा व

(४) आश्रम शाळांची स्थापना.

त्रिपुरामधल्या जनजाती लोकांच्या शिक्षणापुढे असलेला एक मोठा प्रश्न म्हणजे त्यांचे एका ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणावर सतत हलणारे लोक. त्रिपुरांच्या लोकसंख्येपैकी जवळजवळ ४० % जनजाती लोक आहेत, त्यापैकी कोऱ्या जमिनीच्या शोधात इकडून निकडे जाणाऱ्या भटक्या जमाती आहेत. भटक्या जमातीच्या शिक्षणाकरीता एका अवघड प्रश्नाला तोंड द्यावे लागले कारण अशा कुटुंबांची संख्या २५,००० आहे. सक्तीच्या शिक्षणाच्या संदर्भात बानर्जी यांचे असे मत आहे की जनजाती मुलांच्या शिक्षणाला जनजातीय स्वाद असावा. जनजाती व आदिवासी भागांत काम करणाऱ्या शिक्षकांना जनजातिय बोलीभाषा यायला हवी. दास यांनी त्रिपुरामधल्या शिक्षण प्राधिकाऱ्यांना डोंगरी व आदिवासी जमातींना शिक्षण देण्यामध्ये काही अडचणींना तोंड द्यावे लागते आहे असे दाखवून दिले आहे.

(१) प्राथमिक शाळांचे कनिष्ठ मूलोद्योग शाळांमध्ये परिवर्तन

(२) जनजाती लोकाकरता योग्य अशा प्रकारच्या मूलोद्योग शाळा ठरविणे ;

(३) जनजाती शाळांमधल्या शिक्षकांना कोणत्या प्रकारचे प्रशिक्षण योग्य ठरेल ते ठरविणे;

- (४) मुलांची हजेरी ;
- (५) भाषा शिकणे ;
- (६) अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके व परिक्षा ;
- (७) एकशिक्षक शाळांची कार्यक्षमता ;
- (८) जनजातीय पालकांची शाळेबद्दलची वृत्ती.

माध्यमिक शाळांतली शिस्त : काळाबरोबर शिस्त ह्या संकल्पनेसंबंधी खूप बदल झाले आहेत.

ज्यांची डौल किंवा लालित्य याबरोबर वर्गीकरण करतां येईल अशी त्याबद्दलची सुरुवातीची संकल्पना होती. शिस्त असणे इष्ट वाटत होते व ती मिळवायला पहिजे असे वाटत होते, औषधासारखी काही तरी अप्रिय गोष्ट म्हणून नव्हे . एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस, शिस्त याचा अर्थ हुकूम असा होत होता. मुलांच्या इच्छेवर प्रौढांच्या इच्छेला सक्तीचे नमून राहणे असे त्यामुळे शिस्तीकडे पाहिले जात होते. नाडर यांना दाखविल्याप्रमाणे अवज्ञेचा परिणाम शारिरीक शिक्षा देण्यांत किंवा शिक्षेच्या इतर प्रकारांत होत होता. या विषयावरच्या आधुनिक सिध्दांताप्रमाणे, शिस्त बाहेरून सक्ती करून येत नाही तर ती ज्यामुळे इष्ट कृती सहजपणे व आपणहून घडतील अशा तऱ्हेच्या मनांच्या संवयीतून येते. इतरांचे हक्क व भावना यासंबंधी आदर, कायदा व प्राधिकार याबद्दल आदर, जबाबदारीची जाणीव व स्वयं-नियंत्रण हे सर्व गुण शिस्त या शब्दात येतात .

यशस्वी शिक्षणाला चांगली शिस्त अत्यावश्यक आहे. एखाद्या शिक्षकाला त्याच्या विषयाचे सखोल ज्ञान असेल व तो उत्कृष्ट शिक्षणपध्दतीचा वापर करत असेल, परंतु त्याला जर शिस्त ठेवता आली नाही

तर तो त्यांच्या व्यावसायात अपयशी ठरेल. दुर्दैवाने माध्यमिक शाळांवर होत असलेल्या सामान्य

टीकापैकी एक म्हणजे त्या विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्तीची भावना निर्माण करू शकत नाहीत.

देशांतल्या वेगवेगळ्या भागांतल्या माध्यमिक शाळांतल्या मुलांमधल्या गैरशिस्तीची कारणे

शोधण्याकरिता अनेक अभ्यास केले गेले आहेत, मानचंद्र - दिल्ली, नाडर- केरळ, घोष- अलाहाबाद,

पन्ना व कलकत्ता, शर्मा- त्रिंद, भागीया - बडोदे, पांडे - अहमदाबाद, राव - हैद्राबाद, सतपत्री -बिहार,

ओरिसा व पश्चिम बंगाल, शुक्ला - जबलपूर, व पातेरिया - छत्तरपूर.

शुक्लाने नमुद केलेली गैरशिस्तीची काही ठळक उदाहरणे अशी आहेत : ग्रंथालयातील पुस्तकांतील

पाने फाडणे, वर्गात खाणे किंवा चघळणे, दंगा करण्यात वर्गमित्रांना साथ देणे, पालकांच्या खोड्या सहा

देणे, वर्गात दुर्लक्ष, संपात भाग घेणे, संप करणे किंवा संपाचे नेतृत्व करणे व शाळेच्या कार्यक्रमांत

असहकार. ह्या उदाहरणाचे दोन प्रवर्ग करता येतील, उदा. वैयक्तिक व समूह . भागीया यांचे संशोधन

असे दाखविते की वैयक्तिक गैरशिस्तीपेक्षा समूहाची गैरशिस्त बरीच जास्त प्रचलित आहे. पांडेचा

अहमदाबादचा माध्यमिक शाळांचा अभ्यास असे दर्शवितो की ८५० विद्यार्थ्यां पैकी ८९ किंवा

१०.४ % विद्यार्थी गैरशिस्तीने वागले अशी तक्रार केली होती. समस्यांचे प्रकार व त्यांची वारंवारता

अशी आहे :

१) संपादनक्षम : चोरी (३ %), कॉपी (८ %)

२) पळपुटा : वर्गात जाणे व गृहपाठ करणे टाळणारे (२० %) व अनाडपणा (४ %)

३) सवयी व साहचर्य : वर्गात लक्ष नसणे, जुगार, व अधळपट्टी (१७%), खोटे बोलणे (५ %)

४) अतिप्रतिक्रियात्मक : हिंसक भिती दाखवणे (३ %), हताश किंवा दुःखी होण्याची प्रतिक्रिया २%

५) लैंगिक :अश्लीलता, विरुद्ध लिंगाच्या व्यक्तीची खोडी आणि (५ %) आणि

६)प्रतिक्रमण : शिक्षकाबद्दल अनादराची वृत्ती (४ %) आणि शाळेच्या नियमांकडे दुर्लक्ष

(२१%) बहुतेक सर्व संशोधकांनी खालील गोष्टी गैरशिस्तीला जबाबदार आहेत असे

निदर्शनास आणले आहे: (१) सध्याच्या शिक्षणपध्दतीतला दोष :

(२) शिक्षकांच्या कामतरता असलेल्या पध्दती ;

(३) शिक्षकांमधे नेतृत्वाचा अभाव ;

(४) विद्यार्थ्यांना अनुभवायला लागणाऱ्या आर्थिक अडचणींमधे वाढ व घरांतील अहितकारी

वातावरण;

(५)वर्गात अति गर्दी असणे व शाळेची पाळी पध्दत ;

(६) जास्तीच्या तारुण्योचित उत्साहाला योग्य वळण न मिळणे ;

(७) शिक्षकांची विद्यार्थ्यांबद्दल सहानुभूतीशून्य वृत्ती ;

(८) शाळेंतले सत्तावादी वातावरण ;

(९) अभ्यासक्रमाबरोबरच्या कार्यक्रमांच्या योग्य तरतूदींचा अभाव;

(१०) राजकीय पक्षांचा प्रभाव किंवा काही प्रकारच्या विद्यार्थी परिषदांना किंवा कृती समितींना

विद्यार्थ्यांचा सहानुभूतीपूर्वक प्रतिसाद, भिंदेमध्ये डाकूंच्या टोळ्यांच्या वाढीचाही शिस्तीवर परिणाम

झाला आहे असे लक्षांत आले आहे. शर्मांचे असे मत आहे की डाकूंच्यातिरिक्त, ज्या अक्षम, नाकारलेल्या

गेलेल्या व हताश लोकांनी शिक्षकी पेशा स्विकारला आहे तेही माध्यमिक शाळांतील अशांतता

वाढण्यास जबाबदार आहेत. शिक्षक डाकूंना मदत करतात असेही दिसून आले आहे.

गैरशिस्तीवर एक संभाव्य उपाय म्हणून अभ्यासक्रमाबरोबरच्या कार्यक्रमांची योग्य तरतूद करावी

असे सुचविण्यात आले आहे. पांडे यांचे असे मत आहे की :

(१) अभ्यासक्रमाबरोबरच्या कार्यक्रमांत व शिस्तीमधे ठाम संबंध आहे; (२) असे कार्यक्रम मुले व मुली यांच्यामधे नागरिकत्वाचे गुण विकसित करण्यास मदत करतात ;

(३) असे कार्यक्रम रिकामा वेळ चांगल्या तऱ्हेने घालविण्याचे साधन ठेसण्यास सहाय्यक ठरतात.

चांगली शिस्त साध्य करण्याकरतां, जरी काही वेळेस जबरदस्तीच्या पध्दतीचा अवलंब करावा लागला

तरी शाळा व पालक यांना बिगर-जबरदस्तीच्या पध्दतीवर विश्वास ठेवावा लागेल. शिक्षेच्या

पध्दतीबद्दलची केरळमधल्या ९८० माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या (५१० मुले व ४७० मुली)

वृत्तीसंबंधीचा नाडर यांचा अभ्यास खालील क्रमाने तिटकारा व्यक्त करतो; (१) शिक्षापाठ ;

(२) सक्तीची शांतता ;

(३) छडीने मारणे ;

(४) थांबवून ठेवणे ;

(५) साहचर्यातून वगळणूक ;

(६) रागावणे. शारिरिक शिक्षेबद्दल वयाने मोठ्या असलेल्या माध्यमिक विद्यार्थ्यांना फार

तिटकारा नाही ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे.

वर्गांतल्या शिस्तीमधे सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने शर्मा असे सुचवितात :

(१) वर्गांत सुदृढ वातावरणाचा विकास ;

(२) परिणामकारक शिकविणे ;

- (३) मुलांचा वैयक्तिक अभ्यास ;
- (४) मुलांना विश्वासांत घेणे;
- (५) पालक-शिक्षक सहकार्य व
- (६) सुधारित शालेय कार्यक्रम.

उ तारा २

महिला - शिक्षणांकरता परिप्रेक्ष्य योजना (१९८८ - २०००)

(श्रीमती मागरिट अल्वां, महिला, युवा व क्रीडा मंत्री, यांच्या नेतृत्वाखाली १४ सदस्यांच्या गटाने

महिलांकरता राष्ट्रीय परिप्रेक्ष्य योजना १९८८ - २००० तयार केली)

२००० सालापर्यंत स्त्रियांनी तुलनीय शैक्षिक पातळी गाठावी म्हणून महिला शिक्षणाचा कार्यक्रम

अग्रक्रमाने राबविला पाहिजे. महिलांची साक्षरता व शैक्षणिक पातळी वाढविण्याकरतां धोरण ठरवतांना,

प्रचंड सांस्कृतिक, भौगोलिक व पर्यावरणीय तफावत तसेच गरिबी व अज्ञान यांबंधीच्या समस्या

लक्षांत घ्यायला हव्यात. सांस्कृतिक व भौगोलिक तफावती शैक्षणिक नियोजनांत विवेकीकरणेची गरज

दर्शवतात. त्या त्या भागांतली सामाजिक व आर्थिक वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन, राष्ट्रीय परिप्रेक्ष्याच्या

अंतर्गत कार्यक्रमांचे शैक्षणिक नियोजन, कार्यान्वय व संनियंत्रण जिल्हा व ब्लॉक पातळीवर केले पाहिजे.

जी साधनसंपत्ती व ज्या तऱ्हेच्या कामाच्या संधी त्या त्या प्रदेशांत उपलब्ध असतील त्यानुसार

व्यावसायिक घटकांची आंखणी केली पाहिजे. ह्या कार्यामध्ये त्या भागातील सेवाभावी संस्था व महिला

कृतीशील गट यांना सामील करून घेतले पाहिजे.

महिला शिक्षणाच्या मार्गात जे सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळेअटकाव म्हणून कारणीभूत झाले

आहेत ते पाहून व महिलांना कराव्या लागणाऱ्या बहुसंख्य भूमिका लक्षात घेऊन, महिला शिक्षणांकरिता

विशेष उद्दिष्टे अंगिकारण्याची गरज अत्यंत निकडीची आहे. २००० सालापर्यंत महिला शिक्षणाच्या

दृष्टीने साध्य कराव्याची उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत :

१) निरक्षरता निर्मूलन, प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व ६ ते १४ वयोगटातील गळतीचे प्रमाण कमीत कमी करणे व कुंठिततेचे प्रमाण नगण्य करणे .

२) योग्य पातळीवर प्रवेश, शिक्षणाचा प्रकार व गुणवत्ता यासाठी सर्व स्त्रियांना संधि मिळण्यासंबंधीची सुनिश्चितता तसेच पुरुषांबरोबर तुलना करता येईल अशा यशाकरतां आर्थिक सोय.

३) महिलांना नोकरी व आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवण्याकरता भरपूर वाव मिळावा यासाठी माध्यमिक शिक्षणांत पुरेशी व्यवसायिकता व विविधता.

४) महिलांच्या समानतेकरता शिक्षण हे प्रभावी साधन करण्याकरता

अ) शैक्षणिक प्रक्रियेत सहभागी होण्यांस जे विरोध प्रतिबंध करतात त्यांना संबोधित करणे ;

ब) शिक्षणाच्या आशय व प्रक्रिया यांत ठाम व समानतावादी प्रवृत्ती बिंबवण्याकरता, जरूर तो हस्तक्षेप करणे ;

क) सध्यांच्या यंत्रणेत अस्तित्वात असलेले लिंगभेद निर्मूलन ; व

ड) शिक्षक यांकडे त्यांच्या भूमिकापैकी एक आवश्यक भूमिका म्हणून पाहतील हे सुनिश्चित करणे.

(५) महिलांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक प्रगतीकरता ज्ञान व कौशल्य मिळविणे शक्य व्हावे याकरता अनौपचारिक (नॉन-फॉर्मल) व अर्धवेळाच्या अभ्यासक्रमाची तरतूद करणे.

(६) वैद्यकीय, शिक्षण , अभियांत्रिकी व इतर क्षेत्रांत त्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढावी या करतां नावनोंदणी करावी याकरता चालना.

(७) विशेषतः मुलभूत शैक्षणिक सेवांमध्ये, इतर गोष्टींबरोबरच महिलांची सक्रीय गुंतवणूक करून, स्थानिक समाजाला जबाबदार असण्याची एक नवीन पध्दत निर्माण करणे.

थोडक्यात, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण यांनी उच्चारलेली उद्दिष्ट्ये व धोरणे महिलांना शिक्षणाकरता खूप मोठ्या प्रमाणावर प्रवेश मिळेल याची खात्री करून घेतील ह्यावर पुन्हा एकदा भर दिला आहे.

देशाच्या आर्थिक व राहकीय विकासांना महिलांचा सक्रीय सहभाग व त्यांच्या शिक्षणाची गरज याची जाणीव निर्माण करण्याकरता विविध संचार माध्यमांतून उच्च प्राथमिकता दिली गेली पाहिजे.

लिंग पूर्वग्रह दूर करण्याकरता, जनमनसांत स्त्री व पुरुष यांच्याबद्दल समानतेची मान्यता बिंबवण्याकरता, आणि महिलांना त्यांच्या स्वतःच्या सामर्थ्याची जाणिव करून देण्याकरता तसेच प्रत्यक्ष क्षेत्रांत त्यांच्या क्षमतेचा विकास होण्याच्या दृष्टीने जरूर त्या संधि पुरविण्याकरता, शालेय तसेच उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाचा आढावा घेऊन फेरतपासणी करायला हवी. खेड्यांतील वस्तीपासून शाळांचे अंतर कमी करून अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण आणि ओपन स्कूल सिस्टीम यांचा विस्तार करून, मुलींना जास्तीत जास्त शैक्षणिक सुविधांपर्यंत पोहोचता येईल हे साध्य केले पाहिजे. शाळांतून महिला शिक्षकांच्या नेमणूका मुलींना शाळेकडे आकर्षित करतील व पालकांमध्ये विश्वासही निर्माण करतील. याकरता शिक्षिकांकरता निवासस्थानाची सोय करणे अत्यंत गरजेचे आहे. स्थानिक महिलांनाच शिक्षिका होण्याकरता प्रशिक्षण देण्यांच्या दृष्टीने प्रयत्न केले पाहिजेत. मुलींच्या प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांजवळ पाळणाघर व बालवाड्यांच्या सुविधांची तरतूद केली तर मुलींना शाळेत येणे व लहान भावंडांकडे लक्ष देणे शक्य होईल. दुपारचे जेवण, शिष्यवृत्तीचे थोडे बरे दर, फी-माफी यांसारखी प्रोत्साहने दिल्यास, गळतीला प्रतिबंध म्हणून त्याचा बराच उपयोग होईल.

सर्वात जास्त म्हणजे, अधिक चांगल्या स्वास्थ्य सुविधा, लहान कुटुंबे, आणि सुधारित तंत्रज्ञानाद्वारे घरकामांतील काबाडकष्टांतून सुटका हे शाळेतून व उच्च शिक्षणसंस्थामधून मुलींची जास्त नावनोंदणी

होण्याच्या दृष्टीने अत्यावश्यक पूर्वावश्यकता आहे म्हणूनच, इतर क्षेत्रांतल्या निविष्टि महत्वाच्या आहेत. स्वास्थ्य, सेवायोजन, कल्याण व शिक्षण यांच्या हस्तक्षेपाचा जास्त प्रमाणावर समन्वय याचा महिला व मुली यांच्या स्थानावर परिणाम होईल. मानव संसाधन मंत्रालयाने १९८४ - ८५ चे प्रसिध्द केलेले शैक्षणिक आंकडेवारीनुसार, ६-११ वयोगटांतल्या प्राथमिक पातळीवरच्या मुलींची नोंदणी ३३१.९ लाख होती सर्वेक्षणे व क्षेत्र संशोधन यांनी असे दाखवून दिले की नोंदणीच्या आंकडा २२ टक्के फुगवून दिले आहे व २२ % नोंदणी दिलेल्या वयोगटाच्या बाहेरची आहे. त्यामुळे प्रभावाची नोंदणी ४७ % नी कमी होणे. त्यानुसार, १९८४-८५ करतां ६ - ११ वयोगटातील व्याप्तक्षेत्राचा अंदाज १७६ लाख करतां येईल. या वयोगटाची तत्सम लोकसंख्या ४२२.७ लाख एवढी आहे. ह्याचा अर्थ असा की ६-११ गटांतील मुलींपैकी ४०.७ % मुलींची नावनोंदणी शाळेंत झाली आहे. अशाच समान आधारावर ११ ते १४ वयोगटातील नावनोंदणी ४८.१ लाखापर्यंत कमी होते (९०.७ लाखापासून) म्हणजे या वयोगटांच्या अंदाजे २४९.९ लाख लोकसंख्येपैकी फक्त १९.२ टक्क्यांपर्यंत नावनोंदणी झाली आहे. १९८९-९० करता ६ - ११ व ११-१४ वयोगटांतील मुलींच्या लोकसंख्येची संभाव्यता अनुक्रमे ४६२ लाख व २६७ लाख आहे. संपूर्ण नोंदणी होण्याकरता, ६-११ वयोगटाकरता २८६ लाख आहे. ११ ते १४ वयोगटांकरता २१९ लाख जादा नावनोंदणी होण्याची गरज आहे. (एकूण आंकडा ५ कोटी) . हे काम फारच मोठे दिसते आहे. नावनोंदणीच्या मोठ्या प्रमाणावर फुगवलेल्या आंकड्यांवरून व नंतरच्या गळतीवरून, १९८५ पर्यंत सुध्दा केवळ प्राथमिक पातळीवरही ११-१४ वयोगटांतल्या मुलींची नावनोंदणी कदाचित् शक्य होणार नाही.

महिला शिक्षणाच्या मार्गात असलेले सामाजिक व सांस्कृतिक अडथळे लक्षांत घेता, महिला शिक्षणाकरतां विशेष उद्दिष्टे अंगिकारण्याची गरज अत्यंत निकडीची आहे. त्यांच्यामध्ये निरक्षरतेचे निर्मूलन व मुलींना शाळेंत टिकवून ठेवण्यांकरता भरपूर व्यावसायिकरण व विविधीकरण, शिक्षणामुळे जी मूल्ये वाढविली जातात व बिंबवली जातात त्या दृष्टीने शिक्षणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा आणि शेवटी महिलांना व्यवसायिक अभ्यासक्रमांना प्रवेश मिळण्याची तरतूद या सर्वांचा समावेश असण्याची जरूर आहे. महिला शिक्षणाच्याविरूद्ध काम करत असलेले अंतर्हित पूर्व ग्रह दूर करण्यांकरतां असे उपाय तसेच प्रयत्न यांची जरूर आहे.

शिफारशी

- १) देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासांत परिणामकारक योगदान द्यायला तयार करण्यांकरता, त्यांच्या समाजातील भूमिकेला बळकटी आणण्याकरतां व त्यांच्या स्वतःच्या क्षमतांची जाणीव घेण्याकरतां, मुलींना शिक्षण देण्याच्या आवश्यकतेची जाणिव जनतेत उत्पन्न करण्याची गरज आहे.
- २) सर्वसाधारण समाज शिक्षण व इतर शिक्षणसंबंधित कर्मचारी वर्ग यांच्यामध्ये एक सफळ भावबंध प्रस्थापित व्हायला पाहिजे. १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या कृतीकार्यक्रमांप्रमाणे, अशा तऱ्हेची जाणिव घडवून आणण्यास प्रत्येक शैक्षणिक संस्थेने कृतीशील सहभाग घेतला पाहिजे.
- ३) स्थानिक नेते, सेवाभावी संस्था व महिलांचे गट यांची गुंतवणूकही आवश्यक आहे. या हेतूकरता प्रभावी मंच देण्याकरतां महिला मंडळांमध्ये पुन्हा चैतन्य आणण्याची व त्यांना पूर्वदिशा देण्याची गरज आहे. एका समाजांतील सर्व मुले शाळेंत जात आहेत याची खात्री करून घेण्याची जबाबदारी महिला मंडळांकडे सोपविणे हा हेतू साध्य करण्याचा एक उपाय होऊ शकेल . आपापल्या खेड्यातून १०० %

नावनोंदणी होत आहे याची खात्री करण्याकरता पंचायतींना प्रवृत्त करण्यांकरता एक प्रोत्साहन योजना सुरू करावी.

४) बाल संगोपन व बाल शिक्षण यांमुळे मुलांचा शाळापध्दतीशी हळूहळू व सुरळीतपणे परिचय होतो. जेव्हा मुलांना शाळेत जाण्याची सवय लागते तेव्हा प्राथमिक अवस्थेत सुध्दा मुले, मुली काही प्रमाणेत शाळेत टिकून राहण्याची खात्री वाढते. महिलांच्या शिकण्याच्या एकात्मिक साधन कार्यक्रमांशी जोडलेला बालसंगोपन व बाल शिक्षणाचा व्यापक आणि प्रभावी कार्यक्रम असण्याची गरज आहे. याचे सर्वात समावेशक उदाहरण म्हणजे एकात्मिक बालविकास सेवा कार्यक्रम ज्याचे सार्वत्रिकीकरण होण्याची गरज आहे.

५) नावनोंदणीमधे सुधारणा आणण्याकरता व विद्यार्थिनींच्या बाबतीत गळती आणि अपव्यय कमीतकमी करण्यांकरता, शिकण्याची प्रक्रिया अधिक आकर्षक करण्यांकरता शाळांतून पुरेशा शैक्षणिक साधनांची तरतूद केल्यास उपयुक्त होईल.

६) शिकवणारा व शिकणारा यांच्यातला परस्परसंबंध वाढावा याकरता शिक्षकांच्या संख्येत वाढ व्हायला हवी. चांगल्या शिक्षणाकरता याची फार आवश्यकता आहे. मुलींना शाळेत टिकवून ठेवण्यास याची मदत होईल आणि जर त्याच भागातल्या शिक्षकांना नोकरीवर ठेवले तर अधिक परिणामकारक हाईल. एकशिक्षक शाळेत तर महिला शिक्षिकाच असायला पाहिजेत. दोन शिक्षकांची शाळा असेल तर त्यापैकी एक तरी महिला शिक्षिका असायला पाहिजे. ओरिसामधे प्राथमिक शिक्षकांच्या सर्व जागा महिलांसाठी राखीव ठेवल्या आहेत.

७) शालेय अभ्यासक्रमांत औपचारिक किंवा “भूमिका” शिकण्यामध्ये अधिक ओझे लादण्यापेक्षा, खेळांमधून मुख्यतः सर्जनक्षमतेला चालना मिळेल अशा तऱ्हेच्या शालेय अभ्यासक्रमाचा कल्पकतेने विकास केला पाहिजे.

८) शाळेच्या वेळा लवचिक असाव्यात व स्थानिक परिस्थिती आणि काम करणाऱ्या मुलींच्या गरजेनुसार योग्य अशा ठरवाव्यात शिवाय त्या मुलांच्या चालत जाण्या येण्यास सोईच्या अशा असाव्यात. मुलींच्या शाळांच्या संस्थेत लक्षणीय वाढ व्हायला हवी आहे.

९) याशिवाय शाळेच्या नावनोंदणीकरता प्रोत्साहन देण्याकरता व मुलींना शाळेत टिकवून ठेवण्याकरता, विशेषतः शिक्षणापासून वंचित असलेल्या सामाजिक गटांतल्या व डोंगराळ, वाळवंटी आणि दुर्गम ग्रामीण भागांतल्या आणि शहरी झोपडपट्टीतल्या मुलींना शाळेत टिकवून ठेवण्याकरता मोफत क्रमिक पुस्तके, मोफत गणवेश, हजेरीकरता बक्षिस, शिष्यवल्या व दुपारचे जेवण याव्यतिरिक्त शाळेची योग्य इमारत, सुरक्षित पिण्याचे पाणी व स्वच्छतागृहे, इ. सारख्या सुविधांची तरतूद करण्याचीही गरज आहे.

१०) विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागांत प्राथमिक आणि माध्यमिक पातळीवर महिला शिक्षकांची भरती करण्याची गरज भागवण्याकरता स्थानिक बुद्धिमत्तेचा विकास करायला हवा. ह्या प्रयत्नांत CAPART आणि CWB यांसारख्या अेजन्सीज्, सेवाभावी संस्था, महिला मंडळे, स्थानिक स्वराज्य संस्था महत्वाचे योगदान करू शकतील. शैक्षणिक व इतर कार्यक्रम परिणामकारक व कार्यक्षमतेने चालू आहेत याची खात्री करण्याकरता ह्या संस्था जवळून लक्ष ठेवण्याचे उपयुक्त कार्यसुध्दा करू शकतील.

११) ज्या मुली सातत्याने शाळेत येऊ शकत नाहीत त्यांच्याकरता बहु-प्रवेश पध्दत.

१३) जिथे आवश्यक असेल तिथे फक्त मुलींकरता शाळा उभारल्या पाहिजेत. शिफारसीप्रमाणे माध्यमिक शाळेचे ३ किलोमीटरचे अंतर अनेक मुलींकरता अडचणीचे आहे. माध्यमिक शाळांमधून मुलींच्या सहभागाची खात्री करण्यांकरता, वसतीगृहाची सुविधा असणे आवश्यक आहे.

१४) किमान प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करता यावे यासाठी महाराष्ट्रातील सावित्रीआई फुले दत्तक योजना इतर राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश यामध्ये गरिब कुटुंबातील मुलींना मदत करण्याकरता अंगिकारता येईल. या योजनेखाली, सधन कुटुंबानी आणि संस्थांनी एक किंवा अधिक शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना दत्तक घेण्यास मने वळविली जातात व त्यांना रोख रक्कम किंवा वस्तूच्या रूपांत किंवा देन्ही, तिच्या शिक्षणाकरतां रु. २५/- दरमहा ह्या प्रमाणांत योगदान द्यायला सांगतात. या पैशाचा विनियोग युनिफॉर्म करता, वह्यांकरता किंवा इतर कशाकरता, ज्याची मुलीला गरज असेल किंवा अंशतः पालकांची आर्थिक क्लेश दूर करण्याकरता करता येऊ शकेल. जिल्हा परिषद, ब्लॉक शिक्षण अधिकारी व जर जिल्हा पातळीवर महिलांकरता कार्यक्रम समन्वय अधिकाऱ्यांची नेमणूक झाली तर ते सुध्दा हे काम सक्रीय हाती घेऊ शकतील

१५) सर्व ग्रामीण भागांतल्या व शहरी समाजांतल्या दुर्बल घटकांतल्या प्राथमिक व माध्यमिक पातळीवरच्या मुलींकरता शिक्षणाचे सहनित कोर्सेस सुरू केले पाहिजेत.

१६) अनौपचारिक शिक्षणांद्वारे ११-१४ वयोगटांतल्या अनेक मुलींना प्रथम प्राथमिक अवस्थेपर्यंत आणले पाहिजे. अनौपचारिक शिक्षणांत पर्यायी मार्ग शोधून काढून व तंत्रज्ञानाचा बुद्धिमान वापर करून, माध्यमिक शालेय शिक्षणाची गति वाढवता येईल. जर इयत्ता ५ वी पर्यंत टिकून राहण्याचे प्रमाण ७५ %

पर्यंत साध्य करता आले तर २००० सालापर्यंत देशांतल्या कांही भागांत प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे शक्य होईल. व्यवसायिक व आर्थिकदृष्ट्या इतर मागासलेल्या भागांकडे अधिक लक्ष पुरवायला हवे तरच त्यांना निदान १९९५ पर्यंत मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे शक्य होईल. राष्ट्रीय साक्षरता मिशनने यांकडे प्राथमिकता देऊन ही बाब हाताळण्याची गरज आहे.

१७) आदिवासी मुलांना विशेषतः मुलींना शाळापध्दतीत आणण्यांकरता विशेष प्रयत्न करण्याची जरूर आहे. धोरणे आंखतांना आदिवासी बोलीभाषा, अत्यंत गरिबी, जाण्यायेण्याच्या समस्या, औपचारिक शिक्षणाचा साचेबंदपणा आणि त्याची आदिवासी संस्कृतीशी असलेली निसंदिग्धता व समाजाच्या मुख्यधारांच्या पध्दतिबद्दल असलेला आदिवासींचा अविश्वास, हे सर्व लक्षांत ठेवले पाहिजे.

१८) जर ही पध्दत लवचिक अनौपचारिक शिक्षणाला खुली केली व सरासरी खाली असलेल्या राज्यांनी ती मोठ्या प्रमाणावर अंगिकारावी असे त्यांना समजवता आले तर शैक्षणिक पूर्व अनुमाने अधिक साध्य वाटतील. सध्याच्या शैक्षणिक सोयीसुविधा विशेषतः आदिवासी व ग्रामीण भागांत, परिणामकारक व जबाबदार केल्या पाहिजेत.

१९) औपचारिक पध्दतीला अनौपचारिक शिक्षण हा एक पर्याय आहे ज्यामध्ये वेगवेगळ्या कारणासाठी नेहेमीच्या शाळांच्या वेळांत न जाऊ शकणाऱ्या मुलींच्या शिक्षणाचा मुख्य कार्यक्रम होण्याची संभाव्यता आहे. नऊ शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागांमध्ये केवळ मुलींकरतांच असलेल्या अनौपचारिक शिक्षणकेंद्र सुस्थितीत ठेवण्याकरता केंद्र सरकारने आधीच केंद्राने प्रायोजित केलेल्या योजनेखाली ९० % पर्यंत अनुदान राबविण्याची तरतूद केली आहे. कार्यक्रमाला अधिक बळकटी आणली पाहिजे व जिथे मुलींचे शिक्षण मागे राहिले आहे अशा इतर राज्यांमध्ये त्याचा विस्तार केला पाहिजे. निदान कमी

नावनोंदणी होत असलेल्या सर्व जागा व गळतीचे प्रमाण खूप आहे असे भाग यांचा या कार्यक्रमांत समावेश व्हायला हवा. साक्षरतेव्यतिरिक्त, यामुळे कौशल्य विकासासंबंधी सुसंबध्द माहिती व मुलींमधे स्वतःबदलची सकारत्मक भूमिका बिंबवणे या बाबींची सोय असली पाहिजे.

२०) मुलींच्या माध्यमिक शिक्षणांत खालील गोष्टींचा भाग असला पाहिजे. (१) सामान्य शिक्षण घेण्यांकरता व जो अंतिम असेल अथवा पुढील व्यवसायिक शिक्षणाची पूर्वतयारी असेल असा विविधता असलेला उच्च माध्यमिक शिक्षण यासाठी दहा वर्षांचा शिक्षणक्रम, व (२) इयत्ता ८ वी नंतर तांत्रिक विषयांत विविध शिक्षणक्रम उदा. शेताचे तंत्रज्ञान, स्वास्थ्य सेवा, अन्न उत्पादन कामे (दुग्ध व्यवसाय व कुक्कु टपालन या सारखी) व गैरपारंपारिक क्षेत्रे. या टप्प्याला कायदेशीर साक्षरता घटकांचीही शिफारस केली आहे.

२१) व्यवसायिक तयारीकडे नेणाऱ्या विविधता असलेल्या शिक्षणक्रमाचा काळ सर्वसाधारण माध्यमिक शिक्षणक्रमांच्या समांतर असला पाहिजे याशिवाय वेगवेगळ्या प्रकारचे अल्प व दीर्घमुदतीचे, पूर्ण वेळेचे, अर्धवेळेचे व शिकाऊ उमेदवारांचे शिक्षणक्रम असायला हवेत. सध्यांचा विचारांचा कल शेवटी उल्लेख केलेल्या शिक्षणक्रमावर भर देण्याकडे आहे. शेतीतील जलद अधुनिकीकरण व तंत्रज्ञानाची प्रगती लक्षांत ठेऊन, एकीकडे उत्पादक कामे वाढविण्याकरता कुशल कारागिरी व दुसरीकडे बदलत्या सामाजिक - आर्थिक परिस्थितीशी ग्रामीण समाजाचे समायोजन यांकरता वेगवेगळ्या प्रकारचे शिकण्याचे कार्यक्रम यांची निकडीची गरज आहे. गैरपारंपारिक असलेल्या क्षेत्रांमधे शिकाऊ उमेदवारांसाठी प्रवेश मिळण्याची प्रत्येक संधी मिळेल याची खात्री करण्यांकरता प्रयत्न केले पाहिजेत व त्याकरता प्रोत्साहनांची तरतूदही

केली पाहिजे . आणखी शिकाऊ उमेदवार प्रशिक्षण शिक्षणक्रमांत हस्तांतरण प्रशिक्षण होणार नाही या धर्तीवर ३० % जागा मुलींसाठी राखीव ठेवल्या पाहिजेत.

२२) सर्वसाधारण व व्यवसायिक प्रशिक्षण शिक्षणक्रमांची सांगड घातली पाहिजे म्हणजे शालेय शिक्षण संस्थाबरोबर उपजीविका मिळण्याच्या आशेने दुर्बल घटकांतल्या मुली आकर्षित होऊ शकतील. व्यवसायिक शिक्षणक्रमाची आंखणी करतांना, उपलब्ध व्यवसायिक संधि व बाजारांतल्या साचेबंदपणावर मात करणे या गोष्टी दृष्टीसमोर ठेवाव्यात.

२३) माध्यमिक शिक्षण हे जवळ जवळ दुर्बल घटकांच्या आटोक्याबाहेर राहिल्यामुळे मुलींना घरकामांतून सोडविण्यांकरता सढळ प्रोत्साहने व इतर सुविधा आवश्यक आहेत. त्या भागांतल्या संस्थांचा शोध घेणे उपयुक्त होईल

२४) माध्यमिक इयत्तांमधून बहु-प्रवेश पध्दती सुरू करावी अंशवेळ शिक्षण सुविधाही उपलब्ध करून घ्याव्यात.

२५) सर्व ग्रामीण भाग व शहरी भागांत दुर्बल घटकांची वस्ती असलेली क्षेत्रे यांचा समावेश होईल असे सघनित शिक्षणक्रम स्थानिक व्यवसायिक प्रशिक्षण केंद्रांच्या सहकार्याने आयोजित करावेत मुलींच्या लहान लहान गटांकरता अशा शिक्षणक्रमांचे आयोजन करता येईल व त्याची कामाचे प्रशिक्षण देण्याशी सांगड घालतां येईल . सघनित शिक्षणक्रम कार्यक्रमांतर्गत १५-३० वयोगटातल्या किमान २१५ लाख महिलांना समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न करावा; जिथे शक्य असेल तिथे **CSWB** चे सघनित शिक्षणक्रम विस्तारित व बळकट करावेत. जिथे **CSWE** कार्यक्रम अस्तित्वांत आहेत तिथे पुनरावृत्ती होणार नाही हे नवीन कार्यक्रम सुरू करताना पाहिले पाहिजे .

२६) पत्रव्यवहाराने शिक्षणक्रम व स्वयंअभ्यास कार्यक्रम हे विशेषतः ज्या मुलींना शिक्षण चालू ठेवण्याची इच्छा असते पण परिस्थितीमुळे जमत नाही त्यांना उपयुक्त होऊ शकेल. शेती तंत्राविषयी प्राथमिक शिक्षण व ज्ञान देणे याव्यतिरिक्त, ज्या मुली विद्यार्थिनी नाहीत त्यांच्या अभ्यासक्रमांत व्यवसायिक कौशल्य प्रशिक्षणाच्या शिक्षणक्रमाचा समावेश करावा. शहरी भागांतील मुलींसाठी देखील अशा तऱ्हेचे कार्यक्रम आखावेत.

२७) ग्रामीण व मागासलेल्या भागांतल्या सर्व मुलींपर्यंत खुली शाळा पध्दतीची सुविधा पोहोचेल असा तिचा विस्तार करावा.

२८) आतापर्यंत मुलींकरता शास्त्र शिक्षण याकडे दुर्लक्ष झाले आहे. आठव्या पंचवार्षिक योजनेदरम्यान मुलींच्या माध्यमिक शाळांना चांगले शास्त्र कार्यक्रम तयार करायला मदत केली पाहिजे. शास्त्र अभ्यासक्रमाकडे वळणाऱ्या मुलींना खास शिष्यवृत्त्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाच्या पातळीवर चालू केल्या पाहिजेत.

२९) ज्या ग्रामीण महिला शिक्षक प्रशिक्षणाचा पर्याय स्विकारतील, विशेषतः ज्या माध्यमिक टप्प्यावरचे सघनित शिक्षणक्रम पूर्ण करतील, त्यांना विशेष शिष्यवृत्त्या देऊ कराव्यात.

३०) मुलींकरता अधिक महाविध्यालये व तंत्रनिकेतने, विशेषतः ग्रामीण भागांत, सुरू करण्याची गरज आहे.

३१) दुर्बल घटकांतल्या ग्रामीण क्षेत्रांतल्या मुलींना उच्च शिक्षण पुढे चालू ठेवणे शक्य व्हावे यासाठी शिष्यवृत्त्या, फी-माफी इ. यांसारख्या प्रोत्साहनांची तरतूद करावी. फी-माफी व शिष्यवृत्त्या व्यतिरिक्त, त्यांच्या जेवणाराहण्याच्या गरजा भागविण्याकरता छात्रवृत्तीची तरतूद करावी.

३२) व्यवसायिक शिक्षणक्रमांना प्रवेश घेण्यास मुलींना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. कांही व्यवसायिक घरांमधे अस्तित्वांत असलेला प्रवेशासंबंधीचा कल मुलींकरता अशा शिक्षणक्रमांत राखीव जागा ठेऊन समतोल केला पाहिजे.

३३) महाविद्यालयांत व विद्यापीठांत शिक्षक असलेल्या मुलींना त्यांची बुद्धिमत्ता व रूची परंपरेच्या पूर्वग्रहापासून मुक्त अशा संबद्ध शिक्षणक्रमाचा पर्याय स्विकारता यावा यासाठी मुलींना मदत व्हावी म्हणून जास्त अर्थपूर्ण रीतीने व्यवसायिक समुपदेश व मार्गदर्शन सेवा केवळ त्यांच्याकरतां आयोजित करावी.

३४) ग्रामीण विद्यापीठाचे कार्यक्रम आखणारांपुढे महिलांकरता, औपचारिक व अनौपचारिक दोन्हीही व्यवसायिक व तांत्रिक शिक्षण हा महत्त्वाचा मुद्दा असायला हवा. सभोवतालच्या भागांतून वेगवेगळ्या प्रकारच्या शैक्षणिक व व्यवसायिक संस्थांचा, विशेषतः महिलांचे कमी करण्याच्या दृष्टीने जरूर असलेल्या अर्थपूर्ण सेवायोजन मिळवून देणाऱ्या संस्थांचा फायदा घेण्याकरता मुलींना व महिलांना कृतीशील करण्यांच्या दृष्टीने विद्यापीठांतले महिला विभाग मोठ्या प्रमाणावर विस्तार कार्यक्रम हाती घेऊ शकतील.

३५) उच्च शिक्षण शिक्षणक्रमामधे ग्रामीण मुलींचे प्रतिनिधित्व वाढविण्याकरता, सुरुवात म्हणून ३० % जागा मुलींकरता राखून ठेवाव्यात.

३६) अभ्यासक्रम तयार करणे, पाठ्यपुस्तके नेमणे, शैक्षणिक प्रक्रियांचे आयोजन करणे यांत गुंतलेल्या संस्थांना महिलांच्या प्रश्नांबाबत जाणीव दर्शवावी लागेल. शिक्षणाचा आशय व प्रक्रिया यांबाबतच्या प्रश्नांना नवीन देण्यांच्या दृष्टीने महिला अभ्यास विभाग (विद्यापीठ / महाविद्यालये) योग्य सेवाभावी

संस्था, महिलांचे गट, इ. यांना सामील करून घेतले पाहिजे. महिलाविकासांमध्ये व भावी पिढीच्या प्रवृत्तींवर प्रभाव पाडण्याकरता, महिला विद्यापीठे व महाविद्यालयांतील महिला केंद्रे यांनी सक्रीय भाग घ्यायची जरूरी आहे.

३७) अभ्यास चालू ठेवण्याकरता नियमित धर्तीवर ज्या मुली उच्च शिक्षण संस्थेमध्ये जाऊ शकण्याच्या परिस्थितीत नसतील त्यांच्याकरता पत्रव्यवहार शिक्षणक्रम व अर्धवेळ स्वयं-अभ्यासाची सुविधा यांची मोठ्या प्रमाणावर तरतूद करायला हवी.

३८) पदवी/ पदविकेच्या शिक्षणक्रमाव्यतिरिक्त नोकरी करणाऱ्या महिलांचे ज्ञान व कौशल्य अद्यावत ठेवण्याच्या दृष्टीने, ज्यामुळे पदवी मिळेलच असे नाही, असे विशिष्ट विषयांत अल्पमुदत शिक्षणक्रम, ऊन्हाळी शाळा सत्र व तदर्थ कार्यक्रम (चर्चासत्र, कार्यशाळा इ.) यांमार्फत आयोजित करावेत.

३९) महिलांकरता एकात्मिक शिक्षण कार्यक्रमाची शिफारस केली आहे. यामुळे फक्त साक्षरतेवरच भर दिला जाईल असे नाही तर सामाजिक समस्यांची जाणीव निर्माण करून, वृत्तींमध्ये बदल घडवून आणून, नोकरीसाठी कौशल्य प्रशिक्षण वाढवून स्वास्थ्य, पोषण व स्वच्छता यांची काळजी कशी घ्यावी ह्याची माहिती देऊन, तसेच कायदेशीर हक्कांची माहिती देऊन, या सर्वांतून महिलांना स्वतःची शक्ती ओळखण्याची ताकद देण्यावरही भर दिला जाईल. अशा कार्यक्रमांची सुरुवात होत आहे व त्यांची आंखणी व रचना बहुसंख्य ग्रामीण महिलांशी संबंधित असेल अशा तऱ्हेने चालू राहिलीच पाहिजे. "महिलांचे चिरंतन शिक्षण" म्हणून ओळखली जाणारी एकात्मिक बालविकास योजनेशी जोडलेली योजना ही अनौपचारिक शिक्षण पध्दतीचा अविभाज्य भाग म्हणून प्रस्तुत केली पाहिजे.

४०) कमीत कमी शिक्षणाची पातळी मॅट्रीकपर्यंत असलेल्या १८-३० वयोगटांतल्या महिलांच्या शिक्षणाकरता उद्योजक विकास योजना स्वतंत्रपणे आयोजित केली पाहिजे. अशा प्रशिक्षणाचे उद्दीष्ट यांप्रमाणे असावे :

(१) स्वयंरोजगाराच्या वेगवेगळ्या संधीची जाणीव त्यांना करून देणे ;

(२) स्वयंरोजगाराकरता त्यांना प्रवृत्त करणे ;

(३) आवश्यक कौशल्ये व प्रशिक्षण देणे ;

(४) कामगिरी करण्याच्या प्रेरणेला चालना देणे ; व

(५) भांडवल, उधारी इ. सारख्या साधनांपर्यंत पोहोचण्याचा मार्ग निर्माण करणे.

४१) मुलींची बरीच मोठी संख्या संपूर्ण दिवसाच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांत भाग घेऊ शकत नाही. तास लवचिक असतील असे अनौपचारिक व अर्धवेळ कार्यक्रम ज्यांत शाळेची तरतूद व शेतकी चक्रांबद्दल संवेदनशीलता. इ. हे विशेष महत्वाचे आहे. प्राथमिक आणि उच्च प्राथमिक थराशिवाय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक पातळीवर दूर शिक्षणाच्या संधीची तरतूद करणे आवश्यक आहे.

४२) खालील लक्ष्य असलेले तीन परस्पर-संबंध असलेल्या भूमिकांनी प्रौढ शिक्षणाची रचना केली आहे.

(१) महिलांच्या बाबतीत सकारात्मक वृत्ती बिंबवण्याकरता विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये नवीन माहितीचा सतत ओघ.

(२) आधुनिक साधने व उत्पादनाच्या पध्दतींचा वापर याकरता लोकांना सतत प्रशिक्षण.

(३) कायमस्वरूपी वाचन व संगणना कौशल्याचे संपादन वरच्यास अनुसरून, तीन प्रकारचे कार्यक्रम

शिकाऊ व्यक्तीपुढे ठेवतां येतील :

(१) माहिती व साक्षरता

(२) नवीन तंत्रज्ञानामधे माहिती व प्रशिक्षण आणि साक्षरता

(३) साक्षरतेसह किंवा साक्षरतेशिवाय नवीन तंत्रज्ञानामधे माहिती व

प्रशिक्षण .

तिन्ही कार्यक्रमांत मानवी घडामोडी, लिंग संबंध आणि जीवनाचा दर्जा सुधारण्याकरता शास्त्र व तंत्रज्ञान यांचा उपयोग यासंबंधीच्या माहितीचा सतत ओघ हा समान घटक राहिल.

४३) गैरपारंपारिक भूमिकांमधली महिलांचे सकारत्मक प्रतिमांचे चित्र दाखविणे व महिलांचे ओघ चालू ठेवणे यांकडे संपर्क माध्यमांची वाढती उपलब्धता वळविली पाहिजे. नवीन तंत्रज्ञानाच्या वापरांकरता ज्या तऱ्हेचे शिक्षण वेगवेगळ्या गटांना हवे आहे ते दृक्-श्राव्य साधने आणि अनौपचारिक प्रशिक्षण व्यवस्था या दोन्हीची सांगड घालून देता येईल. महिलांना साक्षरता वर्गात उपस्थित राहण्याची प्रेरणा देण्याकरता जनसंपर्क माध्यम अत्यंत आवश्यक आहे.

४४) तंत्रज्ञानविकासांतली जलद प्रगती आणि महिलांचे काबाडकष्ट कमी करण्याकरता साधने, व कामाचे ठिकाणावर सहज पोहोचण्याची सुविधा, पाणी व इंधन पुरवठा, मुलांची काळजी, स्वास्थ्य सेवा व कुटुंब नियोजन या सर्वांचे महिलांच्या शिक्षण कार्यक्रमांत महत्वाचे योगदान होऊ शकेल. महिलांच्या चिंता भोवती केंद्रीत असतील , करमणूक आणि अनुभवांची एकमेकांबरोबर वाटण्याची संधिसुध्दा देणारे असतील तर महिला साक्षरता कार्यक्रम अधिक यशस्वी होतील.

४५) शिकाऊंच्या साक्षरता गरजा नजरेसमोर ठेऊन, असे कार्यक्रम जिल्ह्यामधे चालवू शकतील अशा सेवाभावी संस्था ओळखून, जिल्हा योजना तयार कराव्या.

४६) कामाच्या वेळेतूनच मालकांनी त्याच्या शिक्षणाकरतां वेळ नेमून देऊन सर्व कारखान्यांत काम करणाऱ्या किंवा इतर ठिकाणी काम करणाऱ्या महिलांना साक्षर केले पाहिजे. त्यांनी शिकण्याची जागा, शिक्षण व शैक्षणिक साहित्य यांची व्यवस्था करायला पाहिजे. आवश्यक ते वैधानिक कारवाई याकरतां अधिनियमित केले पाहिजे.

४७) सर्व शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांच्या सेवापूर्व शिक्षणक्रमांत किमान ५० % जागा महिलांसाठी राखीव ठेवण्याकरता ग्रामीण भागांतल्या शिक्षक म्हणून निवडल्या जातील. याची खात्री करण्याकरता जागेसंबंधी नियोजन करणे आवश्यक आहे.

४८) त्यांच्या प्रशिक्षणाबरोबरच त्यांची शैक्षणिक अर्हता सुधारण्याकरता, ज्या महिलांनी अपुरे शिक्षण घेतले असेल त्यांच्याकरता संयुक्त शिक्षक प्रशिक्षण शिक्षणक्रमांची तरतूद करावी.

४९) वर्तमान एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना, ग्रामीण भागांतील बाल व महिला विकास योजना, स्वयं-रोजगार कार्यक्रमांतील युवकांचे प्रशिक्षण, एकात्मिक बालविकास योजना, इ. मध्ये त्यांतल्या महिला लाभार्थीकरता एक साक्षरता घटक असायला हवा राज्यांतील शिक्षण विभागाच्या कर्मचाऱ्यांकरता प्रशिक्षणाची तरतूद करावी.

५०) महिलांकरता योग्य शैक्षणिक साहित्य तयार करण्याला प्राथमिकता देऊन राज्य साधन केंद्रांनी साहित्याचे उत्पादन केले पाहिजे. शिकाऊंच्या भिन्न गटांच्या गरजा लक्षांत घेऊन, तज्ञांनी नवसाक्षरांकरता योग्य असे साहित्य तयार केले पाहिजे.

५१) वर दिलेल्या धोरणांचे यशस्वी उपाययोजन करणारी विकेंद्रीकरण ही गुरू किल्ली आहे. ह्या विकेंद्रीकरणाच्या दृष्टीकोनांतून कार्यक्रमांचा बटवडा करण्यांस ब्लॉक पातळीवर वस्त्यांकरता अगदी

योग्य आहेत असे दिसते. वस्त्यां/ खेड्यांकरता नाविन्यपूर्ण शैक्षणिक संधीच्या समानता याकरता

ब्लॉकला लवचिक अर्थसंपल्प नेमून देण्याची म्हणूनच फार आवश्यकता आहे.

५२) स्वास्थ्य, कल्याण व शैक्षणिक विविष्टी यांचा एकंदर समन्वय अतिशय इष्ट आहे. यामुळे पुढील

गोष्टी होतील :-

(अ) ह्या क्षेत्रामधील एककेंद्राभिमुख धोरणे ;

(ब) बटवडा यंत्रणेचे कमन्वय ; आणि

(क) वाटपांचे एकत्रीकरण.

५३) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६, हे राबविण्याकरतां कृती कार्यक्रम व राष्ट्रीय साक्षरता मिशन आणि ती

ध्येये यशस्वीपणे साध्य करणे, हे महिलांचा दर्जा सुधारण्यामध्ये महत्वाचे ठरेल.

प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील प्रशासकीय पदे

प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांमधील जे अधिकारी किंवा कर्मचारी, शाळा सुयोग्य पध्दतीने चालविण्यासाठी लागणारी साधनसामुग्री जमविणे, तिचा मेळ घालणे व तिचे योग्य प्रकारे वाटप करणे ही कामे करतात, त्यांच्या अधिकारपदांना 'प्रशासकीय पदे' म्हणतात. संपूर्ण शैक्षणिक पध्दतीमध्ये किंवा प्रणालीमध्ये अशा पदांचे काम पार्सन्स (१९६०) याने मांडलेल्या संस्थांच्या संरचनेच्या प्रकाशात पाहाता येते. पार्सन्सने संस्थेतील अधिकाराच्या तीन प्रमुख पातळ्या मानल्या आहेत :- संस्थेसंबंधीत प्रशासकीय व तांत्रिक शैक्षणिक संस्थांच्या बाबतीत त्या दोबळ मानाने अनुक्रमे व्यवस्थापन, प्रशासन व शिकवणे किंवा शिक्षण या कामांशी निगडित आहेत. बहुतेक प्रशासक, शैक्षणिक संस्थांमध्ये व्यवस्थापन व शिक्षण ही दोन कार्ये सांधतात, जोडतात.

पुढील पानांमध्ये, प्रशासकीय पदांच्या बाबतीत, व्यवस्थापकीय संरचना, या पदांचे प्रकार, प्रशासकांचे प्रकार व त्यांची भूमिका, जबाबदाऱ्या व कार्ये, आणि या प्रशासकांच्या कार्याचा परिणाम, यासंबंधी विवेचन केले आहे.

१) व्यवस्थापकीय संरचना

एखाद्या देशाच्या शैक्षणिक पध्दतीप्रमाणे किंवा प्रणालीप्रमाणे तेथे लागणाऱ्या प्रशासकीय पदांचे स्वरूप ठरते. म्हणजे, केंद्रीभूत शैक्षणिक पध्दत व विकेंद्रीत शैक्षणिक पध्दत लागणारी प्रशासकीय पदे वेगवेगळ्या प्रकारची असतात. केंद्रीभूत पध्दतीत शैक्षणिक धोरण देशाच्या राजधानीत ठरते आणि त्याखालच्या पातळीवरील प्रशासकांवर ते धोरण राबवण्याची जबाबदारी असते. याउलट, विकेंद्रीत

शैक्षणिक पध्दतीत शैक्षणिक धोरण ठरविण्याचे अधिकार राज्यांना तसेच स्थानिक पातळीवर जिल्हांना दिलेले असतात. म्हणूनच ठराविक वेळी परीक्षा घेऊन उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांना पुढील वर्गात घालण्याच्या शालेय पध्दतीत व विद्यार्थी पुढील वर्गात घालण्याबाबत प्रत्येक शाळेला स्वातंत्र्य देणाऱ्या पध्दतीत लागणारी प्रशासकीय पदे एक सारखी नसतात. एखाद्या देशांत शालेय अभ्यासक्रमावर कसे नियंत्रण ठेवले जाते, याचाही काही पदांवर परिणाम होतो. उदा. संपूर्ण देशासाठी अभ्यासक्रम ठरविणाऱ्या केंद्रीभूत शैक्षणिक पध्दतीत, शिक्षकांना अभ्यासक्रमांच्या बाबतीत मार्गदर्शन करण्यासाठी तसेच स्थानिक शाळा केंद्रीय शिक्षणप्रणाली योग्य प्रकारे अंमलात आणित आहेत की नाहीत ते तपासण्यासाठी अनेक शाळा तपासनिसांची गरज लागेल. परंतु, विकेंद्रित शैक्षणिक पध्दतीत स्थानिक पातळीवरच अभ्यासक्रम ठरविला जात असल्यामुळे ती प्रणाली अंमलात आणण्यासाठी शाळा तपासनिसांची पलटण लागत नाही. सारांश, प्रत्येक शालेय पध्दतीप्रमाणे विविध प्रशासकीय कामे करण्यासाठी योग्य माणसाची निवड केली पाहिजे.

२. प्रशासकीय पदे चर्चेच्या सोयीसाठी, प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील काही प्रातिनिधिक

प्रशासकीय पदांचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करता येईल :-

अ) राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय, केंद्रीय - कार्यालयीन पदे.

ब) राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय तपासनीस.

क) क्षेत्रीय किंवा जिल्हानिहाय केंद्रीय - कार्यालय पदे.

ड) एकाच शाळेतील कर्मचारी.

निरनिराळ्या देशांतील प्रशासकीय पदांचा अभ्यास केल्यावर एक महत्वाची गोष्ट दिसून येते. ती म्हणजे, दोन भिन्न देशांमधील सारखीच नावे असलेल्या प्रशासकीय पदांचे कार्य, त्यांचे अधिकार व जबाबदाऱ्या सारख्या नसतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या देशातील शाळा तपासनीस मुख्यत्वे शाळांचे मुख्याध्यापक व इतर शिक्षक यांच्या वर्तनाचे तसेच ते केंद्रीय शैक्षणिक प्रणाली योग्य, प्रमाणभूत पध्दतीने अंमलात आणतात की नाही यांचे निरीक्षक म्हणून काम करतात. अशा शाळा तपासनीसांकडे शालेय कर्मचाऱ्यांना दंड किंवा शिक्षा करण्याचाही अधिकार असू शकतो. साधी समज देण्यापासून शिक्षकाला कामावरून काढून टाकण्यापर्यंत तसेच शाळा बंद करण्यापर्यंतचे अधिकार त्यांच्याकडे असतात. परंतु दुसऱ्या देशातील शाळा तपासनीस, प्रामुख्याने सुधारित शैक्षणिक पध्दतीबाबत शिक्षकांचे सल्लागार म्हणून काम करतात. जे शालेय कर्मचारी आपले कार्य नीट करीत नाहीत त्यांना दंड वा शिक्षा करण्याचे अधिकार अशा तपासनीसांकडे नसतात.

२.१ राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय केंद्रीय कार्यालयीन पदे

जगातील बहुसंख्य शाळा केंद्रीय शिक्षण मंत्रालय किंवा शिक्षणखाते यांच्या मार्गदर्शनाखाली चालतात. हे मंत्रालय किंवा खाते राष्ट्रीय स्तरावरील धोरण, केंद्रीय कार्यालयातील पदाधिकाऱ्यांना शिक्षणाची आर्थिक बाजू, शाळांमधील सोयी-सुविधा, अभ्यासक्रमाची आखणी, आणि शालेय कर्मचाऱ्यावरील देखरेख अशा प्रकारची कामे करावी लागतात. काही थोड्या देशांमध्ये शैक्षणिक प्रशासनाचे उच्चाधिकारी देशाच्या राजधानीत नव्हे तर राज्याच्या किंवा क्षेत्रीय राजधानीमध्ये सापडतात. म्हणून देशाच्या केंद्रीय कार्यालयात सापडणारी प्रशासकीय पदे क्षेत्रीय किंवा राज्यस्तरीय कार्यालयात सापडतात.

ज्या मोठ्या देशांमधे केंद्रीभूत संरचना असते, तेथे बहुतेकवेळा राज्यस्तरीय किंवा क्षेत्रीय कार्यालयांच्या साखळीमार्फत शाळेत पध्दतींची व्यवस्था अंमलात आणली जाते. या राज्यस्तरीय किंवा क्षेत्रीय कार्यालयातील प्रशासकीय पदे, या देशाच्या राजधानीतील केंद्रीय कार्यालयातील - शिक्षण मंत्रालय किंवा शिक्षण खाते यांतील - प्रशासकीय पदांप्रमाणेच असतात.

२.२ तपासनीस किंवा निरीक्षक

पूर्णपणे केंद्रीय शिक्षणप्रणालीमधे शैक्षणिक धोरण ठरवण्याची व ते अंमलात आणण्याची अंतिम जबाबदारी राष्ट्रीय किंवा राज्य पातळीवरील अधिकाऱ्यांवर असते. परंतु शैक्षणिक धोरणात काही बदल किंवा फेरफार करण्याचे अधिकार खालच्या पातळीवरील अधिकाऱ्यांना दिलेले असतात. केंद्रीभूत प्रणाली आणि विकेंद्रित प्रणाली यांतील फरक दाखविण्यासाठी केंद्रीभूत प्रणालीत आवश्यक असणारा तपासनीसांचा मोठा गट हा एक महत्वाचा मुद्दा ठरू शकतो. हे तपासनीस शाळांना भेटी देतात आणि उच्चाधिकाऱ्यांनी दिलेले आदेश योग्य प्रकारे अंमलात आणले जातात की नाही याचे निरीक्षण करतात. कॅनडा या देशांत क्षेत्रीय तपासनीस माध्यमिक किंवा प्राथमिक शाळांमधे नेमले जातात. त्यांच्या क्षेत्रातील माध्यमिक शाळांवर देखरेख करण्याची जबाबदारी माध्यमिक शाळांच्या तपासनीसांवर असते. कमी अनुभव असलेल्या शिक्षकांना मदत करणे, शाळांच्या सोयी-सुविधांचे तसेच कर्मचाऱ्यांचे मूल्समापन करणे व त्यासंबंधीची माहिती नियमितपणे शिक्षणखात्याकडे कळविणे या जबाबदाऱ्या माध्यमिक शाळांच्या तपासनीसांवर असतात. प्राथमिक शाळांमधील तपासनीसांकडे एकेक स्थानिक क्षेत्र सोपविलेले असते. त्या त्या क्षेत्राचे किंवा राज्याचे ते नोकर असतात व तेथूनच त्यांना पगार दिला

जातो. त्यांच्यावरील शाळातपासणीच्या जबाबदाऱ्या माध्यमिक शाळांच्या तपासनीसांप्रमाणेच असतात.

अशा केंद्रीभूत शैक्षणिक पध्दतीमध्ये प्रशासक हे केंद्रीय शैक्षणिक नियामक मंडळाचे स्थानिक प्रतिनिधी म्हणून काम करतात. शैक्षणिक धोरण त्या त्या क्षेत्रामध्ये राज्यामध्ये पूर्णपणे अंमलात आणण्याची जबाबदारी या प्रशासकांवर असते. त्यामुळे, स्थानिक प्रशासकीय अधिकाऱ्यांचे लक्ष केंद्रीय कार्यालयास काय पाहिजे याकडेच असते व स्थानिक गरजांकडे त्यांचे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता असते. ऑस्ट्रेलियामध्ये शैक्षणिक जबाबदारी स्थानिक संस्थांकडे नसते. क्षेत्रीय कार्यालये व संचालक हे केंद्रीय नियामक मंडळाचेच घटक समजले जातात. तेथील तपासनीस हा तेथील शाळांच्या सर्वसाधारण कार्यक्षमतेबद्दल , कर्मचाऱ्यांना प्रोत्साहन देणे, नवीन कल्पनांचा प्रसार करणे तसेच शाळांमधील शैक्षणिक नेतृत्व यांच्याबद्दल जबाबदार असतो.

२.३ क्षेत्रीय किंवा जिल्हानिहाय, केंद्रीय कार्यालयीन कर्मचारी.

मूलभूत प्रशासकीय गटाचे प्रमुख हे साधारणपणे अधीक्षक, संचालक , प्रमुख शैक्षणिक अधिकारी किंवा उपमुख्याधिकारी या नावांनी ओळखले जातात. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांमधील विकेंद्रित पध्दतीमध्ये प्रमुख प्रशासकीय अधिकाऱ्याला 'अधीक्षक' असे म्हणतात. शैक्षणिक धोरण ठरविण्याचे वैधानिक अधिकार असणाऱ्या स्थानिक शिक्षण मंडळातर्फे या अधीक्षकांची नेमणूक होते. हा अधीक्षक, स्थानिक शिक्षण मंडळाचा, सर्वाधिक लोकांना दिसणारा, सर्वाधिक परिणामकारक ठरू शकणारा तसेच इतरांकडून सर्वाधिक टीका होऊ शकणारा सभासद असतो. सर्वसाधारण हे अधीक्षक अध्यापनशास्त्राचा मोठा अनुभव असलेले, काही काळ शिक्षकाचे व खालचा पातळीवरील प्रशासकाचे काम केलेल्या व्यक्ती

असतात. बहुतेक अधिकांनी शैक्षणिक प्रशासकांसाठी असलेले विद्यापीठातील अभ्यासक्रम पूर्ण केलेले असतात, व त्यांच्या अभ्यासक्षेत्रातील उच्च पदव्या प्राप्त केलेल्या असतात. स्थानिक पातळीवरील कार्याध्यक्ष या नात्याने हे अधिका निरनिराळी कामे करतात. तसेच संस्थेअंतर्गत व बाहेर शिक्षण मंडळात, इतर कर्मचारी, त्यांचे सहकारी व समाजातील इतर व्यक्तींशी ते संपर्क ठेवून असतात. स्थानिक पातळीवरील कार्याध्यक्षाला, संस्थेचा प्रतिनिधी, संपर्काधिकारी व पुढारी अशा भूमिका पार पाडव्या लागतात.

प्रशासकीय गटातील अंतर्गत कामांपैकी हा अधिका पुढील कामे करतो - विविध प्रशासकीय कार्यक्रमांची उद्दिष्टे गाठण्यासाठी मार्गदर्शन करणे, अशा कार्यक्रमांची रूपरेखा ठरविणे, विद्यार्थी व कर्मचारी यांना लागणाऱ्या मार्गदर्शन, तसेच आरोग्य व कायदाविषयक सेवा पुरविणे, कर्मचाऱ्यांची निवड, त्यांच्या कामांचे वाटप, कामांच्या नोंदी व कागदपत्रे तयार करणे, कर्मचाऱ्यांचे कामांतर्गत शिक्षण व कल्याण, यांमध्येदेखिल ही अधिका गुंतलेला असतो. कार्यक्रमांची आखणी, अंमलबजावणी, शाळांचा सांभाळ, त्यांचे अंदाजपत्रक, शाळा व भोवतालचा समाज यांचे संबंध यांची जबाबदारी देखील प्रमुख शाळा प्रशासकावर असते.

मोठ्या प्रदेशांत किंवा जिल्ह्यात केंद्रीय कार्यालयातील काही कर्मचारी, काही विषयातील तज्ञ म्हणून, अधिकाकाचे मदतनीस किंवा सल्लागार म्हणून काम करतात . त्यांच्या पदांची नावे पुढीलप्रमाणे असतात

- उपअधिका, संचालक, अभ्यासक्रमप्रमुख, इत्यादी. बहुतेक वेळा अशी पदे निरनिराळ्या

कार्यक्षेत्रातील असतात. उदाहरणार्थ, व्यावसायिक व आर्थिक क्षेत्र, अभ्यासक्रम प्राथमिक शिक्षण व

कर्मचारी वर्ग. मोठ्या शहरी भागांमध्ये अशा केंद्रीय कार्यालयीन प्रशासकांना माध्यमिक शाळांच्या विविध

क्षेत्रांमधे नेमले जाते. असे प्रशासक त्यांच्या त्यांच्या जबाबदारीच्या अभ्यासक्षेत्रांमधे तज्ञ असतात, तर अधीक्षक हा सर्व प्रकारची मदत कामे करू शकणारा अधिकारी असतो. इतर देशांमधे यासारख्या प्रशासकीय पदांना वेगवेगळी नांवे आढळतात. उदा. इंग्लंडमधे व वेल्समधे प्रमुख शिक्षणाधिकारी कॅनडात प्रांतिक तपासनीस व अधीक्षक, ब्राझीलमधे जिल्हा किंवा क्षेत्रीय संचालक, जपानमधे निरीक्षक, आणि भारतात जिल्हा शिक्षणाधिकारी. स्थानिक पातळीवर त्यांची प्रशासकीय पदे समांतर किंवा सारख्याच दर्जाची आहेत आणि त्याची कामे व भूमिका अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांच्या स्थानिक अधीक्षकासारखीच असतात. परंतु काही देशांमधे शाळांमधील पदांच्या वरच्या दर्जाच्या नेमणुका करताना शिक्षणक्षेत्रातील थोडासाच अनुभव असलेली माणसे निवडली जातात.

विविध देशांतील शिक्षण पध्दतींमधे स्थानिक प्रशासक हे सारखीच व्यवस्थापकीय कामे करतात असे दिसून येते. विविध देशांमधे या बाबतीत दिसणारे फरक हे खालील गोष्टींवर अवलंबून असतात अ)

मार्गदर्शक तत्त्वे व धोरणे यांच्यात बदल करण्याची प्रशासकांना दिलेली स्वायत्तता,

ब) नोकरशाहीची रचना (वरच्या दर्जाच्या सरकारी अधिकाऱ्यांशी असलेले संबंध)

क) अभ्यासक्रम ठरविण्यावर सामाजिक घटकांचा परिणाम.

२.४ एकाच शाळेतील कर्मचारीवर्ग

प्रत्येक शाळा ही शैक्षणिक व्यवस्थेतील सर्वात लहान व मूलभूत घटक आहे. तेथील प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या कामामधे तसेच भूमिकांमधे विविधता असते. शालेय प्रशासकांची निवड व प्रशिक्षण विविध प्रकारे केले जाते. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांमधे शालेय प्रशासक हे त्या त्या शाळांमधील शिक्षक वर्गातूनच निवडले जातात. त्यासाठी त्याची शिकविण्याची हातोटी, कसब लक्षोत घेतले जाते.

प्राथमिक शाळांच्या प्रमुखांची निवड प्राथमिक शिक्षकांमधून केली जाते. परंतु, त्यांपैकी काही जणांनी माध्यमिक शिक्षकाचे, प्रशिक्षकाचे किंवा प्राथमिक शाळांच्या उपप्रमुखांचेही काम केलेले असते. माध्यमिक शाळांचे उपप्रमुख, माध्यमिक शाळांचे शारिरिक व्यायाम संचालक किंवा खालच्या दर्जाचे माध्यमिक शाळाप्रमुख किंवा उपप्रमुख यांच्यातून माध्यमिक शाळांच्या प्रमुखांची म्हणजे मुख्याध्यापकांची निवड केली जाते.

१९७० च्या दशकाच्या अखेरीस, माध्यमिक शाळांच्या प्रमुखांमधे प्राथमिक शाळांचे प्रमुख किंवा सहाय्यार म्हणून काम केलेले लोक, खूपच कमी होते. तसेच अनेकांनी प्रत्यक्ष शिकविण्याचे काम फारच कमी केले होते. बहुसंख्य प्रशासक हे पुरुष असले तरी शाळांमधमन विशेषतः प्राथमिक शाळांमधून स्त्रियांचे म्हणजे स्त्री शिक्षकांचे प्रमाण खूपच अधिक आहे. अमेरिकेतल्या प्रातिनिधिक शाळाप्रमुख हा चाळीस वर्षे वयाचा, लग्न झालेला, गोरा पुरुष आहे. शाळाप्रमुखांनी स्वतःचा शैक्षणिक दर्जा सुधारण्याची प्रक्रिया चालू ठेवली असून त्यांच्यापैकी ९५ टक्क्यांहून अधिक जणांनी शिक्षणातील किंवा शैक्षणिक प्रशासनातील पदव्युत्तर नैपुण्य संपादन केले आहे, म्हणजे ते त्या त्या क्षेत्रातील व्दिपदवीधर आहेत.

छोट्या प्राथमिक शाळांमधे मुख्याध्यापक दिवसातील काही वेळ मुलांना शिकवतात. शिक्षकापासून व्यवस्थापकांपर्यंतच्या सर्व भूमिका मुख्याध्यापक पार पाडतो. त्याच्या व्यवस्थापकीय कामांमधे पुढील गोष्टींचा समावेश असतो- शाळेचा निधी व अभ्यासक्रम यांची जबाबदारी, शिक्षकांची निवड, बढती व मूल्यमापन करतो, शाळा सर्वांगांनी व्यवस्थित सांभाळतो, विद्यार्थ्यांचे वेळापत्रक व त्यांच्या जागा निश्चित करण्यावर देखरेख करतो, आणि व्यक्तिगतपणे किंवा ठराविक गटांच्या भेटींमधून समाजाशी

संपर्क साधून त्यांना कार्यक्रम व निर्णयांची माहिती देतो तसेच इतरांकडून त्यांचे प्रश्न व विविध गोष्टींना चावयाचे प्राधान्य यासंबंधीची माहिती घेतो.

प्राथमिक शाळेचा मुख्याध्यापक सर्वसाधारणपणे एका शाळेचे प्रशासन करतो. त्यात बहुधा बालवाडीपासून सहाय्या इयत्तेपर्यंतचे वर्ग असतात. काही देशांमधे प्राथमिक शाळांचे मुख्याध्यापक शाळेतील शिक्षकांची निवड करतात, आणि केंद्रीय कार्यालय त्यांच्या इच्छेविरूद्ध त्यांच्या शाळेत शिक्षकांची नेमणूक करित नाही. इतर ठिकाणी, केंद्रीय कार्यालय सर्व शाळांमधे शिक्षकांची नेमणूक करते. ज्या पध्दतींमधे शिक्षक चर्चेतून आपले पगार व इतर फायदे ठरवून घेतात, त्यांत बहुतेक वेळा सेवा ज्येष्ठता, व शैक्षणिक पात्रता (दाखले वगैरे) यासंबंधीच्या तरतुदी करारामधेच लिहिलेल्या असतात. अपात्र कर्मचाऱ्यांना कामावरून काढून टाकणे, विद्यार्थ्यांची संख्या हे प्रश्न, प्राथमिक शाळांचे मुख्याध्यापक गंभीर स्वरूपाचे समजतात.

काही देशांमधे माध्यमिक शाळांचा आकार वाढत आहे, त्यामुळे तेथे अशा शाळांचे व्यवस्थापन अधिक गुंतागुंतीचे होत जाते. संदेशवहन, माणसांचे संबंध, नेतृत्वाकडून अपेक्षा, केंद्रित कार्यपध्दती आणि अंदाजपत्रकांचे प्रशासन या बाबतीत विशेषकरून गुंतागुंतीचे होते. कार्यक्रमांचे वैविध्य, अधिक खर्च व शिक्षकांचे प्रशिक्षण यांच्यामुळे प्रशासकांचे काम अधिक अवघड होते. अनेक माध्यमिक शाळाप्रमुखांच्या मते त्यांच्या कार्यसिध्दीमधे पुढील गोष्टी अडथळे आणतात- प्रशासकीय तपशीलात जाणारा वेळ एकंदरीत उपलब्ध असणारा कमी वेळ, आणि शिक्षकांच्या कार्यक्षमतेतील फरक. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानातील मुख्याध्यापकांच्या मते, खेळ व व्यायामाकडे झुकलेल्या व्यक्ति, राज्य शिक्षक संघटना आणि नागरिक किंवा पालक संघटना शाळांवर सर्वाधिक बाह्य दबाव आणतात.

अमेरिकेची संयुक्त संस्थाने, ऑस्ट्रेलिया आणि कॅनडा यांसारख्या देशांमधे अशा कामांचा अनेक वेळा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासांमधून व शिकविण्याव्यतिरिक्त, इतर विषयांसंबंधीत प्रश्नावर अधिक वेळ खर्च करतात, उदाहरणार्थ, नोंदणी, बाह्य गरजा व सामाजिक रितीरिवाज, संस्थेच्या निर्वाहाची कामे आणि अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त इतर कामे. सर्वसाधारणपणे मुख्याध्यापक शिकवण्याचे काम करित नाहीत. ते मुख्यत्वे करून सेवा, सल्ला आणि तपासणी यासारख्या कामांमधे व्यग्र असतात. मुख्याध्यापकाची भूमिका ही मुख्यत्वे व्यवस्थापकाची असते की नाही याबद्दल काही शंका आहे. 'अध्यापन प्रमुख' हे मुख्याध्यापकाचे अध्यापनशास्त्रातील वजन दावविणारे पद अनेकांनी अमान्य केले आहे. मुख्याध्यापकाचा शाळेतील एकूण अध्यापनावरील प्रभाव हा, बहुतांशी त्याचे व्यक्तिमत्व व शैली, शिक्षकांचे स्वभावविशेष व त्यांच्या शिकविण्याची वैशिष्ट्ये किंवा निरीक्षण अडचणीचे करू शकणाऱ्या संस्थेतील रचना यांच्यावर अवलंबून असतो. तात्त्विक दृष्ट्या अध्यापनातील प्रभुत्वामधे वर्गातील निरीक्षण, अभ्यासक्रमातील सुधारणा आणि कर्मचाऱ्यांमधील सुधारणा यांचा समावेश होतो. परंतु बहुतेक वेळा, मुख्याध्यापकांच्या सहभागाशिवाय शिक्षक तीन प्रकारचे बदल अध्यापनात आणू शकतात - वर्गातील कार्यपध्दतीतील बदल, चालू अभ्यासक्रमातील विषयांच्या क्रमातील बदल, आणि माध्यमिक शाळांमधे खास विषयांचा, अभ्यासक्रमात समावेश.

वाचन, गणित व इतर विषयांत विद्यार्थ्यांली मिळविलेल्या यशाचा मापदंड लावल्यास काही शाळा इतरांपेक्षा वातावरण सुव्यवस्थित राखणे, समान शिस्त प्रणाली अंमलातआणणे, अभ्यासक्रमाच्या आखणीत शिक्षकांबरोबर भाग घेणे आणि कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कल्पनांना साहाय्य करणे यांतून शाळेचा मुख्याध्यापक एक परिणामकारक शाळा उभार करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

परिणारमकारक शाळांशी संस्थेसंबंधी आठ विशेष गुणधर्म जाडलेले आहेत - शैक्षणिक व सामाजिक स्वच्छ वर्तणुकीची ध्येये, व्यवस्था व शिस्त, उच्च दर्जाच्या अपेक्षा, शिक्षकांची कार्यक्षमता, सर्वकष काळजी घेणे, सार्वजनिक पारितोषिके व फायदे देणे, प्रशासकीय नेतृत्व आणि सामाजिक पाठिंबा.

अतिशय कमी विद्यार्थी असणाऱ्या शाळेमध्ये मुख्याध्यापक काही वेळ शिक्षकाचेही काम करतो. परंतु, जसजसा शाळेचा आकार वाढत जातो, तसतसा मुख्याध्यापक हा अधिकाधिक, पूर्ण-वेळ प्रशासक म्हणून काम करू लागतो. तसेच, त्याला दैनंदिन व्यवस्थापनात मदत करण्यासाठी एक किंवा अधिक मुख्याध्यापक देखिल असू शकतात. प्राथमिक शाळांपेक्षा माध्यमिक शाळेमध्ये असे चित्र मोठ्या प्रमाणावर दिसते. या उपप्रमुखांच्या कामांमध्ये फरक असतो. परंतु, सर्वसाधारणपणे ते, दैनंदिन शालेय व्यवस्थापनातील ठराविक प्रश्न, विद्यार्थ्यांची शिस्त आणि उपस्थिती आणि नेहमीची कामे व मुख्याध्यापक यांच्यामधील संरक्षक फळी म्हणून काम पाहतात. आजपर्यंत उपमुख्याध्यापकांचा मुख्य भर हा विद्यार्थ्यांच्या शिस्तीवर होता. परंतु अमेरिकेतील अनेक उपमुख्याध्यापक वाढत्या संख्येने शैक्षणिक कार्यक्रमांचे व्यवस्थापन म्हणजे शिक्षकांचे निरीक्षण व मूल्यमापन करण्याच्या कामाची जबाबदारी घेत आहेत. जिल्हा अधिक्षक हा मुख्याध्यापकासाठी थेट जबाबदार असतो. मोठ्या जिल्ह्यांमध्ये किंवा प्रदेशांमध्ये सहाय्यक किंवा उपअधिक्षकाकडे मुख्याध्यापकाला स्वातंत्र्य असते.

रशियातील शिक्षणपध्दती अकरा वर्षांची शाळा ही सर्वात मूलभूत घटक आहे. 'संचालक' अशा शाळेचा प्रमुख असतो. पूर्वशालेय, अर्थकारण व सुविधा, कार्यक्रम व कर्मचारी सुधारणा या विषयांमधील तज्ञ असलेले प्रशासक या संचालकाला मदत करतात. अतिशय समानता असलेल्या या रशियातील शैक्षणिक रचनेमुळे त्यांतील प्रशासक हे उच्च्याकाऱ्यांनी तयार केलेल्या धोरणांची व आदेशांची

अंमलबजावणी करण्याचे काम करतात. या वरच्या पातळीवर संचालकाचा सहभाग फारच कमी असतो किंवा नसतोच. रशियन संचालक हा शालेय कार्यक्रम राबविण्यासाठी आणि कर्मचाऱ्यांच्या कामाबद्दल व्यक्तिगतरित्या जबाबदार असतो. आणि म्हणूनच तो मंत्रालयातून कायमस्वरूपी आदेश येण्यापूर्वीच शिक्षकांची नेमणूक करू शकतो. तसेच स्थानिक गरजांप्रमाणे, परिस्थितीप्रमाणे शालेय अभ्यासक्रमात फेरफार करू शकतो. शाळेची तपासणी मंत्रालयाकडून होत असल्याने त्या बद्दलचे योग्य स्पष्टीकरण देणे संचालकाला बंधनकारक असते. साधारणपणे, शैक्षणिक कार्यक्रमांत व दैनंदिन प्रशासकीय कामांमध्ये तसेच इतर कारभारात मदत करण्यासाठी दोन मदतनीसांची नेमणूक करण्यांत येते.

जर्मनीमध्ये, शालेय प्रशासनाची जबाबदारी केंद्रीय सरकारकडे नव्हे तर राज्य सरकारकडे असते. राज्यसरकार ते अधिकार आपल्या अखत्यारीतील प्रदेशांना किंवा क्षेत्रांना देते. उदा. बार्लिन, ब्रेमन व हॅम्बुर्ग या शहरांमधील प्रभाग, शालेय कर्मचारी व विद्यार्थ्यांची क्रमिक पुस्तके यांसाठी लागणारी पैशाची मदत राज्यसरकार करते. शाळा चालविण्याचा रोजचा खर्च व शिकविण्यासाठी लागणारी विविध साधने यांचा खर्च स्थानिक समाज किंवा संस्थेकडून केला जातो. प्रत्येक शाळा पातळीवर यासाठी कमीत कमी प्रशासन ठेवले जाते. व्यवसायिक बाबींमध्ये स्थानिक पातळीवरील मध्यस्थ प्रतिनिधी राज्यशासनाच्या वतीने शाळांवर देखरेख करतात. स्थानिक अधिकारी व मुख्याध्यापक यांचे संबंध, शाळेची देखभाल व शैक्षणिक साहित्य यांपुरतेच मर्यादित असतात.

राज्य पातळीवरील अधिकारी स्थानिक, मध्यस्थ प्रतिनिधींच्या मदतीने शिक्षकांची, कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करतात. परंतु, शाळेतील अंतर्गत प्रशासन व विद्यार्थ्यांसंबंधीचे निर्णय हे मुख्याध्यापक व शिक्षक संघटना हे सहकार्याने घेतात. मुख्याध्यापक स्वतः अध्यक्ष असलेली ही संघटना शिक्षकांना

बंधनकारक असणारे निर्णय घेऊ शकते. तरीसुध्दा शालेय, आर्थिक व लौकिक संबंध या बाबतीतील प्रत्येक शाळेची संपूर्ण जबाबदारी मुख्याध्यापकावर असते.

इंग्लंड व वेल्स आणि त्यासारख्या पध्दती असणाऱ्या इतर देशांमध्ये मुख्याध्यापक हा शाळेतील प्रमुख प्रशासक असतो. मुख्याध्यापकाच्या अधिकाराप्रमाणे अभ्यासक्रम व शिकविण्याची पध्दती यांच्यात प्रत्येक शाळेमध्ये फरक पडतो. साधारणपणे मुख्याध्यापक हा नेता, जेष्ठ सहकारी व शिक्षकांचा शिक्षक समजला जातो, आणि, अमेरिकेतील मुख्याध्यापकापेक्षा हा अध्यापनातील पुढारी म्हणून अधिक परिणामकारक असतो. मुख्याध्यापक शाळेच्या इतर शिक्षकांच्या मदतीने शाळेच्या अंतर्गत रचनेवर, व्यवस्थेवर तसेच वर्गाधील कार्यक्रमावर संपूर्ण नियंत्रण ठेवतो. माध्यमिक व प्राथमिक शाळांसाठी व्यवस्थापकीय मंडळ मुख्याध्यापकाला सल्ला देते. त्यामुळे रूढी, परंपरा तसेच प्रत्येक शाळेचे विशेष गुण जपण्यास मदत होते. परंतु, मुख्याध्यापकाच्या व्यवस्थापकीय कामांवर वाढता भर दिला जात आहे, आणि त्या पदाचे कार्य बदलत आहे. मुख्याध्यापक जसजसा सहकार्याचा व सहभागाचा प्रेरक व प्रवर्तक होत आहे, तसतशी दयाळू एकसत्ताक पध्दतीची त्याची प्रतिमा हळूहळू नष्ट पावत आहे.

ऑस्ट्रेलियात स्थानिक शालेय पध्दती अस्तित्वात नाहीत. साधारणपणे प्रत्येक शाळेशी राज्यस्तरीय अधिकाऱ्यांकडून स्वतंत्रपणे व्यवहार केला जातो. सर्वसाधारणपणे, प्रत्येक शाळेचे मुख्याध्यापक खालच्या पातळीवरील व्यवस्थापकीय कामे करतात, शाळेचा दैनंदिन कारभार पाहतात, शाळेच्या देखभालीस जबाबदार असतात, आणि शाळा व समाज यांचे संबंध हाताळतात. हे मुख्याध्यापक राज्यसरकारकडून आलेल्या मार्गदर्शक तत्वांचा अर्थ लावून ती त्यांच्या शाळांमध्ये अंमलांत

आणण्यासाठी निरीक्षकांची भूमिका पार पाडतात. मुख्याध्यापक अभ्यासक्रमाच्या स्पष्ट चौकटीत काम करतात.

कॅनडामध्ये शैक्षणिक अधिकार प्रांतिक सरकारकडे सोपविले आहेत. तेथील शिक्षणाचे प्रशासन स्थानिक पातळीवर निरीक्षक व त्याच्या कर्मचाऱ्यांतर्फे केले जाते. शाळांचे मुख्याध्यापक सर्वसाधारणपणे दैनंदिन व्यवस्थापकिय कामे करतात. तसेच विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन व पुढील वर्गातील बढती तसेच वर्गातील शिकविण्याच्या पध्दती यांमध्ये ते शिक्षकांबरोबर सहभागी होतात. हा मुख्याध्यापक स्थानिक शैक्षणिक कार्यक्र म तयार न करता केंद्रीय अभ्यासाची अंमलबजावणी करतो. “स्थानिक शिक्षणाधिकाऱ्यांनी ठरविलेल्या मर्यादांमध्ये क्षेत्रीय खात्यासाठी कारभार चालवणे हे मुख्याध्यापकाचे काम असते. शाळेचा शैक्षणिक कार्यक्रम, विशेष अभ्यासक्रम, योग्य क्रमिक पुस्तके, आणि बाह्य मूल्यमापन यासाठी तो शिक्षणखात्याची मदत घेतो तो त्याच्या कर्मचाऱ्यांना पर्यवेक्षकाचे नेतृत्व देतो.”

प्रत्येक शाळेत-विशेषतः माध्यमिक शाळेत- अभ्यासक्रमातील विषयांप्रमाणे आणखी प्रशासकीय विभाग असतात. बहुतेक वेळा त्यांना खाते किंवा विभाग म्हणतात व त्यांची व्यवस्था विभागीय अध्यक्षांकडून पाहिली जाते. जेथे असे विभाग आसतात तेथे त्या विषयातील ज्येष्ठ शिक्षकांना त्याचे अध्यक्षपद दिले जाते. ते त्यांच्या विषयातील माहिती व शैक्षणिक कार्यक्रम यांची परस्पर संलग्नता राखण्याचे काम करतात. असे शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या गरजा व अपेक्षा जाणून घेण्याचेही काम करतात. एखाद्या विषयाचा किंवा विशेष अभ्यासक्रमाचा शालेय कार्यक्रमात समावेश करावयाचा किंवा नाही याबद्दलही ते सल्ला देतात. उदा. जपानमध्ये माध्यमिक शाळेतील शिक्षक अभ्यासक्रमावर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्यासाठी तीन मुख्याध्यापकांची तर शाळेतील शिस्त राखण्यासाठी दोन मुख्याध्यापकांची

निवड करतात. प्रत्येक माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापक अभ्यासक्रम व तदानुषंगिक माहिती ठरवितो तसेच क्रमिक पुस्तकांची निवड करतो. उपमुख्याध्यापक आपले कामकाज शिक्षकांच्या खोलीमध्ये करतो. माध्यमिक शाळेच्या प्रमुखांची म्हणजे मुख्याध्यापकांची निवड एका मंडळाकडून, दुसऱ्या शाळेमधून केली जाते. शाळेच्या कार्यकारी मंडळावर, शिक्षण कार्यालय, पालक, शाळेच्या भोवतालची मंडळे, आणि व्यवसायिक मंडळे यांच्यावर मुख्याध्यापक त्याच्या शाळेचे प्रतिनिधित्व करतो. शिक्षकांच्या नेमणुकीशिवाय इतर सर्व अंतर्गत निर्णय शाळेच्या शिक्षकांवर सोपविलेले असतात. शिक्षकांची नेमणूक ठराविक काळापर्यंत केली जाते. राष्ट्रीय पातळीवर ठरविलेला अभ्यासक्रम व तत्संबंधीची प्रमाणे सर्व शाळा अनुसरतात.

सारांश

प्राथमिक व माध्यमिक शाळा पध्दतींमधील प्रशासकीय पदे सामान्यपणे तीन प्रकारात मोडतात — तपासनीस, केंद्रीय कार्यालयीन कर्मचारी वर्ग, आणि एकच शाळेतील कर्मचारीवर्ग. या पदांना विविध नावे दिली जातात तपासनीस, संचालक, अधीक्षक, मुख्याध्यापक, शिक्षकप्रमुख — आणि त्यांच्याकडे विविध कामे व जबाबदाऱ्या सोपविल्या जातात.

या विविध पदांमध्ये आणि संस्थांच्या पध्दतींमध्ये भेदभाव करताना, उच्चधिकाऱ्यांनी बहाल केलेली स्वायत्त निर्णय घेण्यातील लवचिकता व वैविध्य हा एक महत्वाचा मुद्दा ठरतो. विविध देशांमध्ये असे स्वायत्त अधिकार वेगवेगळ्या प्रमाणात आढळतात. अतिशय सक्त नियंत्रण असलेल्या केंद्रीभूत शिक्षणप्रणालीमध्ये सर्वसाधारणपणे जास्त मर्यादा किंवा बंधने घातली जातात. या पध्दतीत

अभ्यासक्रमातील कार्यक्रमांमधील बदल, वैविध्य, नाविन्य, व सहभाग यांना खूपच कमी वाव असतो.

त्यामानाने इतर पध्दतींमध्ये सैल नियंत्रण व अधिकारांचे विकेंद्रीकरण अधिक प्रमाणावर दिसून येते.

उतारा क्र. ४

भारतातील स्त्री शिक्षण, १९२१-८१

करूणा अहमद
सभासद, नेहरू स्मृति संग्रहालय
व ग्रंथालय नवी दिल्ली.

प्रस्तुत लेखात १९२१-८१ या काळातील, भारतातील स्त्रियांच्या शिक्षणाची चर्चा केली आहे. स्त्रीशिक्षणाचा इतिहास जसाच्या तसा मांडणे किंवा स्त्रीशिक्षणाची वाढ आणि प्रसार कसा झाला, हे सांगण्याचे या लेखाचे उद्दिष्ट नाही. परंतु, या दोन्हीसंबंधी काही विवेचन येथे केले आहे. या विषयांवर हे काही महत्वाचे वादाचे मुद्दे पुढे आले आहेत, त्यावर प्रकाश टाकणे हा या लेखाचा हेतु आहे. मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध असलेल्या ग्रंथसाहित्यातून तसेच अधिकृत दस्तऐवज किंवा कागदपत्रे यांची पाहणी करून त्यातून पुढे येणारे महत्वाचे वादाचे मुद्दे शोधणे हे आमचे प्रमुख ध्येय आहे. शिवाय हे मुद्दे किंवा प्रश्न उपरिनिर्दिष्ट काळांत, साठ वर्षांत कशा प्रकारे समजून घेतले गेले हे ही शोधले आहे. स्त्रियांची स्थिती व त्यांचे शिक्षण या विषयावरिल साहित्य चालू शतकाच्या सुरुवातीपासून मोठ्या प्रमाणावर प्रसिध्द झाले आहे.

स्त्रियांच्या शिक्षणासंबंधीचे मुद्दे किंवा प्रश्न आजूबाजूच्या समाजाच्या संदर्भात अभ्यासल्याशिवाय ते सोडविण्यासाठी केलेली कृती निष्फळ ठरण्याची शक्यता आहे. सामाजिक संदर्भात विचार केल्याशिवाय ते सोडविण्यासाठी केलेली कृती निष्फळ ठरण्याची शक्यता आहे. सामाजिक संदर्भात विचार केल्याशिवाय स्त्रियांच्या शिक्षणाची ध्येये किंवा तत्संबंधीचे प्रश्न नीटपणे समजू शकणार नाहीत. उदा. या काळांत मांडले गेलेत बहुतेक मुद्दे किंवा प्रश्न स्त्रियांच्या समाजातील भूमिकेविषयी आहेत आणि

त्यातूनच निघालेले आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व (आणि आजच्याही) काळातील स्त्रियांच्या शिक्षणावरील लेखनातून दिसणारा समर्पक किंवा योग्य अभ्यासक्रमावरील भर हा स्त्रियांच्या पत्नी आणि माता या भूमिकांच्या समजाशी थेट जोडला गेला आहे. अस्तित्वात असलेल्या ग्रंथसाहित्यात चर्चितेला मुलींच्या शिक्षणाचा न्हासही त्याच समजातून निघालेला आहे. मुलांना कामाची व उद्योगधंद्याची तालिम देण्यासाठी शिक्षणाची योजना होते. मुलींनी घराबाहेरील कामे करण्याची अपेक्षा नसल्यामुळे, जे शिक्षण मुलींना पत्नी व माता या भूमिकांसाठी तयार करित नाही, ते शिक्षण वाया गेले असे समजले गेले. म्हणून, त्यातील व्यर्थता कमी करण्यासाठी, मुलींच्या परंपरागत भूमिकांसाठीच्या अपेक्षा व गरजा लक्षात घेऊन मुलींच्या शिक्षणाला आकार देण्याचा प्रयत्न केला गेला. म्हणून स्त्रियांच्या शिक्षणाशी निगडित असलेले मुद्दे व प्रश्न यांची, सामाजिक संदर्भ व स्त्रियांना समाजात दिल्या जाणारा दर्जा या गोष्टी विचारात घेऊन चर्चा केली आहे.

१९२१-८१ या काळांत पाश्चिमात्य शिक्षण मिळालेल्या स्त्रियांचा विचार करताना आपल्याला आणखी एका आजुबाजूकडे लक्ष दिले पाहिजे. स्त्रियांच्या शिक्षणाशी संबंधित मुद्दे व प्रश्न खूप आहेत.

आपण कोणत्या मुद्यांवर व प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित करणार आहोत ? आणि का ? आपण पुढील चार मुद्द्यांवर विचार करणार आहोत — अभ्यासक्रमातील बदल, स्थानिक बदल किंवा फरक, धार्मिक समाजाच्या प्रतिक्रियेतील फरक किंवा वैविध्य, आणि मुलांमुलींचे सहशिक्षण. यांपैकी काही प्रश्न मुलांसाठीही सारखेच आहेत. उदा. स्थान व धर्म यांच्यामुळे पडणारा फरक. तथापि, त्यांचे मुलींमधील प्रकटीकरण हे अधिक असंतुलित असते आणि त्यांचा स्त्रियांच्या शिक्षणाची खास संबंध आहे. हे मुद्दे व प्रश्न दोन भागांमध्ये चर्चिते जातील— स्वातंत्र्यपूर्व काळ आणि स्वातंत्र्योत्तर काळ- हे प्रश्न व त्यांचे

प्रकटीकरण स्त्रियांच्या सामाजिक भूमिकेतून पक्षपाती होते हा आमचा वाद-सिध्दांत सिध्द करण्याचा प्रयत्न आम्ही करू.

वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर आमची निवड पुढील गोष्टींवर अवलंबून आहे — आम्हाला सांख्यिकी वाढ व प्रसार यांत स्वास्त्य नाही, परंतु, स्त्रियांच्या शिक्षणाची वाढ किंवा अभाव व त्याचा प्रसार तसेच स्त्रीशिक्षण-व्यवस्थेची चौकट, रचना, यांना सामाजिक स्पष्टीकरण येणे हा आमचा हेतु आहे. उदा. मुंबई व मद्रास या ठिकाणी मुलींच्या शिक्षणाची प्रगती का झाली? लवकर झालेली सुरूवात (बंगाल प्रेसिडेंसीच्या बाबतीतही हे खरे आहे) किंवा बुरखा-पध्दतीचा अभाव तसेच मुलींना शिक्षण देण्याविरूद्धचा पूर्वग्रह, ही सामाजिक कारणे तर नव्हेत ? अल्प वयात झालेली मुलींची लग्ने त्यांच्या शिक्षणाच्या धिमेपणाने होणाऱ्या प्रगतीला कारणीभूत झाली का?

प्रस्तुत अभ्यास हा स्वातंत्र्यपूर्व म्हणजे ब्रिटिशांच्या भारताच्या काळापुरता मर्यादित आहे. याची कारणे दोन आहेत. पहिले म्हणजे, ब्रिटिशांच्या अखत्यारीतील भारताच्या प्रदेशात ब्रिटिश सरकारचे अधिकृत धोरण लागू होते, तर वैभवशाली संस्थानांमध्ये तेथील राज्यकर्त्यांच्या धोरणाचा परिणाम होत असे. दुसरे म्हणजे, पुनरुज्जीवनवादी व सुधारणावादी चळवळींना प्रत्युत्तर म्हणून केले जाणारे कायदेकानू हे बहुतांशी ब्रिटिशांच्या अखत्यारीतील भारतीय प्रदेशांपुरतेच मर्यादित होते. (याला मुख्यत्वे बडोदा, म्हैसूर व त्रावणकोर ही संस्थाने अपवाद होती.)

स्त्रियांच्या शिक्षणावरील वादविवाद

स्त्रियांचे सामाजिक स्थान व त्यांचे शिक्षण यांच्याकडे समाजसुधारकांचे पूर्वीच लक्ष वेधले गेले होते तरीदेखील त्या प्रश्नावरील वादविवादाला एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस अधिक धार आली.

एकोणिसाव्या शतकाची अखेर व विसाव्या शतकाची सुरुवात या काळांत भारतीय स्त्रियांची स्थिती व त्यांच्या शिक्षणाची गरज यांसंबंधी प्रसिध्द झालेले ग्रंथ व पुस्तिका यांची अमाप संख्या ही या गोष्टीचा निर्णायक पुरावा ठरते. हे ग्रंथ व पुस्तिका भारतीय स्त्रीजीवनाच्या विविध अंगांना स्पर्श करतात, परंतु, त्या सर्वांचे एका मुद्द्यावर एकमत होते — भारतीय समाजाच्या पुनरूत्थानाची गरज आणि स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये अमूलाग्र बदल. त्यामधून, समाजसुधारणेच्या चळवळी, स्त्रियांच्या जीवनातील बदल, आणि स्त्रियांच्या शिक्षणाचे महत्त्व यांचा सातत्याने उल्लेख सापडतो.

विरोधाला न जुमानता, दुसऱ्या दशकाच्या सुरुवातीला, स्त्रियांचे शिक्षण हा जनतेचा एक महत्त्वाचा विषय झाला होता. यावेळेपर्यंत, भारतीय नेते व समाजसुधारक यांची घोषणा पुढीलप्रमाणे झाली होती— 'एका मुलीला शिक्षण देणे म्हणजे एका कुटुंबाला शिक्षण देणे' याचे कारण म्हणजे १९२० च्या दशकात, भारतात मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक व राजकीय जागृती झाली, तसेच समाजसुधारकांच्या व्यक्तिगत किंवा संघटनात्मक सुधारणेच्या प्रयत्नांमुळे हे शक्य झाले. म्हणून, दीर्घकाळ समाजसुधारणेच्या केंद्रस्थानी असलेला स्त्रियांच्या स्थितीचा मुद्दा, स्त्रियांशी संबंधित किंवा परिणाम करणाऱ्या अनेक कायद्यांमध्ये प्रतिबिंबित झाला आहे.

१९१९ मधील मॉटेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणांच्या अंतर्गत शिक्षण हा बदललेला (हस्तांतरित) विषय झाला होता. त्यानंतर १९२१ मध्ये द्विसत्ताक पध्दती लागू करण्यात आली व शिक्षण दोघांच्या अधिकारात आले. त्यामुळे शैक्षणिक धोरण ठरविण्यामध्ये भारतीय पुढाकारास अधिक वाव मिळाला व त्याची अंमलबजावणी करणेही सुलभ झाले. त्यावेळेपर्यंत, स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या बाबतीतील आपली स्थिती

(विचार) ब्रिटिश सरकारने हळूहळू बदलले होते आणि स्त्रीशिक्षणासाठी उघडपणे पाठींबा देण्याची त्या सरकारची तयारी होती. हार्लॉग कमिटीने (१९२९) पुढील विचार नोंदविले —

‘आमचा असा विश्वास आहे की, स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या मार्गातील अडचणी आता निष्प्रभ होत आहेत, आणि एका शिक्षणाच्या हक्काला, प्रत्येक परिक्षणाच्या योजनेत प्राधान्य दिले पाहिजे असे आम्हाला ठामपणे वाटते’.

या वेळेपर्यंत, स्त्रियांची सद्यःस्थिती आणि त्यांना शिक्षण देण्याची गरज यासंबंधात नव्याने तयार झालेला शिक्षित स्त्रियांचा वर्ग हा आणखी एक मुद्दा पुढे आला होता. जसजसे स्त्रियांना शिक्षण मिळत गेले तसतशी त्यांना त्यांच्या प्रश्नांची, सामाजिक दर्जाची जाणिव होत गेली व त्यांच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्याचा त्या प्रयत्न करू लागल्या.

आता शैक्षणिक व इतर संघटना आणि व्यवस्थापकीय व सल्लागार मंडळांच्या माध्यमातून, भारतातील मुलींचे शिक्षण किमान मुलांच्या शिक्षणपातळीपर्यंत आणण्यासाठीच्या प्रयत्नांमध्ये, स्त्रिया हिरिरिने भाग घेत आहेत. मुली व स्त्रिया यांच्या शिक्षणाची जनतेची मागणी आता सुव्यवस्थित होऊन तिला आवाज फुटला आहे. ही मागणी आता फक्त स्त्रियाच नव्हे नंतर या देशातील काही सुधारलेले पुरुषही करू लागले आहेत (लिटलहेल्स, १९२८)

शिवाय याच काळात गांधी आणि बेझंट यांनी, पडदा (बुरखा), वेश्याव्यवसाय यांना विरोध करून आणि विधवा-विवाहास मान्यता देऊन स्त्रियांच्या प्रयोजनास उत्तेजन दिले. गांधींनी देखील स्त्रियांना शिक्षण देण्याच्या गरजेवर भर दिला. ‘ स्त्रियांनी राजकीय चळवळीत भाग घ्यावा’ या त्यांच्या आवाहनामुळे भारताच्या सर्व भागांमधून विविध प्रकारची पार्श्वभूमी असलेल्या स्त्रिया त्यांच्या घराबाहेर

पडल्या. गांधी हे फक्त समाजसुधारक नव्हेत तर स्त्रियांसाठी खास संदेश देणारे सुधारक होते असा समज संपूर्ण देशभर दृढ झाला होता. म्हणून, स्त्रियांचे शिक्षण व सुधारणा यांना विसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकापर्यंत खूपच उत्तेजन मिळाले होते.

स्त्री शिक्षणाचे दूत

ब्रिटिशांच्या भारतात, पुरुषांच्या शिक्षणाप्रमाणेच, स्त्रियांच्या शिक्षणाचे तीन मुख्यदूत होते:— मिशनरी; भारतीय समाजसुधारक स्वतंत्रपणे किंवा संघटनांच्या माध्यमातून किंवा स्त्रियांच्या प्रयोजनाची (उन्नतीची) कळकळ असणाऱ्या परोपकारी परदेशी लोकांच्या (मुख्यत्वे ब्रिटिश) काम करीत ; आणि ब्रिटिश सरकार सुरूवातीला स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार मिशनऱ्यांनी केला. (मरडॉक १८८८). एकोणिसाव्या शतकात दिवसाच्या शाळा व जानाना शाळा उघडून त्यांनी हातभार लावला. ब्रिटिश व परदेशी लोकांमध्ये पुढील व्यक्ती प्रमुख होत्या - बेथ्यून , प्रा. पॅटन, प्रा. डेव्हिड हेअर, मागरिट कझिन्स, मेरी कार्पेंटर, आणि अॅनी बेझंट काही संस्मरणीय भारतीय समाजसुधारक व पुनरुज्जीवनवादी पुढीलप्रमाणे होते— राजा राम मोहन रॉय, इश्वरचंद्र विद्यासागर, केशवचंद्र सेन, महात्मा फुले, महर्षि कर्वे, मा. गो. रानडे, दयानंद सरस्वती, विवेकानंद आणि गांधी. भारतीयांनी स्वतंत्रपणे किंवा स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून काम केले. परंतु त्यांचे बहुतेक कार्य स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून करण्यात आले आहे. म्हणूनच, स्वातंत्र्यपूर्व काळात, मुलींच्या शिक्षणाचा प्रसार करण्यात स्वयंसेवी संस्थांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

मिशनरी, भारतीय समाजसुधारक व सरकार हे स्त्रियांच्या शिक्षणाचा पाठपुरावा करण्यास का प्रवृत्त झाले?

स्त्रियांना शिक्षण दण्यात त्यांनी कोणता फायदा जाणवला आणि स्त्रीशिक्षण सुरू करण्यास ते कोणत्या

हेतूने प्रवृत्त झाले? ग्रंथ साहित्याच्या छाननीतून असे दिसते की, त्या प्रारंभीच्या काळात, स्त्रियांच्या शिक्षणाचं हेतु किंवा उद्दिष्टे त्यांच्या सामाजिक भूमिकेच्या संदर्भात निश्चित करण्यात आली होती.

स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे सामाजिक दृष्टीकोणातून पाहिल्यास व ते सुरु करणाऱ्यांच्या प्रवृत्तीशी त्याचा संबंध जोडल्यास असे दिसते की, स्त्रियांच्या शिक्षणाची मागणी समाजसुधारणेच्या चळपळीची अनुषंगिक गोष्ट म्हणून पुढे आली. पूर्वीच नोंदविल्याप्रमाणे, स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीत सुधारणा केल्यास समाजही सुधारेल अशी समाजसुधारकांची धारणा होती, स्त्रीया कुटुंबाच्या व समाजाच्या अविभाज्य घटक आहेत असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. याच कारणामुळे, स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार करता करता त्यांनी शाळांच्या अभ्यासक्रमांतून स्त्रियांच्या परंपरागत भूमिकांनाही महत्त्व दिले.

शिक्षण देता देता /धर्मातर करणाऱ्या ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या आव्हानाला तोंड देणे हे देखील, स्वातंत्र्यपूर्व काळातील समाजसुधारक व विचारवंतांचे आणखी एक उद्दिष्ट होते. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना भारतीयांच्या नैतिक व बौद्धिक प्रगतीबद्दल जरी कळकळ होती तरी, सर्व भारतीयांसह मुलींनाही शिक्षण देण्यामागे त्यांचा मुख्य हेतु धर्मातर करणे हाच होता. त्यामुळे, मिशनऱ्यांच्या शाळांना सुरुवातीला मिळालेला उत्साहपूर्ण प्रतिसाद नंतरच्या काळात उदासीन झाला. कालांतराने भारतीयांच्या मनात त्यांच्या हेतूंबद्दल संशय उत्पन्न झाला आणि, आपल्या मुलींवर परिणाम होऊन त्या ख्रिस्ती होतील अशी भीती त्यांना वाटू लागली. “ब्राम्हो समाज व आर्य समाज यांसारख्या सुधारक व पुनरुज्जीवनवादी पंथांनी मुलींच्या शिक्षणासाठीचे प्रयत्न अधिक तीव्र केले. सेवासदन संस्था, आर्य समाज, देव समाज, प्रार्थना समाज, आणि खालसा दिवाण यांसारख्या स्वयंसेवी समाजकल्याण संस्थांनी जनतेमध्ये (स्त्रीशिक्षणाबद्दल) चांगले मत बनविण्यासाठी महत्त्वाचे कार्य केले. पालकांचे मुलींच्या शिक्षणाबद्दलचे मतपरिवर्तन होण्यास

त्यामुळे मदत झाली, १९२० च्या दशकांत अनेक महंमदी, हिंदु तसेच मागासवर्गीय संघटना शिक्षणक्षेत्रात कार्य करू लागल्या.” (लिटिलहेल्स १९२८)

शिकलेले पुरूष शिकलेल्या मुलींना वधू म्हणून अधिक पसंत करू लागल्यामुळे मुलींच्यात शिक्षण विचार अधिक रूजला. आणि त्यामुळे मुलींचे पालक मुलींना शाळेत पाठविण्यास प्रवृत्त झाले. म्हणून, पुण्यातील सेवासदन सारख्या स्वयंसेवी संस्थांनी चालविलेल्या शाळांमधे भाषाशिक्षणाशिवाय संगीत, घरकाम, प्रथमोपचार, शुश्रूषा, सुईण, इत्यादींचेही धडे देण्यात येऊ लागले. मुलीला पत्नी व माता व्हावयाचे असल्याने तिला त्या भूमिका अधिक परिणामकारकपणे पार पाडण्यासाठी शालेय शिक्षणात तालिम मिळाली पाहिजे, हा त्यांतील प्रमुख हेतु होता.

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, स्त्रियांच्या शिक्षणाला नवे उत्तेजन मिळाले. ब्रिटिशांचे सावध धोरण बदलून ते स्त्रीशिक्षणाच्या ठोस प्रसारासाठी अधिक निश्चयात्मक करण्यात आले. प्रत्यक्षात, ज्या उदारमतवादाच्या लाटेने स्वातंत्र्यचळवळीत शिक्षणप्रसाराचे नेतृत्व केले होते त्याचा आता अधिकृत धोरणात अंतर्भाव करण्यात आला, आणि स्त्रियांचे शिक्षण सुधारण्यासाठी पावले उचलण्यात आली. स्त्रीशिक्षणाच्या विविध बाजूंचा अभ्यास करण्यासाठी आणि त्यात सुधारणा व प्रसार करण्यासाठी शिफारसी देण्यास अनेक मंडळे व समित्या नियुक्त करण्यात आल्या.

१९५८ मधे भारत सरकारने श्रीमती दुर्गाबाई देशमुख यांच्या समिती अध्यक्षतेखाली स्थापन केलेले स्त्री शिक्षणाची राष्ट्रीय समिती ही अशा प्रकारची पहिली समिती होती. उच्च शिक्षणाचा विषय या समितीच्या अभ्यासमयदित घेण्यात आला नव्हता. स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या बाकी सर्व बाजू या समितीत अभ्यासल्या. १९५९ मध्ये या समितीने आपला अभिप्राय सादर केला. त्यात सद्यःस्थितीतील सामाजिक

व सांस्कृतिक वातावरणात स्त्रियांच्या शिक्षणाची विशेष काळजी घेऊन त्याला आधार देण्याच्या गरजांवर भर देण्यात आला. ' स्त्रियांचे शिक्षण हा खास, विशेष महत्वाचा प्रश्न मानला जाऊ नये' अशी सदृच्छापूर्ण पण काल्पनिक सूचना करणाऱ्या सार्जेंट यांच्या अभिप्रायावर टीका करण्यात आली.

“मुली आणि स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे मागील काळात अक्षम्य दुर्लक्ष करण्यात आले आहे आणि त्यामुळे पुरुष व स्त्रिया यांच्या शिक्षणामध्ये तसेच मुले व मुली यांच्या शिक्षणामध्ये सर्वत्र पातळ्या व पायऱ्यांवर मोठी तफावत निर्माण झाली होती, असा या समितीचा मुख्य निष्कर्ष होता. (भारत : १९५९).”

हा अभिप्राय सादर झाल्यानंतर सरकारने स्त्रीशिक्षणाच्या राष्ट्रीय सल्लागार मंडळ स्थापन केले. मुलींच्या शिक्षणाची वाढ व प्रसार करण्यासाठी कार्यक्रम व धोरणे सरकारला सुचविणे हे या मंडळाचे काम होते. त्यानंतर, मुलींच्या व स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या प्रसारासाठी तयार करण्यात आलेल्या कार्यक्रमांमधील विविध मुद्द्यांचे, प्रश्नांचे निरसन करण्यासाठी व त्यानुसार कृती करण्यासाठी शिक्षण मंत्रालयात एक विभाग उघडण्यात आला. (तो नंतर समाजकल्याण मंत्रालयात हलविण्यात आला.)

स्त्रियांच्या शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या कळकळीचे सातत्य स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा स्वातंत्र्योत्तर काळात अधिक उठून दिसते. शिवाय स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांच्या शिक्षणाचे हेतू किंवा उद्दिष्टे यांच्याविषयी नव्या कल्पना पुढे आल्या. पूर्वीसारखी, स्त्रियांचे शिक्षण म्हणजे त्यांच्या समाजातील भूमिकेला योग्य अशी मूल्ये त्यांच्यावर बिंबविण्याचे एक साधन आहे, ही कल्पना नंतरच्या काळात नाहीशी झाली.

आता स्त्रीशिक्षण हे स्त्रियांना समान संधी देण्याचे एक साधन म्हणून मानले जाऊ लागले. खरे तर जीवनाच्या विविध स्तरांवर पुरुष व स्त्रियांची समानता, भारताच्या राष्ट्रीय नेत्यांनी व घटनाकारांनी मान्य

केली होती. १९४० च्या दशकात हा एक ठळक दृष्टिकोन म्हणून पुढे आला व तो भारताच्या घटनेमध्ये अंतर्भूत करण्यात आला. स्वातंत्र्यानंतरची ही एक प्रबळ धारणा आहे. समान संधी देऊन सामाजिक न्याय देता येत असल्याने त्यासाठी धर्म, जात, लिंग इ. गोष्टी बाजूला सारून समाजातील सर्व दुर्बल घटकांना समान संधी देण्याचे ठरविण्यात आले. या योजनांमध्ये, सामाजिक व आर्थिक स्थिती उंचावण्याचे एक साधन म्हणून शिक्षणाला मध्यवर्ती स्थान मिळाले.

अलीकडच्या काळात प्रसृत केलेल्या स्त्रीशिक्षणाच्या एका कल्पनेत 'प्रगतीच्या प्रक्रीयेतील मानवी साधनांच्या प्रगतीच्या गरजेवर भर देण्यात आला आहे. (मार्च १९८१). या दृष्टिकोनाबरोबर दुसराही मुद्दा अलीकडच्या काळातील आहे. शिवाय तो स्त्रियांनी समाजाला दिलेल्या देणगीसंबंधीच्या पाश्चात्य विचाराच्या तसेच पश्चिमेकडील स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या प्रभावाखाली उत्पन्न झाला आहे. भारतातील काही थोड्या लकांनी ही गोष्ट मांडली आहे. या विचाराप्रमाणे, समाजाच्या अविभाज्य घटक असलेल्या स्त्रियांच्या प्रगतीवर समाजाची प्रगती अवलंबून असते. या विचारामागील काही गृहीते पुढीलप्रमाणे आहेत— स्त्रिया व पुरुष हे समान असल्यामुळे त्यांच्यात लिंगभेदावर आधारित भेदभाव केला जाऊ नये. शिवाय, प्रगतीसाठीच्या कार्यक्रमांनी (योजनांनी) आतापर्यंत पुरुषांना महत्वाचे मानल्यामुळे स्त्रियांना दुर्लक्षिले. त्यामुळे प्रगतीसाठी आखलेल्या योजना मागे पडल्या आहेत. या योजना जरूर त्या ठिकाणी स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानून पुन्हा नव्याने आखल्या पाहिजेत. प्रगतीचा पुरुषप्रधान पूर्वग्रह काढून टाकण्यावर भर दिला आहे.

स्त्रियांचा वर्ग

आता येथे प्रश्न असा आहे की-भारतीय स्त्री अशी कोणी आहे का, किंवा भारतीय स्त्रियांविषयी आपण बोलू शकतो का? स्त्रीया विविध वैशिष्ट्यांनी ओळखल्या जाऊ शकतात— उदा. प्रदेश, धर्म, जात , शहरी-ग्रामीण वस्त्या इ. आणि केवळ ढोबळ मानानेच त्या एका वर्गात मोडतात. शिवाय, वरील सर्व बदलणारी वैशिष्ट्ये विविध संस्कृतींशी मिसळलेली असतात. अदिवासी स्त्रिया अदिवासी नसलेल्या स्त्रियांपेक्षा अनेक बाबतीत वेगळ्या आहेत, परंतु , अदिवासी स्त्रियांमध्येही मोठ्या प्रमाणावर वैविध्य आहे. (वाशी १९७८, भारतीय मानवंश-शास्त्रीय संघटना, १९७८). अशा रीतीने स्त्रियांविषयी सर्वसामान्य विधाने करणे म्हणजे सत्य परिस्थितीचे अवास्तव सुलभीकरण आहे. तरीसुद्धा, 'या देशातील सांस्कृतिक परंपरेने दिलेला मूल्याधिष्ठित धागा एका व्यापक भारतीय (स्त्रिया) नमुना ठरविण्यास मदत करित असल्याने भारतीय स्त्रियांबद्दल सामान्यीकरण करण्यातील अडचणी कमी होतात.'

(दुबे१९६३).

म्हणून पृथक्पणे विश्लेषण केल्यास वेगळा दृष्टिकोन मिळेल हे जरी आम्हाला माहित आहे. तरी देखील, आमच्या उद्दिष्टांसाठी भारतीय स्त्रीचे एक सामान्य रूप चितारणे आवश्यक आहे. उदा. ब्रिटिशांच्या काळात स्त्रियांना शिक्षणाचा मज्जाव करण्यात आला याबद्दल शंका नाही. शिवाय विविध सामाजिक रूढींचा-अडचणींचा त्यांना त्रास झाला, उदा. सती, पडदा (बुरखा), बालविवाह, विधवा-पुनर्विवाहावरिल बंदी, इ. स्त्रियांना 'माता' हे उच्च पद असूनही हा त्रास सोसावा लागला.

' अठराव्या शतकाच्या अखेरीस,... सर्वसामान्य स्त्रीचे जीवन तिच्या घरापुरतेच मर्यादित होते आणि काही अपवाद वगळता तिचा सामाजिक दर्जा हा गुलामगिरीचाच होता. (अशा विरोधी सामाजिक

वातावरणात देखील काही नामवंत स्त्रियांनी, मुत्सद्दी, राज्यकर्ता, सैनिक व संत म्हणून देशाच्या विविध भागात वेळोवेळी स्वतःचा ठसा उमटविला आणि पुरुष व स्त्रियांनी त्यांना सारखाच मान दिला. परंतु असे अपवाद देखिल, शिक्षणाच्या संधीचा मज्जाव करण्यात आलेल्या स्त्रियांच्या गुलामगिरीच्या सामान्य चित्राचा विषाद कमी करू शकत नाहीत. (भारत १९५९, १९६०).

स्त्रियांच्या शिक्षणाची वाढ व त्याचा प्रसार

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला सर्वसामान्यपणे शिक्षणाची स्थिती शोचनीय होती. सर्व प्रकारचे शिक्षण मागासलेले होते, पण मुलींच्या शिक्षणाची स्थिती त्याहून खूपच दयनीय होती. १८५४ मधील बुडचा संदेश आणि देशाच्या विविध भागातील स्थानिक शिक्षणाची अधिकृत निरीक्षणे यांतून या मागासलेपणाची थोडीफार कल्पना येते. मिशनऱ्यांच्या संस्था, भारतीय नेते व समाजसुधारक यांनी दाखविलेल्या आस्थेमुळे हा मागासलेपणा काही प्रमाणात कमी झाला असला तरी देखील, शिक्षणाच्या, तसेच स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या संबंधातील आकडेवारीतून काही प्रवाह दृगोचर होतात. ते तेथे संक्षिप्तपणे मांडले आहेत.—

(अ) सर्वप्रथम, १९२१-२२ ते १९३६-३७ या काळांत संस्थांच्या संख्येत वाढ झाली. नंतरच्या काळात त्यांची संख्या कमी झाली. परंतु १९४६-४७ मध्ये अशा संस्थांची संख्या पुन्हा वाढली. याचा अर्थ असा तच्चे की प्रत्येक्षात स्त्रियांच्या शिक्षणात घट झाली. त्याचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे देता येते—

या काळात अनेक अकार्यक्षम संस्था (मुख्यत्वे प्राथमिक शाळा) बंद करण्यात आल्या. सहशिक्षणाच्या (मुले व मुली एकत्रित) संस्थांमध्ये पूर्वीपेक्षा अधिक मुली शिक्षण घेत होत्या. तक्ता १ : मुलींच्या संस्थांची संख्या (सर्व प्रकारच्या)

वर्ष	संख्या
१९२१ - २२	२३,५१७
१९२६ - २७	२७,७५६
१९३१ - ३२	३३,९६९
१९३६ - ३७	३३,९८९
१९३९ - ४०	३४,५६४
१९४६ - ४७	२८,१९६

संदर्भ : (१) सार्जेंट १९३२-३७, तक्ता ७०, पृ. १४९,

(२) सार्जेंट, १९३७-४८, भाग २, तक्ता ७० पृ. ३५५.

टिपा : (अ) १९४४-४५ मध्ये संस्थांची संख्या सर्वात कमी (२६१४२) होती.

(ब) सार्जेंटने १९४१-४२ ची आकडेवारी दिलेली नाही.

(ब) विविध संस्थांमध्ये दाखल झालेल्या मुलींची संख्या सतत वाढत गेली (तक्ता २)

मुलींच्या संस्थांची संख्या कमी होऊन सुध्दा ही वाढ झाली.

तक्ता २ : लिंगभेदाने सर्व संस्थांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या

वर्ष	मुले	मुली
१९२२	६९,६२,९२८	१४,२४,४२२
१९२७	९३,१५,१४४	१८,४२,३५२
१९३२	१,०२,७२,८८८	२४,९२,६४९
१९३७	१,१०,०७,६८३	३१,३८,३५७
१९४२	१,२२,६६,३११	३७,२६,८७६
१९४७	१,३९,४८,९७९	४२,९७,७८५.

संदर्भ : (अ) सार्जट, १९३२ - ३७, भाग १, तक्ता ७०, पृ. १४९

(ब) सार्जट, १९३७ - ४२, भाग २, तक्ते ६,७१, पृ. २६,३५६

(क) सहशिक्षण देणाऱ्या संस्थांच्या पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येवरून वरील गोष्टींची खात्री होते. सह शिक्षण देणाऱ्या संस्थामधील विद्यार्थिनींची संख्या सातत्याने वाढत गेली. १९२१ - २२ मधील ३५ % वरून ती १९४६-४७ मध्ये ५४.६ % पर्यंत वाढली. सहशैक्षणिक माध्यमिक शाळांपेक्षा सहशैक्षणिक महाविद्यालयांमधील मुलींची संख्या अधिक होती. कारण बहुधा, मुलींच्या महाविद्यालयांची संख्या फार मोठी नव्हती. उदा. १९४६ - ४७ मध्ये, ९०४२ विद्यार्थिनी मुलींच्या कला महाविद्यालयांत शिकत होत्या तर ११,२६२ विद्यार्थिनी मुलांच्या महाविद्यालयांत शिकत होत्या. उच्च माध्यमिक शाळांमधील एकूण २,८०,७७२ विद्यार्थिनींपैकी, २,२२,५७४ विद्यार्थिनी मुलींच्या शाळांमध्ये शिकत होत्या. प्राथमिक शाळांमध्ये, सहशैक्षणिक संस्थांमधील मुलींची संख्या (१९,८०,३९३) मुलींच्या शाळांमध्ये शिकणाऱ्या मुलींच्या संख्येपेक्षा (१४,९४,७७२) अधिक होती. दुसऱ्या बाजूस विशेष, तांत्रिक व

व्यावसायिक शाळांमधील मुलींची संख्या स्वतंत्र (मुलींच्या) शाळांमधे ४१,६३८ सहशैक्षणिक संस्थांमधील संख्येपेक्षा (१७,३५५) अधिक होती.

(ड) मुलींच्या शाळांपैकी ५० % संस्था या अनुदान मिळालेल्या खाजगी संस्था होत्या.

स्त्रियांच्या शिक्षणाबद्दलच्या या माहितीवरून काही व्यापक निष्कर्ष निघतात. एक गोष्ट म्हणजे, या काळात स्त्री शिक्षणाने दमदार सुरुवात केली हे स्पष्ट दिसते.

तक्ता ३ : व्यवस्थापनानुसार मुलींच्या संस्था

वर्ष	सरकारी मंडळ	जिल्हा मंडळ	ग्रामपंचायत मंडळ	खाजगी		एकूण मान्यता प्राप्त संस्था	मान्यता नसलेल्या संस्था
				अनुदान प्राप्त	विना अनुदान		
१९३७-३८	७५४	६,८७८	२,०६५	१९,४५८	३,७२०	३२,८७५	३,९९९
१९४६-४७	९०८	७,६५६	२,४५३	११,८६३	१,७७२	२४,८५२	३,३४४

संदर्भ : सार्जेट, १९३७-४७, भाग २, तक्ता ७०, पृ. ३५२-५४.

शून्यातून सुरुवात करून स्त्रिया मोठ्या संख्येने शिक्षण घेऊ लागल्या आणि त्यापैकी अनेकजणी विविध प्रकारचे आयुष्यक्रम निवडू लागल्या. स्त्रियांचे शिक्षण हे मुख्यत्वे खाजगी संस्थांच्या हातात असल्याने व खाजगी संस्थांचे कार्य शहरी भागांपुरते मर्यादित असल्याने स्त्री शिक्षणाची ही प्रगती शहरी भागांपुरतीच मर्यादित होती. साधनांच्या अभावामुळे स्त्रीशिक्षण ग्रामीण भागात पोहोचविण्याच्या सरकारच्या मार्गात अडथळा निर्माण झाला. गांधींच्या सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाच्या आवाहनानंतरच हे सामाजिक कार्य ग्रामीण भागात पसरले.

दुसरे म्हणजे, स्त्रियांच्या शिक्षणाने ठळक, स्पष्ट वाढ दर्शविलेली होती तरी त्या अजून मुलांपेक्षा खूपच मागे होत्या प्रत्येक १०० मुलांमागे, फक्त ३० मुली शाळेत, ७ व्यवसायिक शिक्षणाच्या महाविद्यालयात आणि १२ सर्वसाधारण महाविद्यालयांत होत्या.

अंतिमतः स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत खाजगी संस्थांनी स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करण्यात मोठा हातभार लावला होता. स्त्रियांच्या शिक्षणात, भारतीयांनी मोठा पुढाकार घेतला. परंतु मदतीसाठी अनुदान देण्याच्या पध्दतीतील त्रुटींमुळे त्यांच्या प्रयत्नांमध्ये अडथळे आले. शिक्षणातील खाजगी पुढाकाराचा अनुदान हा प्रमुख आधार होता.

भारतातील स्त्रीशिक्षणाच्या इतिहासात स्वातंत्र्यप्राप्ती ही एक प्रगतीचा महत्त्वाचा टप्पा असून देखील, स्वातंत्र्यपूर्व काळात दिसून आलेला कलच स्वातंत्र्यानंतरही चालू राहिला. ज्या उदारमतवाद्यांच्या लोटेने राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व केले व स्वातंत्र्य मिळण्यात जिची परिणती झाली त्या लोटेने स्त्रियांची स्थिती सुधारण्याचे महत्त्व स्पष्ट पणे दाखवून दिले. जात, धर्म किंवा लिंग लक्षात न घेता आपल्या घटनेने सर्वांना समानतेची खात्री दिली आहे. स्त्रियांना समानतेने वागविण्याची आणि सामाजिक न्याय देण्याची कल्पना आपल्या घटनेत प्रतिबिंबित झाली आहे. म्हणून ब्रिटिश सरकारचे सावध धोरण बदलून सकारात्मक व निश्चित असे स्त्रीशिक्षणाचे धोरण ठरविण्यात आले.

त्यामुळे, स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीशिक्षणाचा बऱ्यापैकी वेगाने प्रसार झाला. १९२१ मध्ये स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण १.८ होते व १९५१ मध्ये ७.९ होते, ते १९८१ मध्ये २४.८ पर्यंत वाढले. पुरुषांची तदनुरूप आकडेवारी पुढीलप्रमाणे होती — १९५१ मध्ये २५.०, व १९८१ मध्ये ४६.७ % . १९७७-७८ मध्ये मुलींची एकूण भरती जवळजवळ ३४२ लाख होती व त्या एकूण भरतीच्या ३५.४ % होत्या.

संस्थांची संख्या १९४६-४७ मधे १६,९५१ होती ती वाढून १९५०-५१ मध्ये २४,८२९ झाली व १९७७-७८ मध्ये ती ५३,३५६ पर्यंत वाढली. तथापि मुलींच्या संस्थांच्या संख्येचे एकूण संस्थांच्या संख्येशी असलेले प्रमाण १९४६-४७ मधील १०.३ % वरून १९७७-७८ मध्ये ८.० % पर्यंत खाली घसरले होते.

त्याच वर्षी, अनुरूप वयोगटाच्या लोकसंख्येतील मुलींच्या भरतीची टक्केवारी पुढीलप्रमाणे होती— ६२.६ (६-११ वर्षे), २४.४ (११-१४ वर्षे), ११.० (१४-१७ वर्षे) आणि २.४ (१७-३२ वर्षे) टक्के मुलांची तदनु रूप आकडेवारी अशी होती — ९७.४, ४८.६, २५.२ आणि ५.८ टक्के.

महाविद्यालयीन पातळीवर, मुलींचे प्रमाण १९५०-५१ मध्ये जवळ जवळ एक दशांश होते ते १९७७-७८ मध्ये २७.९ पर्यंत वाढले तथापि, स्त्रियांच्या भरतीत विविध विद्याशाखा व संस्थांच्या प्रकारांप्रमाणे अजूनही फरक दिसून येतो. शिवाय स्त्रियांची भरती काही थोड्या विद्याशाखांमध्ये केंद्रित झाली आहे तर पुरुषांची भरती सर्व विद्याशाखांमध्ये समप्रमाणात विभागली गेली आहे. १९७५-७६ मध्ये ८४.७ टक्के स्त्रिया कला व शास्त्र शाखांमध्ये दाखल झाल्या होत्या. इतर शाखांपेक्षा वैद्यकशास्त्र व शिक्षण शाखांमध्ये स्त्रिया भरती होण्याची शक्यता अधिक असते. दुसऱ्या बाजूस, त्यांची अभियांत्रिकी, तंत्रज्ञान, शेतकी व पशुवैद्यक शास्त्र या शाखांमध्ये भरती होण्याची शक्यता अजूनही खूपच कमी आहे. विज्ञान शाखा (१९७०-७१ मध्ये २५.७ टक्क्यांवरून १९७५-७६ मध्ये १८.७ टक्के) व वैद्यकशास्त्रात या शाखांमधील भरती कमी झाली आहे. वैद्यकशाखेत १९५०-५१ मधील ५.८ टक्के वितरणावरून सतत घसरण चालू आहे. १९७५-७६ मध्ये ते ३.२ टक्के होते (अहमद १९७९)

काही विशिष्ट शाखांमध्ये शिक्षक व विद्यार्थी म्हणून एकत्र गोळा होण्याची त्यांची प्रखर प्रवृत्ती दिसून येते. खालच्या पातळीवरून वरच्या पातळीवर जाताना देखील विद्यार्थी व शिक्षक म्हणून स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व कमी होत जाते हा त्यांचा विशेष देखील नमुनेदार आहे.

मुले आणि मुली यांच्या शिक्षणामधील दरी शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागामध्ये अधिक मोठी आहे आणि म्हणून ग्रामीण भागातील स्त्रियांची अधिक गैरसोय होते. १९८१ मध्ये ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण १७.९९ होते तर पुरुषांमध्ये ते ४०.६ होते. स्त्रियांच्या स्थितीविषयक समितीने ग्रामीण व शहरी भागातील मुलांची व मुलींची शाळाभरतीची तुलनात्मक आकडेवारी तयार केली आहे व ती तक्ता ४ मध्ये दाखविली आहे.

तक्ता ४ : ग्रामीण व शहरी मुलामुलींच्या भरतीतील फरक

प्रदेश/भाग	एकूण भरतीतील मुलांची टक्केवारी	एकूण भरतीतील मुलींची टक्केवारी
ग्रामीण	८३.४२	१६.५८
शहरी	७४.३१	२८.६९
एकूण	७६.६४	२३.३६

संदर्भ : भारत, १९७५ : २४१.

या समितीने मुलींच्या शाळा सोडून देण्याचा जास्त (अधिक) दरही काळजीपूर्वक नोंदविला आहे. कारण हा प्रश्न चालूच राहिल्याचे दिसले व सरतेशेवटी हा प्रश्न स्त्रीशिक्षणाच्या एकूण प्रगतीवर परिणाम करित असल्याचे दिसले. देशमुख समितीनेही या प्रश्नाकडे लक्ष वेधले होते, या समितीने असा निष्कर्ष काढला की, १९५६-५७ मध्ये संपूर्ण भारतातील प्राथमिक शाळा सोडून देणाऱ्यांचे सरासरी प्रमाण मुलींमध्ये ७४ % तर मुलांमध्ये ६२.४ % होते. १९६६ मध्ये ते मुलींमध्ये ६२ % व मुलांमध्ये ५६ % होते. या गळतीच्या एकूण दोन तृतीयांश गळती पहिल्या वर्गात होते हे शिक्षण मंडळाने दाखवून दिले. मुलींच्या या अधिक गळतीला जबाबदार असणारी विविध कारणे शाधून काढण्यात आली आहेत. त्यातील प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत :— अल्पवयातील वाढनिश्चय व लग्न आणि पालकांची उदासीनता. सरतेशेवटी हा प्रश्न स्त्रीशिक्षणाच्या प्रगतीवर परिणाम करतो, आणि, मुले व मुली यांच्या शिक्षणातील दरी कमी करण्याच्या प्रक्रीयेला खीळ घालतो. म्हणून, मुलींच्या भरतीमध्ये वाढ होऊन सुध्दा व सर्व पातळ्यांवर शिक्षणाची प्रगती होऊनही आपल्याला अनेक त्रुटी दिसतात. उदा. मुलींच्या संस्थांची एकूण संख्या वाढली असली तरी त्यांचे एकूण संस्थामधील प्रमाण वाढलेले नाही. शिवाय, मुले च मुली यांच्या शिक्षणामधील दरी कमी होण्याचे चिन्ह दिसत नाही.

स्थानीय फरक

चोक्सी (१९२९ :५४) यांनी उल्लेख केला आहे की १८८३ मध्ये मुंबई विद्यापीठातून आठ मुली शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झाल्या होत्या. १८८६ मध्ये एका पारशी सदगृहस्थाने आपल्या मुलींना विल्सन महाविद्यालयात दाखल केले. मद्रास वैद्यकीय महाविद्यालयात १८७८ मध्ये एका पहिल्या मुलीला प्रवेश

देण्यात आला. १९२७ मध्ये मद्रासमध्ये ५५० मुली कला शाखेत तर वैद्यकशाखेत १४० मुली होत्या.

मुंबईत मुंबई विद्यापीठाला संलग्न असलेल्या विविध महाविद्यालयांमध्ये मिळून ४५० विद्यार्थी होते.

आता आपण स्त्रीशिक्षणात प्रगत अशा प्रदेशांवर लक्ष केंद्रित करू. ब्रिटिश प्रदेशांमध्ये, मद्रास व मुंबई

विविध बाबींमध्ये पुढारलेले दिसतात— सर्व संस्थांमधील मुलींची भरती, मुलींच्या शिक्षणावरील

सरकारी खर्च, प्रशिक्षित शिक्षकांचे प्रमाण, सहशैक्षणिक संस्थांमधील सर्वाधिक भरती, आणि सरकारने

चालविलेल्या संस्थांची संख्या, (सेन, १९३८ : १०३-४, मेड्यू १९२६ : ९८, सरोबजी (तारीख नाही):

१९). भारतातील शिक्षणाच्या प्रगतीच्या अहवालात (१९२७-३२) असा उल्लेख केला आहे की,

मुलींच्या शिक्षणाच्या बाबतीत मद्रास पूर्वीपासूनच अग्रेसर होते. मद्रास हे मुलींच्या शिक्षणामध्ये

आघाडीवर होते हे सिध्द करण्यासाठी, (विशेषतः सरकारी सहभागाच्या बाबतीत) आम्ही आता

आकडेवारी सादर करू. मुंबई हे लगेच दुसऱ्या स्थानावर येते आणि कधी कधी पहिले स्थान पटकावते.

पंजाब, उत्तर प्रदेश, बिहार, ओरिसा व वयव्य सरहद्द प्रांत यांसारख्या काही मागासलेल्या प्रांतांच्या

तुलनेत, अधिक प्रगती झाली असे दाखविण्याचा हेतु आहे. जेथे शक्य आहे तेथे, एका प्रांतापेक्षा दुसऱ्या

प्रांतातील अधिक पुरावा व प्रगतीच्या कारणांचे स्पष्टीकरण देण्याचा व अनुमान काढण्याचा आम्ही प्रयत्न

करू.

१९४६-४७ मध्ये बंगालमध्ये मुलींच्या सरकारी, जिल्हा व ग्रामपंचायत मंडळांच्या २५६ संस्था तर

७०.१० खाजगी संस्था होत्या. दुसऱ्या बाजूस मद्रासमध्ये महिल्या वर्गातील २,७५८ तर दुसऱ्या

वर्गातील ४,५४७ संस्था होत्या. म्हणजे मद्रासमध्ये सरकारने मुलींसाठी चालविलेल्या संस्थांची संख्या

सर्वात जास्त तर मुलींच्या खाजगी संस्थांच्या संख्येत मद्रास दुसऱ्या क्रमांकावर होते. (परिशिष्टातील

तक्ता अ पहा.) तर दुसऱ्या बाजूस, बंगालमध्ये सार्वजनिक व खाजगी संस्थांची संख्या सर्वात अधिक होती.

भरतीची आकडेवारी पाहिली तर आपल्याला असे दिसते की मद्रासमध्ये सर्वाधिक शाळाभरती आहे, आणि १९२२-१९४७ या काळात मद्रासने आपला अग्रक्रम कायम राखला आहे. (परिशिष्टातील तक्ता ब पहा) उदा. मद्रास प्रांतातील सर्व संस्थामध्ये मिळून मुलींची एकूण संख्या १९२१-२२ मध्ये ३७०,९६६ होती ती १९४६-४७ मध्ये १४,३५,६१७ एवढी वाढली. मुंबई प्रांतातील मुलींची शाळाभरती १९४६-४७ मध्ये ५८१,३३३ एवढी म्हणजे मद्रासमधील भरतीच्या निम्म्याहून कमी होती. तरी सुध्दा मुलींच्या भरतीच्या बाबतीत मुंबई प्रांत (देशात) दुसऱ्या क्रमांकावर होता. १९२७-४७ या काळातील भरतीच्या वाढीच्या टक्क्यांपासून वायव्य सरहद्द प्रांतातील ३०७.० टक्क्यांपर्यंत बदलते. वायव्य सरहद्द प्रांतातील मुलींच्या भरतीची आकडेवारी पाहिली असता आपल्याला असे दिसते की, १९२७ मध्ये तेथे फक्त ७,९०५ विद्यार्थिनी होत्या त्या १९४७ मध्ये ३२,१७१ इतक्या म्हणजे जवळजवळ ३०० टक्के वाढ झाली तरीसुध्दा भरती होणाऱ्या मुलींच्या संख्येच्या बाबतीत हा प्रांत खूपच खालच्या क्रमांकावर आहे. पंजाबमध्ये १९२७-४७ या काळात सर्वाधिक म्हणजे १८७.० टक्के वाढ नोंदविली आहे.

सुरूवातीच्या काळात, सर्वात जास्त भरती होऊनही मद्रास प्रांतात प्राथमिक पातळीवर मुली टिकून राहण्याचा दर खूपच कमी होता. उदा. १९२२-२३ मध्ये पहिल्या वर्गात प्रवेश घेणाऱ्या प्रत्येक शंभर मुलींपैकी मद्रासमध्ये फक्त १६ मुली चौथ्या वर्गात पोहोचल्या (१९२५-२६), तर मुंबईत ३१ व पंजाबमध्ये १६ मुली चौथीत पोहोचल्या. तथापि, ही स्थिती बदलली आणि १९४६-४७ पर्यंत मद्रास पुन्हा प्रथम क्रमांकावर पोहोचला . त्या वर्षी मुली शाळेत टिकून राहण्याचा दर मद्रासमध्ये ३६ % ,

मुंबईत ३४ % तर पंजाब व बिहारमध्ये प्रत्येकी ३१ % होता. बंगालमध्ये हा दर खूपच कमी म्हणजे १९२५-२६ मध्ये २ %, १९३६-३७ मध्ये ४ %, १९४१-४२ मध्ये ८ टक्के आणि १९४६-४७ मध्ये १३ % आहे. (तक्ता क - परिशिष्ट) .

वर दिलेल्या या आकडेवारीतून काय दिसून येते? सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांच्या आधाराने आपण त्याचे स्पष्टीकरण देऊ शकतो काय?

मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या या गळतीला कारणीभूत असणारे घटक विविध पंचवार्षिक अहवालांमध्ये नमूद केलेले आहेत— तीन वर्ग किंवा अनेक प्राथमिक असलेल्या अर्धप्राथमिक शाळा चौथ्या इयत्तेच्या पूर्वीच मोडतात, बंद पडतात. म्हणून त्या शाळांमध्ये भरती झालेले विद्यार्थी शाळा सोडून देतात : पहिली ते तिसरीपर्यंतच्या वर्गांमधील कमी उपस्थिती, आणि १ ते ४ पर्यंतच्या इयत्तांसाठी एकच शिक्षक असणाऱ्या 'अकार्यक्षम प्राथमिक शाळा आणि अखेरीस शिकविण्याच्या अनाकर्षक पध्दती ही प्राथमिक शाळांमध्ये विद्यार्थी टिकण्याच्या कमी प्रमाणामागची इतर कारणे आहेत.

१९२७-३२ या काळातील मद्रासमधील विद्यार्थी शाळांमध्ये टिकण्याच्या कमी प्रमाणामागील कारण पुढीलप्रमाणे असावे. लहान मुलींना सहशैक्षणिक संस्थांमध्ये पाठविण्यास पालक तयार होत, परंतु त्या मोठ्या झाल्यावर पालकांनी आपल्या मुलींना त्या शाळांमधून काढून टाकले. पालकांनी आपल्या मुलींना त्या शाळांमधून काढून टाकले. पालकांनी त्यांना सहशैक्षणिक शाळांमध्ये दाखल केल्यानंतर लवकरच त्यांना काढून टाकले असण्याचीही शक्यता आहे. शाळांमधील पुरूष शिक्षकवर्गाची उपस्थितीही याला कारणीभूत ठरली असावी. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्येही स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसारातील हे स्थानीय फरक

अजूनहि दिसून येतात. परंतु संस्थानिक भारतीय संघराज्यांत विलीन झाल्याने त्यामध्ये थोडा बदल झाला आहे.

देशमुख समितीच्या अहवालात, स्थानीय असमतोल ही स्त्रियांच्या शिक्षणातील दुसरी महत्त्वाची उणीव आहे असे नमूद केले आहे. मुले व मुली यांच्या शिक्षणामधील दरी ओरीसा, बिहार, जम्मू व काश्मिर, राजस्थान, मध्यप्रदेश आणि उत्तर प्रदेश या राज्यांमध्ये इतर राज्यांपेक्षा अधिक रूंद आहे असे या अहवालात दाखवून दिले आहे. १९५६-५७ मध्ये केरळ राज्यात शाळेत भरती झालेल्या मुलींची संख्या सर्वांत अधिक (दर शाळेत हजारी मुलांबरोबर ८१० मुली) होती. १९८१ मधील स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण पाहिजे असता असे दिसते की, राजस्थान (११.३१ %), बिहार (१३.५८ %), मध्यप्रदेश (१५.५३ %), उत्तर प्रदेश (१४.४२ %) आणि अरुणाचल प्रदेश (११.०२ %) ही राज्ये सर्वांत खालच्या क्रमांकावर येतात. दुसऱ्या बाजूस, चंदीगड (५९.३०), दिल्ली (५२.५६), केरळ (६४.४८) आणि मिझोराम (५२.५७) या राज्यांमध्ये स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण अधिक आहे.

१९७७-७८ मध्ये सर्व प्रकारच्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये भरती झालेल्या मुलींची संख्या अभ्यासल्यावर असे दिसते की, महाराष्ट्रात सर्वाधिक भरती (४४,६४,५३६) होती तर, तामिळनाडू (३६,४२,८७८), उत्तरप्रदेश (३५,८०,२२९) आणि केरळ (२७,४०,०६१) ही राज्ये त्याच्या मागे होती. मुलींच्या शिक्षणसंस्थांची संख्या उत्तरप्रदेश (१७,५१९), बिहार (५,७४२) आणि मध्यप्रदेश (५,४७४) येथे अधिक होती:

१९७७-७८ ची अनुरूप वयोगटातील शाळा भरतीची टक्केवारी निदर्शक म्हणून घेतल्यास वर्ग १ ते ४ मधील मुले व मुली यांच्या शिक्षणामधील दरी, बिहार, गुजराथ, राजस्थान, आणि उत्तरप्रदेश या

राज्यांमध्ये खूपच मोठी होतील, तर केरळ, मेघालय, मणिपूर व पंजाबमध्ये ती सर्वात कमी होती. तामिळनाडू आणि महाराष्ट्र या यारख्या काही राज्यात ही दरी फार रूंद नव्हती. (भारत १९८१ : १८६). माध्यमिक पातळीवर, केरळ व दिल्ली या राज्यांत सर्वात कमी रुंदीची दरी दिसते. महाविद्यालयात (सर्वसाधारण शिक्षण) अनुरूप वयोगटातील मुलींची टक्केवारी, (२५.३ टक्के) चंदीगड मध्ये सर्वाधिक आहे व दिल्ली दुसऱ्या क्रमांकावर (१५.७ टक्के) आहे. दिल्लीमध्ये, महाविद्यालयात जाणाऱ्या मुलींचे हे प्रमाण मुलांपेक्षा (१४.६ टक्के) अधिक आहे. अशा रीतीने, स्थानिक फरकातील सातत्य व शिक्षणाच्या विविध पातळ्यांवरील भेद ठळकपणे आपल्यासमोर येतात.

स्त्रियांच्या स्थितीविषयक समितीच्या अहवालात असे सुचविले आहे की, कोणत्याही योजनेत स्थानिक असमतोल विचारात घेतला पाहिजे. केवळ पुरुष व स्त्रियांमध्ये नव्हे तर विविध धर्मांच्या, जातीच्या व प्रांताच्या स्त्रियांमध्येही शैक्षणिक हक्कांची सारखे व समतोल वाटणी करण्यासाठी खास लक्ष देण्याच्या गरजेवर या अहवालात भर देण्यात आला आहे. अनुसूचित जाती व जमाती तसेच शहरी व ग्रामीण भागातील पुरुष व स्त्रियांमधील साक्षरतेचे व शाळाभरतीचे प्रमाण या अहवालात काढून दाखविले आहे. ग्रामीण भागातील अनुसूचित जातीच्या स्त्रिया संपूर्ण देशातील सर्वात मागासलेला वर्ग आहेत व त्या खास कार्यक्रमांसाठी - योजनांसाठी पात्र आहेत, असा निष्कर्ष या अहवालात काढण्यात आला आहे.

विविध जमातींच्या शिक्षणासंबंधीच्या प्रतिक्रियेतील वैविध्य लक्षात न घेता शिक्षणप्रसारातील स्थानिक फरकाची चर्चा करणे जवळ जवळ अशक्य आहे हे दाखवून देण्याचा प्रयत्न आम्ही आतापर्यंत केला आहे. प्रदेश आणि जमात किंवा धर्म यांमध्ये थोडी सरमिसळ झाल्याचे आम्हाला दिसून आले आहे. विविध धर्मांच्या जमातींनी, त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक परंपरेप्रमाणे निरनिराळ्या प्रकारे प्रतिक्रिया

दिल्याबद्दलचे संदर्भ आम्हाला सापडले आहेत सांस्कृतिक विविधता लक्षात घेणारा धर्म हाच एकमेव महत्वाचा घटक आहे. असे आम्ही सुचवित नाही. सांस्कृतिक प्रतिक्रियेचा धर्म हा एक महत्वाचा घटक असल्यामुळे तसेच धर्माप्रमाणे दिसणाऱ्या फरकाची आकडेवारी उपलब्ध असल्याने आम्ही त्यांचा उल्लेख केला आहे.

धर्मनिहाय फरक

स्थानिक फरकाचा विस्तार अंशतः सांस्कृतिक भिन्नत्वातून निर्माण झाला, असा मुद्दा आम्ही आतापर्यंत मांडला आहे. उदा. पडदा (बुरखा) व बालविवाह या पध्दतींमुळे रूढींमुळे बंगाल, पंजाब, बिहार, आणि वायव्य सरहद्द प्रांतात स्त्रीशिक्षणाच्या प्रगतीमध्ये, प्रसारामध्ये अडथळे आले तर त्या रूढींच्या अभावामुळे मद्रास व मुंबई प्रांतात शैक्षणिक प्रसाराला हातभार लागला. धार्मिक व स्थानिक (किंवा प्रांतिक) फरकांची एकमेकांमधील सरमिसळ मेह्युने पुढीलप्रमाणे नोंदविली आहे— “पारशी, अँग्लो-इंडियन, आणि भारतीय ख्रिश्चन यांसारख्या जमातींना वगळल्यास ही आकडेवारी फारच दयनीय होईल आणि मुंबई व मद्रास यांसारखे प्रगतीशील प्रांत इतर प्रांतांचा भयप्रद मागासलेपणा झाकून टाकतात.” (१९२६ : ९८)

या भागात आम्ही असे दाखवून देऊ की, दुसऱ्या एका पातळीवर हे सांस्कृतिक भेद धर्मातून पुढे आले, आणि म्हणून प्रत्येक प्रदेशात, प्रांतात भिन्न धर्मांच्या जमातींची प्रतिक्रिया (कल) वेगवेगळा दिसला : उदा. बुरखा घेणे ही मुस्लिमांची रूढी होती पण, जेथे जेथे, सामाजिक, आर्थिक बाबतीत व संख्येने मुसलमान लोक प्रबळ होते, तेथील हिंदूंनीही ती पध्दत स्वीकारलेली होती. पंजाब आणि बंगाल इत्यादी ठिकाणी असे घडले. म्हणून हे प्रांत मद्रास व मुंबईच्या मागे पडले . मद्रास व मुंबई प्रांतात पारशी,

गैरेंसारख्या जमातींनी स्त्रीशिक्षणाच्या चळवळीचे नेतृत्व केले. (मेहू १९२६ : २६७) . तथापि, पंजाब व बंगालमध्ये मुसलमानांपेक्षा हिंदुंनी अधिक प्रगती केली कारण त्यांच्या सामाजिक रूढी मुसलमानांइतक्या ताठर नव्हत्या. परंतु, दुसऱ्या बाजूस, इतर प्रांतातील (उदा. मद्रास व मुंबई) हिंदुंशी तुलना केल्यास वरील दोन प्रांतातील हिंदू समाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या मागासलेले होते. “मद्रास व मुंबई प्रांतामध्ये मुसलमानांनी मुस्लिमांसाठी चालविल्या जाणाऱ्या शाळांमध्ये मुलींना सामान्य शिक्षण देणे चालू ठेवले.” (अँडर्सन १९३२ : ३०) मेहू याने उल्लेख केला आहे की, मद्रास व मुंबई प्रांतामध्ये “ भारतीय ख्रिश्चन व पारसी या जमातींकडून (शिक्षणाचा) उत्साह इतर जमातींमधील प्रगत गटांमध्ये पसरला आहे....” (१९२६ : २६७). दुसऱ्या बाजूस, मद्रासच्या एका महाविद्यालयातील मुलींच्या अभ्यासात मॅकडुगल हिने असा उल्लेख केला आहे की, स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणाची गरज व मूल्य जाणून घेण्याची मुस्लिम समाजाची गती इतरांपेक्षा कमी होती. (१९४३ : १३७) तरिसुध्दा असे दिसते की, बहुसंख्य राज्यांमध्ये पहिल्यांदा मंद गतिने सुरुवात केल्यानंतर मुसलमान मुलींनी नुकसान भरून काढले आहे. उदाहरणार्थ, १९२० -३० या काळांत, उत्तरप्रदेशातील मुस्लिम मुलींची शाळाभरती ५३ टक्क्यांनी वाढली, हिंदू मुलींची २८ टक्क्यांनी वाढली, मागासवर्गीय मुलींची ३७१ टक्क्यांनी आणि भारतीय ख्रिश्चनांची ९ टक्क्यांनी वाढली. (हॉसवर्थ, १९३२ : १६१).

विविध धर्मांच्या जमातींमधील मुलींच्या शाळाभरतीची १९३७ पर्यंतची आकडेवारी उपलब्ध आहे. स्त्रियांची एकूण संख्या व सामान्य शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची धर्मनिहाय संख्या, परिशिष्टातील तक्ता ड मध्ये दिले आहे. अँग्लो-इंडियन व युरोपियन मुलींची भरती सर्वाधिक आहे (स्त्रियांच्या एकूण संख्येच्या ३२.१५ टक्के) आणि ती १९२२-३७ या काळात कायम रहाते. एकूण लोकसंख्येच्या १९.६० टक्के

विद्यार्थिनी असलेले पारशी दुसऱ्या क्रमांकावर आहेत आणि भारतीय ख्रिश्चन तिसऱ्या क्रमांकावर आहेत. हिंदू, मुस्लिम, शीख व बौद्ध जमातींमधील स्त्रियांच्या एकूण संख्येच्या प्रमाणातील (मुलींची) भरती तुलना करण्यासारखी आहे. भारतीय ख्रिश्चनांनी सर्वाधिक फायदा मिळवला कारण, त्यांच्यातील मुलींची शाळाभरती, १९२२-२७ मधील ५.१८ टक्क्यांवरून १९३२-३७ मध्ये ११.०८ टक्क्यांपर्यंत वाढली. शिवाय, १९३२ मध्ये महाविद्यालयात जाणाऱ्या एकूण २,९६६ स्त्रियांपैकी फक्त १०५ मुस्लिम होत्या व १९४६-४७ मध्ये त्यांची संख्या १००८ झाली. (तक्ता ५ पहा).

तक्ता ५ : महाविद्यालयात जाणाऱ्या मुली :

धर्म	१९३२	१९४६-४७
हिंदु	१,५९५	५,७४१
भारतीय ख्रिश्चन	७२६	४,८२९
पारशी	१९७	३८
मुस्लिम	१०५	१००८
शीख	—	१७८

संदर्भ : (१) सार्जंट १९३७ - ४७, भाग २, पृ. २९३.

(२) अँडरसन, १९२७-३२, भाग १, तक्ता ५५, पृ. १८८

संयुक्त प्रांतांमध्ये १९३२ मध्ये अलाहाबाद, कानपूर, लखनौ व बनारस येथील चार महाविद्यालय भारतीय ख्रिश्चन विद्यार्थिनींची संख्या ५० होती, तर ४८ हिंदू व १० मुस्लिम विद्यार्थिनी होत्या. शिवाय, १९३२ मध्ये शिक्षकी पेशाचे प्रशिक्षण घेत असलेल्या एकूण ७०८२ मुलींपैकी - २८१० हिंदू, किंवा बौध्द होत्या, तर ३०८६ भारतीय ख्रिश्चन, ६५७ मुस्लिम व १७४ शीख होत्या. (अँडरसन , १९३२ : १८१). संपूर्ण भारतातील विविध धर्मीय जमातींच्या या उपलब्ध आकडेवारीशिवाय , १९३७ पर्यंतच्या ब्रिटिश भारतातील विविध प्रांतांमधील मुस्लिम विद्यार्थिनींबद्दलची अधिक सविस्तर आकडेवारी उपलब्ध आहे. ब्रिटीश भारतातील निवडक प्रांतांमधील, एकूण मुस्लिम स्त्रियांमधील मुस्लिम विद्यार्थिनींची टक्केवारी संबंधीची आकडेवारी परिशिष्टातील तक्ता इ. मध्ये दिली आहे. संयुक्त प्रांतांमध्ये सर्वाधिक वाढ झाल्याचे दिसून येते. या प्रदेशांमध्ये, एकूण मुस्लिम स्त्रियांमधील विद्यार्थिनींची टक्केवारी ०.४ टक्क्यांवरून १२.२ टक्क्यांपर्यंत वाढली. मद्रास व मुंबई हे इतर दोन उल्लेखनीय प्रांत आहेत, परंतु, सर्व प्रांतांमध्ये काही वाढ नोंदविली गेली. जर आपल्याला या आकडेवारीची व स्त्रियांच्या एकूण संख्येतील विद्यार्थिनींची टक्केवारी यांची तुलना करायकची असेल तर आपल्याकडे १९३१ - ३२ या सर्वात अलीकडची आकडेवारी आहे. आपल्याला असे दिसते की, पंजाब, बिहार व ओरिसा सोडून, एकूण मुस्लिम स्त्रियांमधील विद्यार्थिनींचे शेकडा प्रमाण ब्रिटिश भारता पेक्षा (१.८) मद्रास (४.८) आणि बंगाल (२.३) या प्रांतात अधिक आहे. परंतु त्याच वर्षी स्त्रियांच्या एकूण लोकसंख्येतील विद्यार्थिनींचे शेकडा प्रमाण मद्रासमध्ये ३.१, बंगालमध्ये २.३ आणि ब्रिटिश भारतात १.८ होते. (परिशिष्टातील तक्ता इ पहा) खरे तर, १९३२-३७

या काळात सार्वजनिक संस्थांमधील मुस्लिम मुलांची संख्या ९ टक्क्यांनी वाढली. (सार्जंट, १९३८, पृ. २४६).

विशिष्ट प्रांतातील मुस्लिमांची प्रगती किंवा मागासलेपणासंबंधी विविध कारणे सूचित केली गेलेली आहेत, आणि ती इतर जमातींना देखील लागू होऊ शकतील. विशिष्ट जमातींकडून अनुसरल्या जाणाऱ्या व्यवसायांनुसार त्यांची शिक्षणासंबंधीची प्रतिक्रिया ठरते. पंजाब व बंगालप्रमाणे, जेथे जेथे मुस्लिम लोक शेतकरी होते, तेथे त्यांनी मंदगतीने शिक्षणास सुरुवात केली. बालकामगार उपयोगात आणण्याची त्यांची गरज आणि साक्षरता व शिक्षण यांची निरूपयोगिता अशी या उदासीनतेची कारणे पंजाबच्या शिरागणती आयुक्तांनी स्पष्ट केली आहेत. त्यांच्या स्त्रिया व पुरुष या दोघांवरही याचा परिणाम होतो.

परंपरागत शिक्षण व धर्म यांच्यावरील त्यांची निष्ठा हे आणखी एक नोदविण्यात आले आहे. म्हणून, बंगाल, उत्तरप्रदेश व बिहारमध्ये मकतबा, मदरसा व मुलांच्या शाळांमध्ये विद्यार्थी मोठ्या संख्येने जात असत. ग्रंथसाहित्याच्या लक्षपूर्वक वाचनातून आणखी एक कारण दिसते ते म्हणजे, जेथे जेथे देशी भाषेतील (शिक्षणाची) सोयीची तजवीज केली होती व शिक्षणाची देशी पध्दत टिकली (व वाढली) उदा. बिहारमध्ये, सर्व मुलींनी, विशेषतः मुस्लिम मुलींनी चांगली प्रगती केली. (अँडरसन १९३२:२४३, हॅसवर्थ १९३२: १६१). या शाळा अकार्यक्षम असल्यामुळे आणि त्यांतील शिक्षणामुळे नोकरी मिळत नसल्याने जरी मुलांचे नुकसान झाले तरी मुलींसाठी ते चांगले झाले कारण त्यांना थोडे तरी शिक्षण मिळू शकले. सुरुवातीच्या काळातील देशी शाळांचे अस्तित्त्व मुलींच्या शिक्षणासाठी महत्वाचे ठरले. दुसऱ्या बाजूस, मकतबा, मदरसा व मुस्लिमांनी चालविलेल्या शाळांचा अभाव तसेच मुस्लिम वस्तीपासून दूर असलेले त्यांचे स्थान यांच्यामुळे मुस्लिम लोक शिक्षणात मागासलेले राहिले असे बंगाल अहवालात

नमूद केले आहे. आमच्या मते, या कारणांचा मुलींवरही परिणाम झाला असणार. बंगाल अहवाल बंगालमधील मुस्लिमांच्या गरिबीचाही उल्लेख करतो, आणि, मुस्लिमांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक स्थितीबद्दल व तिच्या शिक्षणावरील प्रभावाबद्दल आम्ही आधी जे म्हटले त्याच्याशी याचा संबंध आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील तुलनात्मक धर्मनिहाय आकडेवारी देणे शक्य नाही असे दिसते. भारतातील शिक्षण, इ. सरख्या समर्पक दस्तऐवजांमधून या काळातील शिक्षणावरील धर्मनिहाय आकडेवारी उपलब्ध नाही. म्हणून, आपल्याला मुख्यत्वे धार्मिक गटांमध्ये केल्या गेलेल्या छोट्या अभ्यासांवर अवलंबून रहावे लागणार आहे. तथापि, येथे तफावती, फरक दर्शवणे योग्य होईल म्हणजे, स्त्री शिक्षणाच्या संबंधातील कार्यक्रम व धारणे यांत त्यांचा अंतर्भाव केला जाईल, आणि सत्यस्थिती लक्षात घेऊन योजना तयार केल्या जातील. म्हणून, विशिष्ट जमाती व विशिष्ट राज्यांमधील (शिक्षणाची) पातळी सुधारण्यासाठी खास प्रयत्न केले जावेत. त्यासाठी, पृथक् आकडेवारी व विश्लेषण अधिक उपयुक्त ठरू शकेल, स्त्रियांच्या स्थितीविषयक समितीने दिल्ली आणि इतर आठ राज्यांमध्ये १५७७ मुस्लिम महिलांचे पहाणी केली. मुस्लिम महिलांमध्ये शिक्षण फारच मंदगतीने शिरकाव करित आहे असा त्या समितीने निष्कर्ष काढला. स्त्री शिक्षणामध्ये लक्षणीय प्रगती केलेल्या राज्यांमध्ये अशीच स्थिती होती. (२६८ : ४५४ - ७४२)

विशिष्ट गट किंवा जमातीच्या मागासलेपणाच्या कारणांचीही आपल्याला माहिती पाहिजे असेल. एखाद्या राज्यातील किंवा जिल्ह्यातील प्रगतीची पातळी त्यातील जमातींच्या शैक्षणिक मागासलेपणासाठी कितपत जबाबदार आहे? स्त्रियांचा शैक्षणिक मागासलेपणा किंवा प्रगती, सामाजिक रूढी व एका

विशिष्ट जमातीच्या वागणुकीवर कि तपत आवलंबून असते ? त्याचा संबंध एखाद्या विशिष्ट जमातीच्या

प्राबल्यावर व तिच्या आर्थिक स्थितीशी कोणी जोडू शकेल का ?

इतर राज्यांपेक्षा दक्षिणेतील राज्यांनी अधिक प्रगती केली आहे. ईशान्य भागातील राज्येही वेगाने पुढे

जात आहेत. पश्चिमेकडील प्रदेशात महाराष्ट्र , दक्षिणेतील केरळ व दिल्ली ही राज्ये पडदा (बुरखा)

पध्दती आचरणात आणत नाहीत हे माहीत आहे. या प्रदेशांमध्ये बुरखा पध्दतीची पकड आणि

तदनुषंगिक लैंगिक विभाजन यांचा अंमल नाही. स्त्रियांना तुलनात्मक दृष्ट्या उच्च स्थान देणारी

मातृसत्ताक पध्दती नायर समाजात असल्याने केरळला अधिक फायदा झाला. तेथे शिक्षणात पुढाकार

घेणाऱ्या ख्रिश्चन समाजाची लोकसंख्याही मोठी आहे. केरळचे मोपला मुस्लिम हे सामाजिक-

सांस्कृतिक दृष्ट्या इतर मुस्लिमांपेक्षा वेगळे आहेत, आणि जहागीरदारीच्या परिणामांचा त्यांना त्रास

होत नाही असे दिसते. म्हणून, सर्वसाधारणपणे विविध जमातींची शिक्षणावरील प्रतिक्रिया ही खूपच

निश्चयात्मक, सकारात्मक झाली आहे. लिंगभेदामुळे वेगळ्या पडलेल्या उत्तरेकडील स्त्रियांच्या तुलनेत

महाराष्ट्रातील स्त्रियांना मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा आणि समाजसुधारणेच्या चळवळींचा प्रभाव यांच्या

बद्दल आम्ही पूर्वीच उल्लेख केला आहे. दिल्ली हे राजधानीचे शहर आहे. शिवाय ते भारताच्या

राजधानीचे ठिकाण असल्याने नुसतेच सुशिक्षित नव्हे तर अतिशय उच्चशिक्षित व्यक्तींची जरूरी

असलेल्या नोकरशाहीचे ते एक प्रमुख केंद्र आहे. म्हणूनच, (तेथील) साक्षरतेचे व शिक्षणाचे उच्च प्रमाण

समजू शकते. शिक्षणावरील जमाती-निहाय प्रतिक्रिया अभ्यासणे उपयुक्त होईल. दिल्लीच्या जुन्या

भागात राहाणाऱ्या मुस्लिमांची संख्या मोठी आहे. १९४७ च्या पूर्वीपासून त्या जुन्या भागात राहाणाऱ्या

हिंदूंच्या तुलनेत या मुस्लिम जमातीची शिक्षणाच्या बाबतीतील प्रतिक्रिया कशी होती ? ईशान्य

भागातील राज्यांमध्ये अदिवासी टोळ्यांच्या संस्कृतीचे प्राबल्य आहे. देशाच्या इतर भागातील अदिवासी टोळ्यांपेक्षा या टोळ्या सामाजिक - सांस्कृतिक दृष्ट्या खूपच वेगळ्या आहेत. सर्वसाधारणपणे अदिवासींमध्ये लिंगभेद पाळला जात नाही. जरी प्रत्येक टोळीमध्ये स्त्रियांचा दर्जा वेगवेगळा असला तरी तो सर्वसाधारणपणे चांगला असतो आणि देशाच्या इतर भागातील स्त्रियांना ज्या अडचणींचा त्रास होतो तो यांना होत नाही, असे दिसते. काही टोळ्यांमध्ये स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र असतात, इतर टोळ्यांमध्ये त्या मिळवल्या असू शकतात आणि शिवाय पुरुषांच्या ताबेदारीत नसतात, म्हणून या मुद्द्यांच्या प्रकाशात, या भागातील स्त्रियांची शिक्षणातील वेगवान प्रगती पाहिली पाहिजे.

सहशिक्षण

मिशनऱ्यांचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर असणाऱ्या बंगाल व इतर राज्यांमध्ये सुरुवातीच्या काळात मुलींच्या स्वतंत्र शाळा सापडतात. इतर प्रांतांमध्ये, मद्रास व मुंबई प्रमाणे, मुली मुलांच्या शाळेत दाखल झाल्या किंवा पंजाब, बिहार व वायव्य सरहद्द प्रांताप्रमाणे खूप उशिरापर्यंत शाळेत गेल्याच नाहीत. खरे तर, विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस, १९३० च्या दशकापेक्षा अधिक मुली मुलांच्या शाळेत शिकत होत्या. उदा. १९०२ मध्ये एकूण विद्यार्थिनींपैकी जवळजवळ ४४.७ % मुली मुलांच्या संस्थांमध्ये शिकत होत्या, परंतु १९२७ मध्ये त्यांची एकूण भरती वाढून देखील वरील टक्केवारी ३८.५ टक्क्यांपर्यंत खाली घसरली. (अँडरसन १९३२ : १७१) मधल्या काळात समाजसुधारकांनी (मुलींसाठी) वेगळ्या शाळा काढल्या हे त्याचे प्रमुख कारण होते.

येथे देखील स्थानिक फरक दिसून येतो. उदा. १९२७-३२ या काळात, शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची एकूण टक्केवारी तसेच मुलांच्या संस्थांमध्ये शिक्षणाऱ्या मुलींची टक्केवारी इतर प्रांतांपेक्षा मद्रासमध्ये सर्वाधिक होती. बंगालमध्ये मुलींच्या शाळांची संख्या मोठी असल्याने सहशैक्षणिक शाळांमधील मुलींचे प्रमाण कमी होते. १९३२ मध्ये, ब्रिटिश भारतातील मुलींसाठी प्राथमिक शाळांपैकी निम्म्याहून अधिक शाळा बंगालमध्ये होत्या. या प्रांतातील शैक्षणिक कार्याची लवकर झालेली सुरुवात हे त्याचे कारण असावे. मिशनरी बेथ्यून सारखी परोपकारी माणसे आणि राम मोहन रॉय व विद्यासागर यांच्यासारखे सुधारक यांनी मुलींच्या शिक्षणाच्या चळवळीला पुढे नेले. एकशिक्षकी शाळांच्या संख्येत बंगाल अग्रेसर असल्याचा संदर्भही आपल्याला सापडतो. १९३७ मध्ये ब्रिटिश भारतातील सर्वाधिक म्हणजे १३,६६३ एक शिक्षकी शाळा या प्रांतात होत्या.

तक्ता ६ :

मुलांच्या शाळांमध्ये भरती झालेल्या मुलींची टक्केवारी .

प्रांत	१९२२	१९२७	१९३२	१९३७
मद्रास	५२.१	५५.५	५१.१	५९.८
मुंबई	३६.४	३३.९	३६.२	३९.७
बंगाल	१६.५	१४.४	१७.५	२४.७
उत्तरप्रदेश	३६.०	३३.३	३५.८	३८.७
पंजाब	५.४	८.१	११.२	१०.७
बिहार व ओरिसा	४२.४	३९.६	४२.७	४२.७

वायव्य सरहद्द प्रांत ६.० ८.६ ५.९ ९.४

ब्रिटिश भारत ३७.७ ३८.५ ३८.४ ४३.४

संदर्भ : १) लिट्लहेल्स, १९२२-२७, भाग १, पृ. १५५.

२) अँडरसन, १९२७-३२, भाग १, तक्ता ७९, पृ. १७०.

३) सार्जेंट, १९२२ - ३७, भाग १, तक्ता ७७, पृ. १५५.

मुलांच्या व मुलींच्या संस्थांमध्ये शिकणाऱ्या मुलींच्या आकडेवारीकडे पाहिल्यास आपल्याला असे दिसते की, मद्रासमध्ये मुलांच्या शाळा भरती झालेल्या मुलींची टक्केवारी (तक्ता ६) व एकूण संख्या देखील (तक्ता फ - परिशिष्ट) सर्वाधिक आहे. मद्रासमध्ये ही संख्या, १९२२ मधील १९८,७६८ पासून १९४७ मधील ९३१,९५९ पर्यंत वाढली. मुंबईत देखील १९२२ च्या ७५,६०२ पासून १९४७ च्या २६८,२४९ पर्यंत भरघोस वाढ दिसून आली.

या पूर्वीच्या चर्चेमध्ये वरील मुद्द्याच्या विविध बाजू पुढे आल्या आहेत. मुलींसाठी वेगळ्या शाळा उघडल्या की नाही व कोणत्या पातळीवर उघडल्या, ही पहिली बाजू होती. या बदलची प्रतिक्रिया, प्रांतवार किंवा प्रदेशाप्रमाणे बदलते हे पूर्वीच दाखवून दिले आहे. उदा. मुलींच्या प्राथमिक शाळांची संख्या बंगालमध्ये सर्वाधिक होती तर मुंबई व मद्रासमध्ये सहशिक्षण हा वादाचा मुद्दाच नव्हता (उपलब्ध ग्रंथसाहित्यात प्रतिबिंबित झाल्या प्रमाणे शिक्षणाच्या पातळीच्या बाबतील, सहशिक्षण कोणत्या पातळीपासून, वर्गापासून सुरू करावे ही प्रमुख प्रश्न होता. १९३० पर्यंत, जवळ जवळ सर्व प्रांत, प्राथमिक पातळीवर सहशिक्षण सुरू करण्यास, माध्यमिक पातळीवर वेगळ्या शाळा काढण्यास व विद्यापीठात पुन्हा सहशिक्षण सुरू करण्यास अनुकूल होते.

स्त्री शिक्षकांचा - शिक्षिकांचा-प्रश्नही य मुद्द्याला संलग्न होता. बुरखाप्रधान प्रदेशात, मुलींच्या शाळांमधील पुरुष शिक्षकांची उपस्थिती सामाजिक दृष्ट्या योग्य, इष्ट नव्हती. म्हणून, मिशनरी व समाजसुधारकांनी मुलींसाठी वेगळ्या शाळा तसेच प्रशिक्षण संस्था चालू करण्यासाठी प्रयत्न केंद्रित केले. परंतु त्याविरोधात सरकारने सुरु केलेल्या शाळा मुख्यत्वे आर्थिक बाबींवर अवलंबून होत्या.

सहशिक्षणाच्या बाजूने लोक मत अनुकूल होण्यास आर्थिक अडचण हे एक महत्त्वाचे कारण होते हे आम्ही पूर्वीच नमूद केले आहे. १९२७-३२ या काळातील शैक्षणिक खर्चातील २४ लाखांची (रूपयांची) कपातीमुळे सहशिक्षणाच्या प्रयोजनास मदत झाली. १९३० च्या दशकापर्यंत बिहारसारखी मागासलेल्या राज्यांनी सहशिक्षणाची अपरिहार्यता स्विकारलेली होती.

पैशाच्या कमतरतेचा आणखी एक परिणाम म्हणजे मुलींच्या वेगळ्या शाळांना कमीत कमी सांघींवर भागवून घ्यावे लागत असे, उदा. प्राथमिक शाळेतील एकच शिक्षक, म्हणून, अकार्यक्षम मुलींच्या शाळा किंवा चांगल्या प्रकारे चालविल्या जाणाऱ्या सहशैक्षणिक शाळा यांमधून निवड करावी लागत होती. सरकारने दुसरा पर्याय निवडला. खरे तर, अकार्यक्षम शाळांना अनुदान देण्याची सरकारची इच्छा नव्हती. शिवाय, काही वेळा मुलींसाठी वेगळी शाळा सुरु करण्यासाठी मुलींची संख्या पुरेशी नव्हती. म्हणून, सहशिक्षणावरील प्रतिक्रिया ठरविण्यात व्यवहारिक विचाराने सामाजिक-सांस्कृतिक बाबींना मागे टाकले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात, सहशिक्षण हा आता राष्ट्रीय विवादाचा मुद्दा किंवा प्रश्न समजला जात नाही. मग स्वातंत्र्योत्तर काळात सहशिक्षणाची स्थिती काय आहे ? प्रत्येक पातळीवर किंवा राज्यांमध्ये या बाबतीत फरक आहे काय ? १९७०-७१ ची आकडेवारी पाहिल्यास आपल्याला असे दिसते की, सर्व

पातळ्यांच्या, वर्गांच्या संस्थांमध्ये भरती झालेल्या मुलींच्या एकूण संख्येपैकी, मुलांच्या शाळेत शिकणाऱ्या मुली, मुलींच्या संस्थांमधील मुलीपेक्षा अधिक आहेत. राज्यांपैकी दिल्ली, जम्मू व काश्मिर मध्ये मुलांच्या संस्थांमध्ये कमी मुली शिकतात तर उत्तरप्रदेशाव्यतिरिक्त, इतर सर्व राज्यांमध्ये मुलांच्या संस्थांमध्ये अधिक मुली भरती झालेल्या आहेत. (भारत १९७० : ७१ : १५१)

तक्ता ७ : मुलांच्या व मुलींच्या संस्थांमधील मुलींची भरती.

१९७०-७१	मुलांच्या संस्थांमधील मुली		मुलींच्या संस्थांमधील मुली		एकूण
	संख्या	टक्केवारी	संख्या	टक्केवारी	
मुले	५,३३,६१,३७०	९८.८६	६,१६,०२९	१.१४	५,३९,७७,३९९
मुली	२,००,०६,२८६	७०.३८	८४,१९,७१५	२९.६०	२,८४,२६,००१
एकूण	७,३३,६७,६५६	८९.०३	९०,३५,७४४	१०.९७	८,२४,०३,४००

संदर्भ : भारतातील शिक्षण , १९७०-७१, तक्ता IV-M, पृ. १५१.

फक्त माध्यमिक शाळा विचारात घेतल्यास, पुढील राज्यांमध्ये मुलांच्या संस्थांमध्ये भरती झालेल्या मुलींचे प्रमाण अधिक आहे.— जम्मू व काश्मिर, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, पश्चिम बंगाल, दिल्ली, लक्षव्दीप व मिनिक्ॉय, आणि निकोबार बेटे. पुढील टप्प्यात म्हणजे उच्च किंवा उच्च माध्यमिक शाळांमध्ये, आंध्रप्रदेश, आसाम, गुजराथ, व जम्मू व काश्मीर, मणिपूर, केरळ, महाराष्ट्र, मेघालय, अंदमान व निकोबार बेटे ही राज्ये सोडून बहुतेक सर्व राज्यांमध्ये मुलींच्या संस्थांमध्ये शिकणाऱ्या मुली अधिक आहेत. प्राथमिक पातळीवर, दिल्ली सोडून सर्व राज्यांमधील, सहशैक्षणिक किंवा मुलांच्या शाळांमध्ये मुलींची भरती मोठ्या प्रमाणावर होते.

शैक्षणिक समित्यांच्या बहुसंख्य अहवालांमध्ये सहशिक्षणाच्या मुद्द्याचा विचार केला गेला आहे.

१९५३ च्या माध्यमिक शिक्षण समितीने सहशिक्षणाच्या बाबतीतील सामाजिक कलाच्या विविधतेमुळे कोणत्याही ताठर व कडक धोरणाची शिफारस केली नाही , तथापि, चांगल्या प्रकारच्या शारिरिक, सामाजिक व मानसिक वाढीसाठी, त्या समितीने, जेथे शक्य आहे तेथे मुर्लीसाठी वेगळ्या शाळांचो शिफारस केली. जर मुलांच्या शाळेत मुली शिकत असतील तर त्या शाळांमध्ये स्त्रीशिक्षकांची - शिक्षिकांची-नेमणूक व्हावी, त्यांच्या गरजांप्रमाणे अभ्यासक्रमात फेरफार करण्यात यावेत, आणि सह-अभ्यासक्रमाच्या कार्यासाठी वेगवेगळ्या सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देण्यात याव्यात.

१९५९ मधील देशमुख समितीने असा निष्कर्ष काढला की, सर्वसाधारणपणे प्राथमिक पातळीवर शैक्षणिक व सामाजिक कारणांसाठी सहशिक्षण स्वीकारार्ह आहे. त्या समितीने आर्थिक कारणांसाठीही सहशिक्षणाची शिफारस केली कारण सहशिक्षणामुळे दोन शाळांचा खर्च वाचतो. तथापि, एक सर्वसाधारण धोरण प्राथमिक शाळांमध्ये सहशिक्षणाचा स्वीकार करण्याची शिफारस करताना त्या अहवालाने मतभेदांकडे दुर्लक्ष केले नाही. म्हणून, जर सहशैक्षणिक शाळांना विरोध असल्यास वेगळ्या प्राथमिक शाळा काढाव्यात अशी त्यात शिफारस करण्यात आली. माध्यमिक शिक्षणाच्या बाबतीत मतभेद दिसून येतात. म्हणून, त्याला उत्तेजन देण्यात यावे, याशिवाय समितीने कोणतीही निश्चित, ठोस शिफारस केली नाही. माध्यमिक पातळीवरील सहशिक्षणाच्या बाबतीत समितीला तीव्र विरोध दिसून आल्याने सर्वसाधारण नियम म्हणून सहशिक्षण स्वीकारले जाऊ नये अशी तिने शिफारस केली. ग्रामीण भागात वेगळ्या शाळा चालू केल्या पाहिजेत.

हा अहवाल स्थानिक फरकांचा उल्लेख करतो. उदा. मणिपूर, त्रिपुरा व केरळ मध्ये सहशिक्षण अधिक प्रमाणात प्रचलित होते आणि मद्रास, मुंबई व पंजाबमध्ये कमी प्रमाणात प्रचलित होते. म्हणून शाळेच्या स्थानाजवळील राज्य किंवा प्रदेश किंवा जमात यांच्या सामाजिक रूढींप्रमाणे सहशिक्षणाचा स्वीकार किंवा अस्वीकार ठरविला गेला पाहिजे. तरीसुद्धा, त्या अहवालाने सहशिक्षणास सर्वसाधारण पाठिंबा दिला, कारण, ते मुलांमुलींना एकत्र येण्याची नैसर्गिक संधी देते. १९६२ मधील, मुलांमुलींच्या अभ्यासक्रमात फरक करण्यासंबंधातील समिती विभक्त मतांचा उल्लेख करते. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणासंबंधी या समितीने केलेल्या शिफारसी मूलतः देशमुख समितीच्या शिफारसींसारख्याच होत्या. म्हणून तिने अशी शिफारस केली की, त्याच्याबद्दल (सहशिक्षणाबद्दल) अनुकूल जनमत तयार केले पाहिजे. पालकांची सहशिक्षणाबद्दलची प्रतिक्रिया नियंत्रित करणाऱ्या सामाजिक व नैतिक विचारांचा तिने उल्लेख केला आहे.

१९७४ मधील स्त्रियांच्या स्थितीविषयक समितीने, या मुद्द्यांवरील विचार व मते जाणून घेण्यासाठी एक पाहणी केली. जमात, प्रांत, ग्रामीण -शहरी वास्तव्य आणि (सामाजातील) वर्ग यांनुसार मिळणाऱ्या विविध प्रतिक्रियांवरती ही पाहणी लक्ष केंद्रित करते. उदा. एखाद्या जमातीतील रूढींप्रमाणे प्रतिक्रिया बदलली. जे मुस्लिम बुरखा पाळत असत त्यांचा सहशिक्षणास विरोध होता, उदा. हरियाना व राजस्थानातील मेवा, बिहार व उत्तरप्रदेशातील मुस्लिम आणि केरळातील मोपले. दुसऱ्या बाजूस, काश्मीरी मुसलमानांनी सहशिक्षणाचा आग्रह धरला नाही. शिवाय, काही विशिष्ट भागांमध्ये हिंदूंनी सहशिक्षणास विरोध केला तर मुस्लिमांनी केला नाही. उदा. मध्यप्रदेशातील बनखेरी या खेड्यात उच्च जातीतील एकही हिंदू मुलगी प्राथमिक शाळेत देखील जात नव्हती कारण अशा सर्व शाळा सहशैक्षणिक

होत्या. दुसऱ्या बाजूस, मुस्लिम लोकसंख्येचे प्राबल्य असलेल्या बिहारमधील एका खेड्यात शरीफ मुली माध्यमिक पातळीवरील शाळेत देखील जात होत्या. सहशैक्षणिक शाळांमधील मोठ्या प्रमाणातील बेशिस्त व आडदांडपणा यांच्यामुळे शहरातील मध्यमवर्ग सहशिक्षणाला अधिक प्रमाणात विरोध करित होता. हिमाचल प्रदेशातल्या एका खेड्यातील बेशिस्त व आडदांडपणा यांच्यामुळे शहरातील मध्यमवर्ग सहशिक्षणाला अधिक प्रमाणात विरोध करित होता. हिमाचल प्रदेशातल्या एका खेड्यातील प्रतिक्रिया देणाऱ्यांना असे वाटले की, मुले व मुली जर शेतामध्ये एकत्र काम करू शकतात तर ते अभ्यासही बरोबर करू शकतात. समाजातील खालच्या स्तरावरील (दर्जाच्या) लोकांचा सर्वसाधारणपणे सहशिक्षणास आक्षेप नव्हता.

मुलांची बेशिस्त व आडदांडपणा आणि मुलींमधील अनैतिक वागणुकीची सुरुवात (उदय)ही सहशिक्षणाच्या विरोधातील काही कारणे आहेत. परंतु सहशिक्षणास अनुकूल असे कोणते मुद्दे आहेत? असे सांगितले जाते की, काटकसर व कार्यक्षमता यांच्याशिवाय सहशैक्षणिक शाळांमध्ये कर्मचारी व विषयांच्या अधिक चांगल्या सोयी सुविधा असतात, आणि विद्यार्थ्यांचे कृत्य, काम सुधारते, सद्यःस्थितीतील सामाजिक वातावरणामुळे सहशिक्षण हे दीर्घकालीन ध्येय असावे अशी या समितीने शिफारस केली आहे.

अभ्यासक्रमातील बदल :

स्त्रियांच्या शिक्षणामध्ये हा एक महत्वाचा मुद्दा होता आणि थोड्या बदललेल्या स्वरूपात तो आजही आहे. तथापि, १९७० च्या दशकात जे अभ्यासक्रमात बदल करण्याचा किंवा तत्संबंधीच्या समजांमध्ये, कल्पनांमध्ये बदल करण्याचा आग्रह करित आहेत त्यांचा दृष्टिकोन, भारतात मुलींसाठी

पाश्चात्य शिक्षण सुरु झाल्यापासून गेल्या शतकात पुढे मांडलेल्या दृष्टिकोनापेक्षा भिन्न आहे. पाश्चात्य शिक्षण सुरुवातीला मुलांसाठी चालू करण्यात आले व मुलींचे शिक्षण केवळ त्यांच्या मागोमाग सुरु झाल्यामुळे, मुली मुलांच्याच अभ्यासक्रमाचे शिक्षण घेऊ लागल्या. खरे तर, मुलांचे व मुलींचे शिक्षण, रचना व अंतर्भूत गोष्टींच्या, विषयांच्या बाबतीत सारखेच होते. परंतु, मुलींच्या खास गरजा भागविण्यासाठी अभ्यासक्रम तयार केले पाहिजेत अशी मते लवकरच व्यक्त केली जाऊ लागली. नोकऱ्या मिळवू शकण्यासाठी मुले शिक्षण किंवा पदव्या घेत होती असे गृहीत धरले गेले होते, पण मुली मात्र त्या कारणासाठी अभ्यास करित नव्हत्या. म्हणून, मुले व मुली यांच्यासाठी निरनिराळे अभ्यासक्रम चालू करण्याची विनंती करण्यात आली आणि १९८२ पर्यंत विभक्त अभ्यासक्रमांना अनुकूल मत तयार झाले होते. म्हणून १९८२ मधील शिक्षण समिती या मताला पाठिंबा देते पण त्याबाबतीत सावधपणे पावले उचलण्याचा सल्ला देते.

या ग्रंथसाहित्याच्या वाचनातून असे लक्षात येते की, मदतीसाठी-अनुदान या धोरणात सरकारने ठरविलेला अभ्यासक्रम अनुसरणे गरजेचे होते, तरीसुद्धा, या धोरणाच्या मर्यादांमध्ये खास विषय शिकवणे खाजगी शाळांना सोपे होते. मुलींसाठी योग्य असे विषय शिकवणे खाजगी शाळांना सोपे होते. मुलींसाठी योग्य असे विषय अभ्यासक्रमात घ्यायचे असल्यास, मिशनरी किंवा सुधारक यांनी चालविलेल्या खाजगी शाळांना जास्त विषय शिकवावे लागत असत. म्हणून मदतीसाठीच्या अनुदानाच्या नियामांमुळे हा सर्व वाद करणे भाग पडले, विषयांमधील नवीन बदलांना (नूतनीकरणाला) या धोरणात परवानगी नव्हती. म्हणून, मुलींच्या सामाजिक भूमिकेला योग्य असा अभ्यासक्रम लागू करणे इष्ट आहे, असे सरकारी अधिकाऱ्यांना पटवून द्यावे लागले. या प्रक्रियेत, काही विशिष्ट विषय

स्त्रीयांचे विषय म्हणून पुढे येतात, उदा. आरोग्यशास्त्र, घरातील शास्त्र, सुईकाम (विणकाम,शिलाई), संगीत इ. तर भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र आणि गणित हे पुरुषांचे विषय ठरतात, आणखी एक मुद्दा पुढे येतो, तो म्हणजे, अभ्यासक्रमातील बदलांची चर्चा, प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च अशा शिक्षणाच्या पायऱ्यांशी (पातळ्यांशी) संबंधित आहे. प्राथमिक पातळीवर अभ्यासक्रमात फेरफार करण्याची आवश्यकता नाही, यावर सर्वसाधारण एकमत असल्याचे दिसते. माध्यमिक पातळीवरील (बदलाची) गरज सर्वांत अधिक आहे. महाविद्यालयीन पातळीवरील अभ्यासक्रम विभक्त असले पाहिजेत पण त्यांची इच्छा असल्यास मुलींना नोकरी करण्याची परवानगी असली पाहिजे. म्हणून उच्च शिक्षणाच्या मुलभूत हेतूवर भर दिला जात असताना, काही जण, उच्च शिक्षणाकडे नोकरीसाठीचे प्रशिक्षण देणारे किंवा टिकात्मक विचारपध्दती बिंबविण्याचे एक साधन म्हणून पाहतात.

मुलींसाठी वेगळा अभ्यासक्रम असावा असे बहुसंख्य तज्ञांचे मत होते. (मेढू १९२६ : २७१ -२७४,

सिकेरा १९३९:१२९, चिपळूणकर १९३०:२३२, हॅसवर्थ १९३२ : १५७, डोरेन १९२६ :VI-VII)

शिक्षण पूर्ण झाल्यावर मुली नोकरी न करतां लग्न करणार असल्यामुळे, शालेय शिक्षणाने त्यांना चांगल्या पत्नी व माता होण्यासाठी तयार केले पाहिजे, असा प्रतिवाद करण्यात आला. म्हणून ती भूमिका अधिक कार्यक्षमपणे पार पाडण्यासाठी योग्य असे विषय शिकवून त्यांचा अभ्यासक्रम अधिक समर्पक केला पाहिजे. सिकेरा आणि चिपळूणकर यांनी असा मुद्दा मांडला आहे की, जरी नैतिक , भावनिक व बौध्दीक दृष्ट्या स्त्रिया व पुरुष सारखे असले तरी शारिरिक व मानसिक दृष्ट्या ते दोघेही भिन्न आहेत. म्हणून, हे फरक अधिक प्रमाणात वाढविण्यासाठी वेगळ्या अभ्यासक्रमाची गरज आहे. सिकेरांनी असे मत मांडले आहे की, प्राथमिक पातळीपर्यंत एक सर्वसाधारण, सामान्य अभ्यासक्रम असणे इष्ट आहे,

पण मुलींना शिवणकाम शिकविले पाहिजे. आताची पदवी जोपर्यंत नोकरीशी निगडीत आहे तोपर्यंत असा बदल सहजपणे अंमलात आणता येणार नाही, असा मेढूने उल्लेख केला आहे. त्याने असे मत मांडले आहे की, मुलींच्या विद्यापीठातील अभ्यासक्रमाची शक्यता कायमची सोडून देणे त्यांच्या पालकांना आवडणार नाही. कारण, अभ्यासक्रमातील बदलामुळे, जे फक्त गृहशास्त्र व तदानुषंगिक विषय निवडतील त्यांना विद्यापीठाची पदवी मिळविण्याची व कालांतराने विशिष्ट अभ्यासक्रम निवडण्याची संधी गमवावी लागेल.

नंतर, अखिल भारतीय स्त्रीपरिषदेने, घरासाठीचे शिक्षण हे महत्वाचे आहे, असे मत प्रसृत केले आणि त्याचा परिणाम म्हणून नोव्हेंबर १९३२ मध्ये लेडी आयर्विन महाविद्यालयाची स्थापना झाली. घर परिणामकारकपणे चालविण्यासाठी शास्त्राचा, विज्ञानाचा उपयोग करणे ही त्यातील मूळ कल्पना होती.

विसाव्या शतकाच्या पहिल्या पंचवीस वर्षांत, अभ्यासक्रमातील बदलाचा मुद्दा शिक्षणाच्या हिंदवीकरणाबरोबर (भारतीयीकरणाबरोबर) अतिशय घनिष्टपणे जोडण्यात आला. पाश्चात्य देशात जे शिकविले जाते त्याची परीक्षा न करता केल्या जाणाऱ्या अनुकरणास तुच्छ मानले गेले. ज्या अभ्यासक्रमामुळे मुली गृहिणी म्हणून तयार होतील तसेच त्यांची आपल्या संस्कृतीशी देखील ओळख होईल असा अभ्यासक्रम योजला पाहिजे. असे मत भारतीय समाजसुधारक व राजकीय नेत्यांनी पुढे मांडले आहे. युरोपीय समाजसुधारक देखील या दृष्टीकोनाशी सहमत आहेत.

अभ्यासक्रमातील बदलाचा शिक्षणाच्या हिंदवीकरणाच्या संदर्भात विचार करणारे व न करणारे अशा दोघांच्याही दृष्टीकोनाचा भर शिक्षणाच्या भूमिकेचे सामाजिकीकरण करण्याच्या कार्यावर आहे. म्हणून,

हे दोघेही, पारंपारिक दृष्टिकोनाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या एकाच गटात एकत्रित केले जाऊ शकतात. असे बहुसंख्यांकांचे मत आहे.

अर्थातच याला काही अपवाद आहेत. उदा. चोक्सी (१९२९ : ६८,७२) व मेनन (१९४४ =१७) यांनी असे मत मांडले आहे की, विशेषतः विद्यापीठ पातळीवर, टीकात्मक विचार करण्याची पध्दती बिंबवणे हे शिक्षणाचे प्राथमिक उद्दिष्ट असले पाहिजे. चोक्सी म्हणतात.....“बहुसंख्येच्या विविध गरजांचा मेळ घालण्यासाठी उच्च (माध्यमिक) शाळांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर अदलाबदल (फेरफार) करणे इष्ट आहे..... परंतु, स्त्रियांना गृहिणी, पत्नी आणि शिवाय माता म्हणून सुचविण्यास व तयार करण्यासाठी विद्यापीठ सांस्कृतिक उद्दिष्टांना मर्यादा घालू शकेल कि नाही याची शंका आहे. अचूक, दूरगामी व टीकात्मक विचार उत्पन्न करणे हे विद्यापीठाचे अंतिम उच्च ध्येय असले पाहिजे.”

मेनन चोक्सींपेक्षा खूपच अधिक जहाल आहेत. त्या म्हणतात, अभ्यासक्रमात बदल करण्याची ओरड मुख्यतः पुरुषांकडून होत आहे. बौद्धिक प्रशिक्षणाच्या गरजेवरही त्या भर देतात, आणि असेही सुचवितात की, मुलींसाठी असलेल्या विशिष्ट विषयांचा सामावेश केला तरी, गणित, भौतिकशास्त्र व सामाजिक शास्त्रे मुलींच्या अभ्यासक्रमातून काढली जाऊ नयेत.

हाना सेन व हंसा मेहता यांनी, एका बाजूस परंपरवादी व दुसऱ्या बाजूस चोक्सी आणि मेनन, यांच्या मधील स्थिती, भूमिका घेतली आहे. जीवन व घर यांच्याशी अभ्यासक्रमाचा संबंध जोडण्याच्या गरजेवर भर देत असतानाच आणि मुलींसाठीच्या सर्व अभ्यासक्रमांमध्ये गृहशास्त्राचा अंतर्भाव करण्यासाठी सेन म्हणतात — “स्त्रीयांसाठी लग्न हाच एक आयुष्यक्रम आहे याची अपरिहार्यता उच्च शिक्षणाच्या प्रगतीने कमी केली असून देखील, गृहोपयोगी विषयांच्या अभ्यासावर अधिक भर दिला

जात आहे ही गोष्ट विरोधाभासात्मक वाटते. आताची वागणूक काही दशके तरी घर सांभाळण्याचे काम त्यांच्यावरच पडणार आहे, या जुन्या-पुराण्या तत्वाचाच पुनरुच्चार आहे. खरोखर, आरोग्य, सौंदर्य व काटकसर या तिहेरी तत्वांवर आधारित असलेले शिक्षण सर्व स्त्रीयांना आणि पुरुषांनाही उपलब्ध झाले पाहिजे. कारण, स्त्रीयांबरोबर पुरुषही सुदृढ मुले तयार करण्याची किंवा त्यांना योग्य वातावरण उपलब्ध करून देण्याची आणि त्यांना स्व-नियंत्रित स्वतंत्र जीवनात मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी पेलतात.”

(१९३८ : १००-१०१)

हाना सेन असा उल्लेख करतात की, गृहशास्त्र हे संक्षिप्तपणे (संकुचित अर्थाने) शाळेतही शिकविण्यात आले पाहिजे. परंतु, महाविद्यालयीन पातळीवर त्याचा एक व्यवसायिक व धंदेवाईक अभ्यासक्रम म्हणून असलेला दर्जा बिघडवला जाऊ नये. “बहुसंख्य मुलींसाठी गृहशास्त्राचे प्रशिक्षण हा आवश्यक भाग असला तरी, तिची उपयुक्तता, तिचा नवरा व मुले यांच्या मागण्यापुरती मर्यादित नाही हे लक्षात ठेवणे योग्य होईल.” (१९३८ : १०३)

हंसा मेहता निवडीच्या गरजेचा उल्लेख करित असल्याने त्यांच्या विचारांचा आपण येथे संदर्भ घेऊ. मुले व मुली यांच्यासाठी समान मूलभूत अभ्यासक्रमास त्यांनी पाठिंबा दिला असला तरी, उच्च शाळेत मुलींसाठी उपयुक्त असणाऱ्या विषयांची जोड देण्यास त्यांनी अनुकूलता दर्शविली. परंतु त्याच वेळी त्यांनी मुलींना निवड करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यावर भर दिला आणि उच्च गृहशास्त्र हा सक्तीचा विषय करावा अशी शिफारस करणाऱ्या सार्जेंट अहवालास त्यांनी इष्ट समजले तरी ज्यांना विद्यापीठातील शिक्षणाकडे किंवा एखाद्या विशिष्ट आयुष्यक्रमाकडे जायचे आहे त्यांच्याबरोबर या गृहशास्त्राची सक्ती केली जाऊ नये .

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतात या विषयावर विचार करण्याची प्रमुख पध्दती पूर्वीसारखीच आहे.

तथापि, याला अपवाद आहेत व ते पूर्वीच नमूद केले आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळात, फक्त स्त्रीयांच्या स्थितीविषयक अहवालात या स्वीकृत दृष्टिकोनाबद्दल शंका घेण्यात आली आहे.

१९५९ मधील स्त्रीशिक्षणासंबंधीच्या राष्ट्रीय समितीने अशी शिफारस केली की, प्राथमिक पातळीवर मुले व मुली यांचे अभ्यासक्रम सारखेच असावेत व मधल्या पायरीपासून त्यांमध्ये भेद, फरक सुरू केला जावा. ते अभ्यासक्रम तसेच त्यातील विषयसाहित्य मुलींच्या सामाजिक भूमिकेप्रमाणे वेगवेगळे असावे. दुसऱ्या (माध्यमिक) पातळीवर, जरी महत्वाचे, मूलभूत विषय मुले व मुली यांना सारखेच असले तरी मुलींसाठी अधिक विषय शिकविण्यात आले पाहिजेत. म्हणून या अहवालात, सध्याच्या अहवालात अमूलाग्र बदल करण्याऐवजी, काही फेरफार व सुधारणा करण्यास अनुकूलता दर्शविली आहे. इतिहास व इतर विषयांतील स्त्रीयांसंबंधीच्या माहितीच्या उणिवेचा उल्लेख या अहवालात केला आहे आणि म्हणून अभ्यासक्रमातील विषयसाहित्यात योग्य बदल सुचविले आहेत. विषय साहित्याबद्दलच्या त्यातील शिफारसी सुयोग्य व योग्य वेळी केलेल्या होत्या तरी, मुलींच्या सामाजिक भूमिकेवर भर देणाऱ्या पूर्वीच्या विचारधारेपासून तो अहवाल बाजूला होऊ शकला नाही आणि म्हणून, शाळांनी त्या भूमिकेसाठी मुलींना प्रशिक्षण द्यावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली. मुलींच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासाला विशेष महत्त्व आहे यावर जरी अहवालात भर देण्यात आला असला तरी त्यात मुलींच्या पत्नी व आई या भूमिकांवर अवास्तव भर दिला आहे. म्हणून, त्यात काही विषय खास स्त्रीयांचे व खास मुलींना योग्य असलेले विषय ठरवून त्यांची नांवे देण्यात आली आहेत.

१९६४ मधील मुलामुलींच्या अभ्यासक्रमातील फेरबदलासंबंधीच्या समितीने मुले व मुली यांच्या भूमिकांमधील फरक मान्य करूनही, दोघांसाठी सर्व पातळ्यांवर सरख्याच अभ्यासक्रमाची शिफारस केली. गृहशास्त्र, वगैरे विषय मुलींसाठी अधिक योग्य आहेत याचा व महाविद्यालयीन पातळीवरील मुलींच्या खास गरजा यांचा उल्लेख करून, हा अहवाल मुले व मुली या दोघांसाठी माध्यमिक पातळीपर्यंत गृहशास्त्राच्या अभ्यासक्रमाची शिफारस करून जुन्या विचारधारेपासून वेगळा मार्ग स्वीकारतो.

आम्ही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, या समितीने अभ्यासक्रमाचा गाभा सारखाच ठेवून, माध्यमिक व विद्यापीठ अभ्यासक्रमाच्या फेरबदलांची शिफारस केली. तिने असाही निष्कर्ष काढला की, सर्वसाधारण किंवा उदात्त शिक्षण आणि वैद्यक, कायदा व अध्यापन यासारख्या धंदेवाईक (व्यावसायिक) विषयांच्या मुले व मुली यांच्यासाठीच्या अभ्यासक्रमात फरक असता कामा नये. तथापि, इतर कोणताही विशिष्ट आयुष्यक्रम निवडण्याची शक्यता नसलेल्या व गृहिणी होणाऱ्या बहुसंख्य मुलींना गृहशास्त्राचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक होते. ज्या मुली दुसरा एखादा विशिष्ट आयुष्यक्रम निवडण्याची शक्यता आहे त्यांना गृहशास्त्र, वगैरेचे प्रशिक्षण देण्याची गरज नाही असे येथे गृहीत धरल्याचे दिसते. त्या लग्न करून गृहिणी बनण्याची शक्यता नाही म्हणून की व्यवसायिक शिक्षणच एखाद्याला गृहस्थ बनण्यालायक बनवते म्हणून असे केले गेले? १९६४-६६ च्या शिक्षण समितीने वरील समितीच्या अभ्यासक्रमावरील दृष्टिकोनास अनुमोदन दिले आहे.

१९७५ च्या स्त्रियांच्या स्थितीविषयक समितीचा अहवाल हा मुलामुलींच्या अभ्यासक्रमात फरक करण्याच्या गरजेच्या वादातील काही गृहीतांबद्दल शंका घेणारा पहिला अधिकृत अहवाल आहे. या मुद्द्यावरील ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समितीने पुढील शब्दांत थोडक्यात मांडली आहे—

“या मुद्द्यांना सरकारी (अधिकृत) पाठिंबा मिळाला व ते सरकारच्या स्त्रीशिक्षणाच्या धोरणाचा एक भाग बनले. १८८२ च्या इंटर समितीपासून शिक्षणासंबंधीच्या बहुतेक सर्व सरकारी समित्यांनी या मुद्द्यांची सत्यता ग्राह्य धरली. स्वातंत्र्यानंतरही हीच स्थिती कायम राहिली आणि याचा परिणाम म्हणून काही विशिष्ट विषय मुलींसाठी योग्य असल्याचे मानले जाऊ लागले. अशा रितीने, शाळांमध्ये, गृहशास्त्र, सुईकाम, आणि ललितकला हे केवळ मुलींचे विषय मानले जाऊ लागले. दुसऱ्या बाजूस गणित व शास्त्र (विज्ञान) हे विषय मुलींसाठी खूप अवघड व जरीचे नसल्याचे समजले जाऊ लागले, आणि म्हणून ते वैकल्पिक (ऐच्छिक) विषय म्हणून ठेवले गेले. परिणामतः मुलींच्या बहुसंख्य शाळांनी विज्ञान व गणित शिकविण्याची सोय केली नाही. ” (भारत १९७५: २७४-७५)

वरील समितीने एक पाहणी केली व त्यातून मुलामुलींच्या सामायिक अभ्यासक्रमास मोठ्या प्रमाणावरील अनुमती (स्वीकार) आढळून आली. तरीदेखील, मुलींचे लग्न होणार असल्यामुळे त्यांना सोपे (सौम्य) विषय देण्याची त्यांच्या पालकांची मागणी होती. प्रत्यक्ष व्यवहारातील स्थानीय फरक या अहवालात नोंदविले असले तरी त्यात राज्यांची नांवे दिलेली नाहीत. त्यात असे दाखवून दिले आहे की, काही राज्यातील विशिष्ट शाळा मुलींना विज्ञान शिकविण्याची व्यवस्था करित नाहीत किंवा विज्ञानातील प्रशिक्षण न घेतलेले शिक्षक हा विषय शिकवित आहेत. त्या अहवालातील निश्चित, ठाम शिफारसींमध्ये पुढील गोष्टी अंतर्भूत आहेत — इयत्ता दहावीपर्यंत सामायिक अभ्यासक्रम, प्राथमिक शाळेतील मुलामुलींसाठी साधे सुईकाम, संगीत व नृत्य कामाच्या अनुभवाच्या योजनेखाली माध्यमिक पातळीपासून अभ्यासक्रमात फरक, आणि विद्यापीठ पातळीवर मुले व मुली या दोहोंसाठी विषय व त्यातील माहिती यांचा संबंध जोडण्याची गरज. मुलामुलींच्या सर्वसाधारण तसेच व्यावसायिक गरजा

भागविण्यासाठी गृहशास्त्राचा अभ्यासक्रम तपासून शुध्द केला पाहिजे. विज्ञान व गणित घेण्यासाठी मुलींना उत्तेजन देण्याच्या बाजूने या अहवालात अनुकूलता दर्शविली आहे.

निष्कर्ष :

स्त्रियांच्या शिक्षणाची स्थानीय (प्रादेशिक) आणि धर्मनिहाय वाढ व प्रसार यांची आपण माहिती घेतली. स्थानीय फरकांच्या बाबतीत, स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळांत दिसून येणाऱ्या बहुतांश प्रवाहांमध्ये सातत्य दिसून येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील धार्मिक जमार्तीसंबंधीची काही माहिती उपलब्ध आहे, तर स्वातंत्र्योत्तर काळातील माहिती उपलब्ध नाही. म्हणून, या बाबतीत हे या दोन कालांशांची तुलना करता येणे शक्य नाही तथापि, ते एक मनोवेधक व चांगल्या योग्यतांचे संशोधन क्षेत्र आहे आणि खोलवर अभ्यास करण्यायोग्य आहे. कदाचित, तुलनेसाठी मोठ्या संख्येने अशा प्रकारचे अभ्यास करावे लागतील.

स्थानीय व धर्मनिहाय फरकांचा संबंध आम्ही, विशिष्ट जमार्तीमधील व भारताच्या विशिष्ट प्रदेशातील बुरखा पध्दती, लिंगभेद, व बालविवाह अशा सामाजिक-सांस्कृतिक कारणांशी जोडला आहे. उदा. बुरखा पध्दती लागू नसणाऱ्या मराठा स्त्रियांचे व मुस्लिम स्त्रियांच्या मागासलेपणाचे संदर्भ आमच्या पाहण्यात आले. या बुरखा पध्दतीमुळे लिंगभेद कडकपणे अंमलात आणला गेला आणि त्यामुळे, सुरुवातीच्या काळात पालक त्यांच्या मुलींना शाळेत पाठविण्यास नाखूष होते. शाळा म्हणजे मुलींना घराच्या बाहेर पाठविणे. ही गोष्ट सामाजिक प्रसंगांशिवाय इतर वेळी करणे मुली व स्त्रियांकडून अपेक्षित नव्हते. शिवाय, जर शाळा सहशैक्षणिक असल्या किंवा पुरूष शिक्षक असले तर आपल्या मुलींना त्यांच्या संपर्कात व प्रभावाखाली पाठविण्यास पालक राजी नव्हते. म्हणून, जेथे अशी रूढी पाळली जात

होती त्या प्रांतांमध्ये, स्त्रीशिक्षक (शिक्षिका) असणाऱ्या वेगळ्या शाळा मुलींसाठी उघडाव्या लागल्या. त्यासाठी अधिक खर्च करावा लागला, आणि सुरुवातीच्या काळातील पालकांच्या नाराजीमुळे थोड्याच मुलींना शिक्षणाच्या सुविधांचा लाभ घेता आला. मुस्लिम व हिंदू यांच्यात तसेच समाजाच्या विविध वर्गांप्रमाणे बुरखा पध्दतीत फरक होता. कारण ही पध्दत मुख्यत्वे उच्च व मध्यम वर्गांची पध्दत होती, आणि ती प्रामुख्याने शहरी भागांपुरतीच मर्यादित होती. यातून आणखी एक असा अर्थ निघतो की, या प्रांतांमध्ये शिक्षणाची देशी पध्दती वाढतच राहिली : बंगाल, बिहार व उत्तर प्रदेशात पाठशाळा, मदरसा व मकतबा होत्या.

सहशिक्षणावरील प्रतिक्रिया बरील सामाजिक-सांस्कृतिक कारणांशी खूपच निगडीत आहेत, आणि म्हणूनच त्या स्थानाप्रमाणे, प्रदेशाप्रमाणे बदलत. मुंबई व मद्रास प्रांतांमध्ये सहशिक्षणाचा मुद्दा फारसा चर्चिला जात नाही, आणि, पंजाब, उत्तरप्रदेश व बंगाल यांच्या तुलनेत तेथील मुलींना लवकर सहशैक्षणिक शाळांमध्ये पाठविले जाते. १९३० च्या दशकापर्यंत, पूर्वीच उल्लेख केलेल्या विविध कारणांमुळे झालेली स्त्रीशिक्षणाची मागणी आणि मुलींसाठी वेगळ्या शाळा काढण्यात आर्थिक अडचणींमुळे, सहशिक्षणावरील प्रतिक्रिया बदलली. त्यानंतर, सहशैक्षणिक शाळा सुरू करण्यास सरकारला उत्तेजन मिळाले. तथापि, शक्य तेथे, मुलांसाठी व मुलींसाठी खाजगी संस्थादेखील सुरू करण्यात आल्या. म्हणून, आकडेवारी उपलब्ध झाल्यास असे दिसून येईल की, सार्वजनिक क्षेत्रांपेक्षा खाजगी क्षेत्रांमधील मुलींच्या स्वतंत्र संस्थांची संख्या अधिक आहे.

स्वातंत्र्यांतर काळातील बहुतेक सर्व शैक्षणिक समित्यांनी सहशिक्षणाबद्दल चर्चा केली असली तरी त्या काळातील उपलब्ध साहित्यात त्याविषयी चर्चा केलेली नाही.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील खाजगी क्षेत्राचे (खाजगी संस्थांचे) योगदान महत्वाचे आहे, आणि असे दिसते की, जर समाजसुधारक व मिशनऱ्यांच्या पुढाकाराने स्त्रीशिक्षणास जे उत्तेजन मिळाले ते नसते तर स्त्रीशिक्षणाचा एवढा प्रसार झाला नसता. स्वातंत्र्यपूर्व तसेच स्वातंत्र्योत्तर काळातील, भारताच्या विविध भागातील व शिक्षणाच्या विविध पातळ्यांवरील खाजगी क्षेत्रांचे प्रत्यक्ष सहाय्य किती होते ते मोजण्यासाठी यासंबंधातील तपशिलवार माहिती जमा करणे गरजेचे आहे. पाश्चात्य शिक्षणाच्या विविध दृष्टांनी केलेल्या सहाय्याची तुलना विशेषत्वाने उल्लेखिता येईल.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील अभ्यासक्रमातील बदलांसंबंधीचा वाद विवाद खूपच विस्तृत आहे. तथापि, स्वातंत्र्योत्तर काळात फक्त अधिकृत कागदपत्रांतच त्याचा उल्लेख आहे. अन्यथा, अलीकडच्या काळापर्यंत, समाजशास्त्रज्ञांनी त्याची चर्चा केलेली नाही.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील या विषयावरील वादाचा सारंश आपण पुढील प्रमाणे करू शकू—
अभ्यासक्रमाची समर्पकता व स्त्रीशिक्षणाचा हेतु, हे, सुसंस्कृत नेत्यांनी देखील, भूमिकेच्या सामाजिकीकरणाच्या चौकटीतूनच पाहिले. मुलांची सामाजिक भूमिका अधिक मजबुत करणे हा मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाचा मुख्य हेतू आहे, याचा कोणीही उल्लेख करित नाही हे आश्चर्यजनक आहे. मुलांना देखील पती व पिता बनायचे आहे व त्यांना चांगले पिता वगैरे बरण्यासाठी शिक्षणाने हातभार लावला पाहिजे, याचा कोणीही उल्लेख करित नाही. स्त्रियांच्या सामाजिक भूमिकेसाठी जर त्यांच्या शिक्षणाचा उपयोग होत असेल ती तीच गोष्ट पुरुषांनाही का लागू होत नाही? पुरुष व स्त्रिया यांच्या भूमिकांना दिल्या जाणाऱ्या महत्वातील फरक यावरून दिसतो. स्त्रियांच्या जीवनात पत्नी व माता या सामाजिक भूमिका प्राथमिक आहेत तर पुरुषांसाठी पती व पिता या भूमिका दुय्यम किंवा कमी

महत्वाच्या आहेत. त्यांची मिळवित्याची भूमिका ही पुरुषांसाठी प्राथमिक महत्वाची आहे. अन्यथा, समितीमागून समिती, समाजसुधारकामागून समाजसुधारक, 'गृहशास्त्र, आरोग्यशिक्षण इ. फक्त मुर्लीनाच दिले जावे' या परिचित विषयाबद्दल सतत का बोलत आहेत.

यातून उभे रहाणारे काही प्रश्न पुढीलप्रमाणे आहेत— हे कार्य शाळांच्या मार्फत साध्य करणे शक्य आहे की नाही ते शोधण्यासाठी एखादी पाहणी करण्यात आली होती काय? शाळा सस्तित्वात येण्यापूर्वी स्त्रिया कार्यक्षम पत्नी आणि माता नव्हत्या काय? तेव्हाही, म्हणजे विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस, शिकलेल्या बायकोची न शिकलेल्या बायकोशी तुलना करण्याचा कोणी प्रयत्न केला होता काय?

शिवाय, ग्रंथसाहित्य लक्षपूर्वक वाचल्यावर असे दिसते की, मुलामुर्लीसाठीचे, निवडीच्या अटींप्रमाणे अभ्यासक्रमातील फेरबदल उल्लेखिलेले नाहीत, निवडीची गरज नाही असे अनुमान काढले आहे. याशिवाय, भविष्यातील भारतात, पुरुषांच्या भूमिकेत बदल होणार नाही अशी, काही अपवाद वगळता, बहुतेकांची अटकळ आहे. दोन्ही लिंगांच्या (पुरुष व स्त्रिया) कामाच्या वाटणीची पुनर्रचना करण्याचा विचार बहुसंख्यांच्या मनाला शिवतही नाही. म्हणून, आहे ती स्थिती कायम राखण्यासाठी शिक्षणाचा उपयोग करावा लागला. म्हणून, स्त्रियांच्या भूमिका व स्त्रियांची कामे यांच्याकडून आपण स्त्रियांच्या अभ्यासक्रमांकडे वळू या.

या मुद्द्यावरील प्रगतीचे चित्र असे सुचविते की, असा दृष्टीकोण होता. नंतर, त्या अभ्यासक्रमाचा भारतीय संस्कृती व वास्तव यांपासूनच्या दूरत्वामुळे मुलामुर्लीसाठीच्या अभ्यासक्रमातील बदलाच्या गरजेबाबत शंका घेण्यात आली. या चित्रांतर्गत असे मत मांडण्यात आले की, मुर्लीचा अभ्यासक्रम,

भारतीय वास्तवाला योग्य होईल (जुळेल) तसेच पत्नी व माता या त्यांच्या भूमिकांशीही जुळेल अशा पध्दतीने तयार करण्यात आला पाहिजे. परंतु या दोन दृष्टिकोनांमध्ये एक सामायिक मुद्दा आहे. तो म्हणजे, हे दोन्ही दृष्टिकोन, शालेय शिक्षण मुलींच्या, पत्नी व माता या पारंपारिक भूमिकांशी जोडण्याची गरज व्यक्त करतात.

समाज बदलाची नव्हे तर समाजाला सुधारण्याची मुख्य कल्पना होती. गृहशास्त्राच्या प्रशिक्षणामुळे सध्या अस्तित्वात असणारे पुरुष व स्त्री असे भूमिकेतील विभाजन अधिक बळकट होईल. सामाजिक बदलात रचनात्मक व मूलभूत बदलांचा विचार केला जातो, तर सध्या अस्तित्वात असलेली पध्दत मुळापासून न बदलता किंवा तिच्यावर परिणाम न करता सुधारणा केल्या जाऊ शकतात. म्हणून.

स्त्रियांना शिक्षण दिले पाहिजे व नोकरीसाठी प्रशिक्षित केले पाहिजे असे मत मांडणाऱ्यांना देखील, स्त्रियांनी त्यांची परंपरागत सामाजिक भूमिका सोडून, हे करणे नको आहे. स्त्रियांचे स्थान हे निश्चितपणे घरातच आहे. परंतु, शाळा व घर हे एकमेकांस अनुरूप नाहीत असे का समजावे ? “शिवाय, स्त्रीचे स्थान फक्त घरातच नाही, तर तिला इतर ठिकाणी असण्याचाही हक्क आहे, आणि, घराला कोणताही धक्का न लावता, शेतात, कारखान्यात, रूग्णालयात शाळेत, हस्तव्यवसायात, व्यापारात व व्यवसायात, राज्याच्या सर्वोच्च सतरावर आणि सिंहासनावर देखील असण्याचा खिला हक्क आहे.” (नाग व घोष

१९४९ : १८७)

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील, स्त्रीशिक्षणाची गरज व समर्थन यासंबंधी तीन दृष्टीकोन पुढे येतात. (माईज १९८० : १३१-३२). स्वातंत्र्यपूर्व काळात प्रमुख असलेला पहिला दृष्टीकोन असा होता ही, स्त्रियांच्या स्थितीतील सुधारणा समाजातही सुधारणा करेल, (आणि शिक्षण हे सुधारणेचे

प्रमुख साधन होते.) म्हणून, स्त्री शिक्षणाची मागणी मुख्यतः समाजसुधारणेच्या चळवळीची अनुषंगिक गोष्ट म्हणून पुढे आली. यात स्त्रियांची सामाजिक भूमिका प्रमुख होती.

स्त्रिया आणि पुरुष हे समान आहेत आणि म्हणून समाजातील आतापर्यंतच्या वंचित वर्गाला समानता व सामाजिक न्याय देणे या गृहीतावर आधारलेला दुसरा दृष्टिकोन किंवा समसज आहे. वंश, जात किंवा लिंग यांवर आधारीत भेदभाव नष्ट करायचा आहे. हा दृष्टिकोन आपल्या घटनेत अंतर्भूत करण्यात आला.

स्त्रीशिक्षणाबद्दलचा तिसरा आणि सर्वात अलीकडचा समज, (दृष्टिकोन), समाजाच्या प्रगतीसाठी सर्व मानसाधनांची पुरुष व स्त्रियांसुद्धा सुधारणा करण्याच्या गरजेवर भर देतो. अशा रीतीने समाजाची प्रगती स्त्रियांवर अवलंबून आहे आणि 'प्रगतीच्या' कोणत्या दृष्टीकोनातून त्यांना वगळू नये. प्रगतीशील कार्यक्रमांमधील उणीवांचा मुख्य रोख स्त्रियांना वगळून पुरुषांबरोबर राहिला आहे. मानवसाधनांच्या विकासासाठी, प्रगतीसाठी, शिक्षण ही एक आवश्यक पूर्व अट आहे.

तथापि, कदाचित् शेवटचा समज (दृष्टिकोन) सोडून, यांपैकी कोणताही समज, पुरुष व स्त्रियांचे सामाजिक संबंध व सामाजिक भूमिका यांच्या सध्याच्या रचनेबद्दल शंका घेत नाही, अलीकडच्या काळात, काही विदुषींनी असे मत मांडले आहे की पुरुष व स्त्रियांच्या भूमिकांबद्दलच्या समजात बदल झाला नाही तर शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या जीवनात महत्वपूर्ण बदल घडवून आणता येणार नाहीत. येथे महत्वाचा प्रश्न असा आहे: स्त्रियांसाठीचे शिक्षण हे त्याची स्वतःची प्रेरक शक्ती निर्माण करेल हे अपेक्षित आहे की नाही.

संदर्भ : REFORMS TOWARDS EQUALITY AND RELEVANCES

Studies in Educational Reforms In India

Vol. III . Ed. P. R. Panchamukhi

Published by :

Mrs. Meena Pandey

For Himalaya Publishing House

"Ramdoot", Dr. Bhalerao Marg,

Mumbai - 400004,

(First Edn. 1989).

उतारा क्र ५

औपचारिक शालेय योजना - एक दृष्टीकोन

औपचारिक योजनेच्या संकल्पना.

पूर्वीच्या काळापासून, एखाद्या उद्दिष्टाकरता लोक त्यांने प्रयत्न ज्याप्रकाराने एकत्रित करतात त्या प्रकारामागच्या नियमिततांचे वर्णन करण्याचा माणसाने प्रयत्न केला आहे. समजुन घेण्याच्या प्रयत्नात, औपचारिक योजनेची कल्पना हे अतिशय हे अतिशय फलदायक कल्पनात्मक साधन झाले आहे. अनंत गुंतागुंत असलेल्या चालू परिस्थितीची काही लक्षणे निवडून काढण्यास त्याची मदत होते. त्यामुळे माणसाला त्यातला सारखेपणा दिसून येतो. नाहीतर त्याला नुसते वेगळेपणच दिसते. अलिकडच्या काळात विकसित केल्या त्यानुसार, औपचारिक योजनेच्या मूलभूत संकल्पना आहेत : नेमून दिलेले काम, पद , प्राधिकार संबंध व विभाग.

१) चारीपैकी काम ठरवून देणे किंवा काम हे सर्वात मूलभूत आहे. माणसे करतात ते काम हे सर्वात मूलभूत आहे .माणसे करतात ते काम व काम करतात ती माणसे यांच्यात विभिन्नता करण्याची गरज आहे. सोपी व काम हे स्वतंत्रपणे चर्चा करण्या योग्य असा घटक म्हणून समजले गेले आहे.

एकदा नेमून दिलेल्या कामाचे सार काढले की काही उद्दिष्ट साध्य करण्याकरता त्यात अंतर्भूत असलेल्या कामांच्या व्यवस्थेची संकल्पना करणे शक्य होते. उदा. जर खाणीतून चूनखडक काढायचा असला तर असे म्हणता येईल की त्याकरता काम १,२,३.....ज्ञ , यांची आवश्यकता आहे. व त्याप्रमाणे आपण ती ज्या अनुक्रमाने घडायला हवीत त्याचे वर्णन करू शकतो. याकरता जी माणसे ती कामे करणार आहेत

त्यांचा उल्लेख करावयाची जरूर नाही. अर्थात, कामे व्यक्तिनीच केली पाहिजेत. परंतु जोपर्यंत ती व्यवस्थित व योग्य तऱ्हेने केली जात आहेत तोपर्यंत ती कोण करते आहे हे गौण आहे.

२) सर्वसाधारणपणे अगदी योग्य संख्या व ती एकाच व्यक्तिकडून केली जातील अशा कामांचे गठण करणे हे 'पद' निर्देशित करते. एखाद्या पदाशी संबंधित विशिष्ट कामे त्या पदाच्या कामाच्या वर्णनामध्ये विनिर्दिष्ट करता येईल.

३) कोणी कुणाकरता कृती कायदेशीरपणे सुरू करावी (सहकारी उपक्रमामध्ये जोडीच्या पदाकरता) हे प्राधिकार संबंध विनिर्दिष्ट करतात. विशेषतः कार्यकारी पातळीवर व सुपरवायझर व यंत्रावर काम करणाऱ्यांच्या मधल्या नियमिततांचे वर्णन करण्यास ही उपक्रमातल्या सर्व कर्मचाऱ्यांना अशा तऱ्हेने अधिकार श्रेणीच्या क्रमात जोडतात की त्यांचा एक अधिकारी किंवा नियामक मंडळ यांत होतो.

४) अगोदरच्या संकल्पनावर विभाग किंवा प्रशासकीय शाखा यांची संकल्पना उभारली आहे. एकीय प्राधिकार पध्दती खाली ज्याप्रकाराने पदे व त्यांच्याशी जोडलेली कामे गोळा होतात त्याचा निर्देश या संकल्पनेत आहे. यंत्रचालकांच्या लहान गटा पासून उत्पादन विभागापर्यंत, पलटणीपासून रेजिमेंटपर्यंत. शास्त्र विभागापासून माध्यमिक शाळेपर्यंत व अशाच प्रकारे सर्व पातळीवरच्या समावेशणात प्रशासकीय शाखांची कल्पना करता येईल.

औपचारिक योजनेच्या ह्या संकल्पना म्हणजे वास्तवतेचे ढोबळ मानाने अति सुलभीकरण आहे, पण कामे जास्त व्यवस्थित पार पाडण्याकरता कोणत्या मार्गाचा अवलंब करावा यासंबंधी तर्क संगत विचार करण्याकरता मुभा देतात. माणूस लगेच विचार करू शकतो की कामाची वेगळ्या तऱ्हेने पदांमध्ये विभागणी करून किंवा पदांची विभागांमध्ये वाटणी करून उद्दिष्टे चटकन साध्य होऊ शकतील किंवा नाही

आणखी, त्याली उपक्रमातील सारखेपणा एखाद्या सैन्यातील डिव्हिजनलच्या, धार्मिकपंथाच्या आणि खेळण्याच्या कारखान्याच्या कार्यातले व उद्देशांतले वेगळेपण जसे असेल त्याप्रमाणेच पाहता यावे किंवा शेजारच्या शाळांच्या पध्दती प्रमाणे उपक्रमांच्या वेगळेपणांत पाहता यावा एवढ्या ह्या संकल्पना पुरेशा दोंबळ आहेत उपक्रमामध्ये समान असलेल्या प्रश्नाच्या जागा तो स्पष्टपणे तो पाहू शकतो आणि एखाद्या उपक्रमांतून इतर सर्व उपक्रमांना लागू होतील अशी उत्तरे शिकण्याची आशा करू शकतो.

शिक्षणातील औपचारिक योजना “औपचारिक शालेय योजना ” याचा अर्थ पदामध्ये प्रशासकीय कामे वाटण्याचे वेगवेगळे मार्ग व प्रयासकीय शाखा निर्माण करण्याकरतां नमुने असा झाला आहे.

कामाच्या वर्णनांचा नमुनेदार विकास करणे हा शैक्षणिक संशोधनाचा एक सर्वात प्रमुख विषय झाला आहे. प्रशासकीय पद , उदा. मार्गदर्शन निदेशक , अभ्यासक्रम समन्वयक किंवा सहाय्यक मुख्याध्यापक, दिले असता , अनेक शाळांक्षेत्रामधून पदधारकांनी नेहमीच्या लक्षणानुसार केलेल्या कामांचे वर्णन करण्याच्या संशोधक प्रयत्न करत असतो. काय कामे करावीत याबद्दलच्या सकृददर्शनी संकल्पनांशी तुलना केली तर अशी वर्णने, जी प्रशासक प्रशिक्षण किंवा इतरत्र दुरुस्त करण्याची गरज आहे अशी वैगुण्ये सूचित करतील किंवा संशोधक हा प्रश्न उलटा फिरवू शकेल कुणीतरी करायची गरज आहे असा प्रशासकीय कामांचा संच दिला असतां, एखाद्या शाळा क्षेत्रामधे ती केली जातातच की नाही याचा शोध घेण्याचा तो प्रयत्न करेल, आणि जर केली जात असली, तर ती कुठच्या पदावरच्या पदधारकांकडून केली जातात. आवश्यक म्हणून गृहित धरलेल्या कामांच्या यादीमधे शिक्षकवर्गाची निवड व पदाधिष्ठित करणे, अभ्यासक्रमाचे पुनर्शिक्षण व समन्वयन करणे, आधी समाजाशी संबंध ठेवणे यासारख्या बाबींचा समावेश होतो.

औपचारिक योजनेच्या संकल्पनांनी सूचित केलेल्या समस्याक्षेत्राचा फार अनुभवाधिष्ठित अभ्यास झाला नाही, परंतु तरीही ती शिक्षणांतली तीव्र आस्था असणारी प्रयोजने आहेत. शाळेच्या यंत्रणेमध्ये महत्वाचे निर्णय घेण्याच्या जबाबदारीचे योग्य ठिकाण हा एक प्रश्न आहे. केंद्रित विरूद्ध विकेंद्रित प्राधिकार रचनेचे काय सापेक्ष गुणावगुण आहेत? बांधकाम शाखेला किती व कोणत्या प्रकारची स्वायत्तता असायला हवी? “कर्मचारी” तसेच “कोणत्या विभागांत काम” अशा एकूण प्रशासकीय शाखांशी इतर बाबींचा संबंध आहे. मध्यस्थ जिल्हा, शाळा एकत्रीकरण आणि जिल्हा व्यवस्था यांचे फायदे, केंद्रीय कार्यालय कर्मचाऱ्यांचे विस्तारीकरण व ते करत असलेल्या कार्यांचे योग्य वाटप, ६-३-३ विरूद्ध ८-४ किंवा ६-२-४ योजना व प्राथमिक किंवा माध्यमिक किंवा संपूर्ण शाळा पध्दतिची इष्टतम आकार यासारख्या विषयांशी संबंधित बाबी दिसून येतात.

नेमून दिलेले काम, पद, प्राधिकार संबंध व विभाग यांच्या संकल्पनांनी प्रस्तावित केलेल्या गोषवारा काढणाऱ्या प्रकाराशी या सर्वच बाबी संवादी आहेत. कामे व पदे ही जी लीक उपक्रमातील कामे करतात किंवा त्यात सहभागी होतात, त्यांच्या पासून स्वतंत्रपणे त्यांच्यातील संबंधाच्या रचनेकडे पाहणे या अर्थाने हे विप्लेषण “औपचारिक ” आहे.

जेवढ्या सहकारी उपक्रमांमध्ये नियमिततेकडे बोट दाखविण्यात किंवा समस्याक्षेत्रे सूचित करण्यात औपचारिक योजनेच्या संकल्पना फलदायी झाल्या आहेत, तेवढ्या त्यांना मर्यादाही आहेत. पहिली गोष्ट म्हणजे, संकल्पना सर्वस्वी स्थितीशील आहेत. कोणत्याही हलणाऱ्या किंवा बदलणाऱ्या गोष्टीविषयी त्या बोलत नाहीत. त्या समस्या क्षेत्रे सूचित करतात, परंतु त्या एका गोष्टीतून दुसरी कशी निर्माण होते याबद्दल काहीच प्रस्ताव मांडत नाहीत. परिणामी, फक्त वर्णन करायला उपयोगी होतात. किमान, संकल्पना

शिक्षणाला लागू केल्यामुळे शाळा चालवण्याचा मुलभूत कामाशी जसा काही त्यांचा काहीच संबंध नाही अशा तऱ्हेने प्रशासनाला वागणूक देण्याकडेही त्या झुकतात.

ह्या प्रकरणाच्या उरलेल्या भागांत, वेगळा असला तरी सुध्दा औपचारिक योजनेच्या सर्वसाधारण कल्पनेशी अनुरूप असलेल्या विश्लेषणाच्या वेगळ्या पध्दतीचे आम्ही वर्णन करू. शिवाय, अलिकडच्या काळात जे प्राबल्याने शिक्षणाला लागू केले आहेत असे शाळेच्या व्यवहारातले 'मानवी संबंधा'चे दृष्टिकोन किंवा सामाजिक मानसिक दृष्टिकोन यांतल्या संकल्पनाशी विविध ठिकाणी ते जोडले जाते. जसे औपचारिक योजनेच्या संकल्पना, जे काम करतात त्या लोकांकडे दुर्लक्ष करतात. तसे "अनीपचारिक योजने" संबंधीच्या सामाजिक -मानसिक संकल्पना शाळेचे काम कसे करून घेतले जाते ह्या प्रश्नाला स्पर्शही करत नाहीत. कदाचित दोन्ही दृष्टिकोनांची जोड केल्यास फायद्याचे होईल.

शालेय कामाची रचना वर्कफ्लो (कामाचा अनुक्रम)

औद्योगिक आभियांत्रिकी परिभाषेतली आम्ही बिनधोकपणे उसनी घेतलेली वर्कफ्लोच्या संकल्पनाची आम्ही प्रथम ओळख करून देतो. ज्या अनुक्रमाने कामाची क्रिया केली जाते व साहित्याचे त्याच्या मुळ अवस्थेतून अधिक इष्ट किंवा मौल्यवान अवस्थेत परिवर्तन करण्या करता लागू केलेली तंत्रे यांचा अनुक्रम वर्कफ्लो दाखवितो. इच्छित नमुना नंबर निर्माण करण्याकरता तयार केलेल्या लागोपाठच्या प्रक्रियेतून साहित्याचा संच जम असतांना तो पहातो.

जरी शैक्षणिक प्रक्रियेतल्या मानवतावादी संकल्पनांना तडा जातो आहे असे दिसले तरीही विद्यार्थी हा शाळेतील कर्मचाऱ्यांनी "प्रक्रिया" करण्याचे "साहित्य" आहे. हा आमचा दृष्टिकोन शाळेच्या कामाच्या रचनेच्या विश्लेषणाला एक उपयुक्त आरंभ स्थान पुरवितो साधारणपणे वयाच्या सहाव्या वर्षी मुलगा

किंवा मुलगी शाळेत प्रवेश करते आणि पुढील बारा वर्षांच्या काळात संज्ञानी क्षमता व वर्तणुकीतली प्रवृत्ती यांच्यावर दूरगामी परिणाम व्हावा याकरीता संकल्पित केलेल्या लागोपाठच्या घटनांना तो सामोरा जातो. कामाच्या प्रक्रियांच्या एका अनुक्रमातून तो जातो. दृष्टिसमोर असलेल्या निष्पत्तीनुसार त्याला आकार देण्यास प्रत्येक प्रक्रिया धारणेनुसार मदत करते. ही निष्पत्ती म्हणजे शाळेची शैक्षणिक उद्दिष्टे कामाच्या विविध क्रिया व उद्दिष्टे यांच्यात किती संबंध आहे ही गोष्ट दुसरी. पण तत्त्वतः ज्या शिकविण्याच्या सर्व क्रियांच्या पुढे तो ठेवला जातो त्या इच्छित हेतू साध्य करण्याच्या दृष्टिने योजलेल्या असतात. शैक्षणिक प्रक्रियेने आकार दिलेल्या साहित्याच्या असाधारण मानवी गुणविशेषांचे कामाच्या योजनेवर लक्षणीय परिणाम होतात. धातूचा तुकडा ज्या अर्थाने वर्धनीय असतो त्या अर्थाने विद्यार्थी वर्धनीय नसतो. उलट शिक्षक जे त्याच्यापुढे ठेवतो त्याकडे दुर्लक्ष करण्यास किंवा अध्यापनाला जोरात विरोध करण्यास पूर्णपणे समर्थ असा विद्यार्थी हा निवड करू शकणारा व प्रतिक्रियात्मक जीव आहे. जसे तापलेल्या लोखंडाला साच्यात ओतून व प्रत्येक हातोड्याच्या ठोक्याने त्या साहित्यात दृश्य बदल घडवू शकतो असा शब्दशः अर्थ घेवून त्याप्रमाणे शिक्षक मुलाला साच्यात घालून घडवत नाही म्हणून अध्यापनाच्या कामामध्ये दोन तऱ्हेच्या क्रियांचा समावेश आहे.

अ) शिक्षकाचे अध्यापनाचे प्रसंग उपलब्ध करून दिले पाहिजेत. लेखी व बोललेले शब्द, साधने, सामाजिक परिस्थिती आणि इतर सुविधा त्या कशा वापरायच्या यांच्या मार्गदर्शनासह. याप्रकारात दृक व श्राव्य चालना त्याने पुरविली पाहिजे. त्याला ज्याप्रकारचे बदल मुलात घडवून आणण्याची इच्छा असेल व ज्या प्रकारे ते होवू शकतील असे त्याला वाटत असेल त्याप्रमाणे तो हे सर्व क्रमाने लावतो.

ब) त्याच बरोबर, त्यांनी लावलेल्या घटनांच्या विद्यार्थी व्यक्तिशः स्वीकारेत याकरता शिक्षकाने विद्यार्थ्याला प्रवृत्त केले पाहिजे. त्याचे अनुभवसिध्द ज्ञान व वर्तणूकीसंबंधीचा कल बघणे गुंतवण्याकरता आणि शक्य झाल्यास बदलण्याकरता बघणे, वाचणे, ऐकणे, विचार करणे, प्रतिसाद देणे व याकरता मुलाला “ प्रेरणा ” दिली पाहिजे.

काही दृष्टिनी शिक्षण करत असलेल्या “ साहित्याची निवड करू शकणाऱ्या व प्रतिक्रियात्मक गुणधर्म एक फायदा निदर्शित करतात . अध्यापन कर्त्याच्या प्रत्यक्ष अस्तित्वाशिवाय अध्ययन घडू शकते. विद्यार्थ्याला ग्रंथालयात किंवा स्टडी हॉल मध्ये त्यांना पाठवता येते आणि गृहपाठ देता येतो, आणि ज्यामर्यादिपर्यंत शिक्षकांनी सुनविलेले प्रसंग गंभीरपणे घेण्यास प्रवृत्त करण्यांत त्याला यश येईल, त्याप्रमाणांत त्याच्या गैरहजेरीमध्ये “ साहित्यात ” इच्छित बदल घडून येतील.

पण “साहित्याचे” हेच गुणविशेष शिक्षणाचे काम गोंधळात पाडू शकतात. त्याच्या शिक्षकांनी ज्याची व्यवस्था त्याच्याकरता केलेली असते त्याशिवाय त्याच्या परिसरातल्या प्रचंड विविधता असलेल्या घटना समोर तो अवश्य ठेवला गेला जातो. काही वेळा ह्या घटना शाळा जो प्रयत्न करत असते त्याच्या विरूध्द बदल घडवून आणतात , तर काही वेळा त्यांचे परिणाम हे शैक्षणिक प्रक्रियेमधून ज्याचा प्रयत्न होत असतो त्याच्याशी अनुरूप असतात. जे काय बदल घडून येत असतील त्याकरता म्हणूनच कुठपर्यंत अध्यापनास काम करणारे जबाबदार आहेत हे निश्चितार्थाने ठरविणे अत्यंत अवघड आहे. भौतिक साहित्य सिध्द पदार्था कडे (किंवा त्यापासून दूर) असे उत्स्फूर्त स्वरूपांतर क्वचितच दाखवते एखादा बुलडोझर चालक त्यांना काम केलेल्या मातीच्या ढीगावर घडवून आणलेल्या बदलांचा पुरावा तर अगदीच किरकोळ असतो.

तेव्हा, शाळेत केले जाणारे प्रमुख काम दोन भागांत समाविष्ट होते - प्रथम, ज्या प्रसंगातून अध्ययनाची क्रिया घडावी अशी अपेक्षा आहे त्यांच्या घटनांच्या संचामधे क्रम लावणे व दुसरे, घटनांना विद्यार्थी स्वतःहूनच सामोरे जातील याकरता त्यांना प्रवृत्त करणे. घटनांच्या संचामध्ये संमिश्रता क्रमाक्रमाने वाढविली जाते अध्ययन अनुभूतिकरता पूर्वतयारी म्हणून तयार केलेले असतात. त्यांच्या शालेय शिक्षणाच्या काळांत ज्या घटनांच्या संचातून फिरत असतात ते वर्कफ्लोचे घटक बनतात.

कामाची विभागणी

कामाची योजना वर्णन करण्याची दुसरी संकल्पना म्हणजे “ कामाची विभागणी” याचा अर्थ ज्या पध्दतीने शाळेच्या वर्कफ्लोमधली कामाचे भाग केले जातात व बहुसंख्य वेगवेगळ्या अध्यापकामध्ये ते वाटले जातात ती पध्दत औपचारिक योजनांच्या अभिलात कल्पनेनुसार प्रशासकीय शाखा, किंवा विभाग या समांतर संकल्पनेपेक्षा यात बरेच फायदे अंतर्भूत आहेत. “ विभाग ” करतो त्याप्रमाणे प्राधिकरणाच्या संकल्पनेची मुदतपूर्व परिचय आपल्याला करून देण्याची त्यांना गरज असत नाही. शिवाय समाजशास्त्रातील दूरपर्यंत पोहचणाऱ्या महत्त्वाची संज्ञा म्हणून, समाजव्यवस्था व नोकरशाहीचे समाजशास्त्र यांच्याशी संबंधित असलेल्या अनेक संज्ञांशी सैध्दांतिक पातळीवर ती जोडली जाते . त्यापैकी आपण वापरणार असणारी एक म्हणजे “विशेषज्ञता”सहकारी उपक्रमात बहुसंख्य भाग घेणारांचे प्रयत्न दोन्हीपैकी एका मूलभूत प्रकारात एकत्र करतां येतील -काम दुबार करण्यामध्ये किंवा कामाची विभागणी करण्यामध्ये, उपक्रमांनी प्रक्रिया केलेले साहित्य विविध भाग घेणाऱ्यात वाटप त्याच्या भागांवर वर्कफ्लोमधल्या सर्व क्रिया करतो. ह्याचे शैक्षणिक उदाहरण म्हणजे सर्व जिल्हाभर पसरलेल्या अनेक एक - शिक्षक शाळांचा समावेश असलेले प्राथमिक -शाळा क्षेत्र होऊ शकेल . शाळामध्ये प्रत्येक शिक्षक

त्यांच्या उपस्थिती भागातल्या विद्यार्थ्यांकरता (कमीत कमी सर्वत्र प्रथमिक पातळीवर) शिकविण्याची सर्व कामे करतो. कामाच्या विभागणीमध्ये , वर्कफ्लो त्याच्या घटक क्रियामध्ये विभागला जातो. व भाग घेणाऱ्यांना सोपवला जातो .

भाग घेणाऱ्यातला प्रत्येक जण उपक्रमाने प्रक्रिया केलेल्या साहित्यावर फक्त आपल्या वाटणीच्या क्रियाच करतो. याचे समांतर उदाहरण म्हणजे एकत्रीकृत प्राथमिक याळा . इथे सर्व जिल्हातल्या पहिल्या इयत्तेच्या विद्यार्थ्यांना एक शिक्षक शिकवतो व असे पुढच्या इयत्तेपर्यंत चालते.

तथापि, आधुनिक शाळांचे विश्लेषण करतांना, कुठच्या आधारावर शैक्षणिक काम विभागले आहे, यांच्याशी महत्त्वाचे गंभीर प्रश्न संबंधित आहेत. जसा काम विभागण्याकरतां आधार बदलत राहिल, तशी वर्कफ्लोशी आणि ढोबळमानाने कामाच्या योजनेशी संबंधित प्रश्नांची ठिकाणे किंवा जागा बदलत राहतील.

शिक्षणामधे, शिकविण्याच्या कामाच्या विभागणीचा आधार दोन टोकांच्या **continuum** बरोबर बदलत असतो. **continuum**चे एक टोक श्रेणीबद्ध प्राथमिक शाळांच्या त्यांच्या निर्भळ रूपांतल्या उदाहरणाशी अनुरूप असते. इथे, शिकवायचा विषय लक्षांत न घेता, अध्ययन क्रियेची वस्तु असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या वय-श्रेणी पातळीच्या मुलांबाबतीत शिक्षकाने विशेष ज्ञान प्राप्त केलेले असते.

continuum च्या दुसऱ्या टोकाचे केवळ उदाहरण म्हणजे काटेकोरपणे विभाग पाडलेली उच्च माध्यमिक शाळा इथे विषयाप्रमाणे शिक्षणाची विभागणी केली आहे, विद्यार्थ्यांच्या वय- श्रेणीकडे प्रत्यक्ष लक्ष न देता ह्या उदाहरणामधे शिक्षक हा एखाद्या दिलेल्या विषयांचा विशेषज्ञ असतो. दोन्हीही

परिस्थितीत शिक्षक विशेषज्ञ असतो. दोन्हीही परिस्थितीत शिक्षक विशेषज्ञ आहेत, पण वेगवेगळ्या गोष्टींत, हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे.

आकृती १ मध्ये शिकविणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे प्रयत्न एकत्र करण्याचे तीन प्रकार दाखविले आहेत— काम दुबार करणे, वय-श्रेणीप्रमाणे कामाची विभागणी, आणि विषयाप्रमाणे कामाची विभागणी, भाग घेणारे शिक्षक तक्त्याच्या उभ्या अक्षरावर दाखविले आहेत. आणि वर्कफ्लोची घटक कामे आडव्या अक्षरावर दाखविली आहेत. अक्षांच्या छेदबिंदूवर “ X ” ही खूण ज्या विशिष्ट कामाकरता शिक्षक जबाबदार आहेत ती कामे दाखवितो, तक्त्यावर शिरणारा बाण ज्या विद्यार्थ्यांना शिक्षक शिक्षण पुरवितो ते विद्यार्थी दाखवितो.

आम्हाला हे निरीक्षण करण्यांत रूचि वाटली की वर्षानुवर्षे शाळांकरता प्रस्तावित केलेल्या अभ्यासक्रम सुधारणा व योजनात्मक नवे पायंडे यापैकी अनेक **continuum** च्या दोन्ही टाकांपासून दूर जाणारी पाऊले निदर्शित करतात. ऊच्च माध्यमिक शाळांतून, गाभा अभ्यासक्रम, परस्परसंबंध अभ्यास, **home-room** सोपवणी, व अशाच तऱ्हेचे अशा प्रकारचे पायंडे, हे त्यांच्या शैक्षणिक विकासाच्या विशिष्ट टप्प्यावर विद्यार्थ्यांबद्दल जास्त आस्था वाटण्यास प्रोत्साहन देण्याकरतां विषय विशेष तज्ञ कमी करण्याचे प्रयत्न आहेत. याउलट, प्राथमिक शाळेच्या प्रस्तावामध्ये बरेच वेळा काटेकोर वय-श्रेणी काम विभागणीपासून दूर जाऊन विषय विशेषज्ञतेकडे जाणाऱ्या पाऊलांचा सामावेश असतो. परकीय भाषा, कला, संगीत व उपाययोजनात्मक वाचन यांकरता विशेष शिक्षक असण्याची सुरुवात हे निदर्शनात्मक आहे. डास्टन योजना, दुहेरी प्रगती योजना आणि नवे व जुने इतर अभ्यासक्रमासंबंधीचे

प्रस्ताव यांत विभागीकरणाकडे जाणारी अधिक आमूलग्र बदलाची पाऊले यांत विभागीकरणाकडे जाणारी अधिक अमूलग्र बदलाची पाऊले अंतर्भूत आहेत.

शाळेचे विगरशैक्षणिक कार्यक्रम.

शैक्षणिक उपक्रमांत भाग घेणाऱ्यांचा जोम कशांत तरी गुंतविण्याकरता शिक्षणाशिवाय इतर कामे आहेत. यापैकी एक वर्ग विद्यार्थी पालक व समाजांतले नागरिक यांना आधुनिक शाळा यंत्रणेने दिलेल्या विविध विगरशैक्षणिक सेवांचा बनलेला आहे. विद्यानिकेतन ज्यामुळे एका संमिश्र संस्था बनते त्यापैकी कांही सेवा अशा आहेत-बस परिवहन, जेवण, वैद्यकीय सेवा, करमणूकीचे कार्यक्रम, व्यायाम व संगीत प्रदर्शन, सामुहिक आभ्यासनेत मदत व समारंभांचे अनुपालन.

कोणत्याही उपक्रमांमध्ये, थोडासा जोम मुख्य कामापासून कामाची क्रिया पुढे चालू ठेवणे शक्य होईल अशा कार्यक्रमांकडे वळविले पाहिजे. ह्या उपकार्यक्रमांना आम्ही "योजना परिक्षण" कार्ये म्हणतो. केवळ एकच भाग घेणारा ज्यांत गुंतलेला असतो अशा सर्वांत साध्या कामाच्या यंत्रणेतसुद्धा असे कार्यक्रम उद्भवतात. उदाहरणार्थ, एकटा काम करणाऱ्यालासुद्धा त्याचा काही वेळ त्याला गरज असलेले साहित्य व सुविधा गोळा करण्याकरता, त्याच्या कामांच्या क्रियांची योजना करण्याकरता, त्याच्या हत्यारांची किंवा साधनांची काळजी करण्याकरता, आणि जर तो आर्थिक उद्योग असेल तर त्याच्या उत्पादित वस्तूचे पण न व्यवस्था करणे यांकरता त्याचा थोडा वेळ द्यावाच लागतो. जसाजसा उपक्रम जास्त मोठा, जास्त गुंतागुंतीचा व जास्त चिरस्थायी होतो. तशी योजना परिरक्षण कार्ये विषम प्रमाणात वाढत जातात. जरी योजना परिरक्षण कार्ये अनेक प्रकारची आहेत, तरी शालेय कामाच्या विश्लेषणाशी संबंध असलेले दोन मुख्य प्रकार आहेत : इनपुट-आउटपुट (input output) कार्ये, ज्यांचा शाळेच्या यंत्रणेचा

सभोवतालच्या परिस्थितीशी समाधानकारक संबंध राखण्याकरतां उपयोग होतो; आणि काम-समन्वयन (work co-ordination) कार्ये, ज्यांचा यंत्रणेमधल्या कामांच्या योजनेची सुसंगति व परिणामकारकता राखण्याकरतां व वाढविण्याकरता उपयोग होतो.

इनपुट-आऊटपुट कामे-शिक्षकांची भरती करणे, विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीची खात्री व तरतूद करण्यांकरता, शिक्षण चालू राहू शकेल अशी जागा बांधणे व तिची देखभाल करणे, विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीची खात्री व तरतूद करण्यांकरता, शिक्षण चालू राहू शकेल अशी जागा बांधणे व तिची देखभाल करणे, गरजेच्या वस्तुची खरेदी व त्याचा हिशोब ठेवणे, राज्य व केंद्र संस्थांना लगणाऱ्या विद्यार्थी हजेरी नोंदींची व इतर प्रपत्रे सादर करणे यांकरता, आणि सर्वांत जास्त म्हणजे, शाळेचा खर्च चालविण्यांकरता निधीचा पुरेसा ओघ चालू राहिल ह्याची खात्री असण्यांकरता, अशा तऱ्हेच्या बाबींशी इनपुट-आऊटपुट कार्यांचा संबंध आहे. आऊटपुट बाजूच्या शाळेची “उत्पादित वस्तू” व पालक किंवा इतर हितसंबंधाचे असलेले पक्ष यांमधली अनुरूपता पुरेशा प्रमाणांत आहे असे प्रमाणित करण्याच्या बाबींशीही त्यांचा संबंध आहे. शाळेच्या उद्दिष्टांचा हा प्रश्न विशेष निकडीचा आहे. शाळेसारख्या गुंतागुंतीच्या उपक्रमांत, उद्दिष्टे बहुविध, स्पर्धा करणारी व कांहीवेळेस परस्पर न जुळणारी आहेत . हितसंबंधित पक्ष व भाग घेणारेसुद्धा बराच फरक असलेल्या वेगवेगळ्या व्याख्या मानत असतील. सर्वच उद्दिष्टे इष्टतमरित्या प्रत्यक्षांत उतरत नाहीत त्यामुळे, व ह्यामुळे जी राजकीय प्रक्रिया ओढावते ती योजना परिक्षणाच्या इनपुट-आऊटपुट कार्यांची असते.

काम-समन्वयन कार्ये:- वर्कफ्लोशी जोडलेल्या कामांच्या यंत्रणेची सुसंगति टिकविण्याशी काम-समन्वयन कार्ये प्रत्यक्षपणे संबंधित असतात. जेव्हा वर्कफ्लो त्याच्या घटक भागांमधे सुटा केला जातो व

कामे वेगवेगळ्या लोकांना सोपविली जातात, तरी सुध्दा त्याचे ध्येय साध्य करायचे असेल तो संपूर्ण, सुसंगत राहिला पाहिजे. भाग घेणाऱ्यांपैकी एकाचे काम इतरांच्या कामाबरोबर व्यवस्थित जोडले गेले पाहिजे, आणि त्या सर्वांची गोळाबेरीज प्रथम जे त्यांचे संयुक्तीक कारण असते त्या उद्दिष्टांकडे अभिमुख केली पाहिजे. ह्या प्रकरणाचे खालील भाग अधिक तपशीलांत जाऊन काम-समन्वयन कार्याची चर्चा करतील.

योजना परिरक्षण कार्याचे परस्परावलंबन :- इनपुट-आऊटपुट कार्य व काम-समन्वयन कार्य यांचा जवळचा संबंध आहे. म्हणून जेव्हा शाळेच्या निधीचा इनपुट कमी होतो व ज्यामुळे शिक्षक कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी करण्याची आवश्यकता निर्माण होते तेव्हा, कामाच्या बोजाची पुन्हा: वाटणी किंवा वर्कफ्लोची पुन्हा फेरमांडणी किंवा कामाच्या अंतर्गत योजनेमध्ये दुसरा कांहीतरी घडून यायलाच हवा. किंवा जेव्हा आऊटपुट मागण्यांमध्ये मोठे बदल असतात शास्त्र व गणित प्रशिक्षणांवर पडलेला अलिकडचा ताण, यासारखे तेव्हा शाळांतर्गत कामाच्या रचनेची त्यानुसार पुन्हा व्यवस्था लावावी.

बाहेरील परिस्थितीच्या परिवर्जनशीलतेची जुळवून घेण्याचा अंतर्गत काम प्रक्रियांची फेरमांडणी हा एकच मार्ग आहे. आणखी एक पर्याय आहे. शाळेच्या कर्मचाऱ्यांनी इनपुट-आऊटपुट कामाकडे जास्त लक्ष द्यावे आणि बदलत्या परिस्थितीच्या परिणामांचा हिरमोड करण्यांकरता पाऊले उचलणे, हा दुसरा मार्ग आहे. सभोवतालच्या परिसरांतल्या संभाव्य बदलांची अपेक्षा केली तर शाळेतील कर्मचारी ते अगोदरच थांबविण्यांकरता कार्यवाही करू शकतील किंवा, जर हे अशक्य असेल किंवा शहाणपणाचे नसेल तर त्याचे परिणाम कांही काल खंडावर पसरवतील. उदा. जोमाने वाढणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या लोकसंख्येचा अंदाज घेऊन, शाळा जरूर ते अंतर्गत बदल हळू-हळू करू शकेल हे सर्व शाळेच्या औपचारिक योजनेची

एक महत्वपूर्ण व फलदायी संकल्पना दर्शविते. परिस्थितीतल्या जबरदस्त व बेसुमार चढउतारासमोर सुध्दा, तो कामाच्या व्यवस्थेत किंवा योजनेत एक स्वतःची सुसंगति आणि स्थायीभाव टिकविण्याची प्रवृत्ती दर्शविते शाळेच्या कर्मचाऱ्यांच्या योजना परिरक्षण कार्यामुळे, कामाची रचना जणू काय स्वायत्तता यंत्रणा असावित अशी लक्षणे दाशविते.

बिगरशैक्षणिक कामाची विभागणी :

कामाच्या विभागणीचे दुसरे वैशिष्ट्य, कालांतरांत अमेरिकन विद्यानिकेतनाच्या विस्तारात व गुंतागुंतीमध्ये झालेल्या नाट्यमय वाढीबरोबर आले आहे. शैक्षणिक व बिगरशैक्षणिक कामांमध्ये कमीअधिक प्रमाणांत स्पष्ट विभागणी करणारी रेषा आंखली गेली आहे. जे कुठल्याही प्रकारचे शैक्षणिक काम करत नाहीत असे कर्मचारी शाळेंत दिसतात. इतर अनेकांमध्ये, परिरक्षक, स्वयंपाकी, बसचालक आणि परिचारिका यांचा सामावेश असतो. प्रशासकीय अधिकाऱ्यांचे एक संपूर्ण पथक, कांही बिगरशैक्षणिक सेवांकरतां जबाबदार आणि कांही मुख्यतः योजना परिरक्षण कार्याकरता जबाबदार, हेही आता दिसू लागले आहेत. कांही बाबीत बिगरशैक्षणिक प्रांतांगत कामाची उपविभागणी प्रत्यक्ष शैक्षणिक प्रांताच्या पेक्षा अधिक सविस्तर असते.

तथापि योजना परिरक्षण व सेवा कार्यांचे शैक्षणिक कर्मचारी सर्व बिगरशैक्षणिक कामापासून विभक्तीकरण हे पूर्ण होणाऱ्या टप्प्यांपासून अजून खूप दूर आहे. शैक्षणिक कर्मचारी सर्व बिगरशैक्षणिक कामापासून मोकळे केले गेले आहेत असे नक्कीच म्हणता येणार नाही. अध्यापनापासून शिक्षकाचा किती वेळ इतर विविध कामांनी हिरावून घेतला ते खालील उदाहरणावरून दिसून येईल-दुधाचे पैसे गोळा करणे, हॉलकडे जाणारे मार्ग व भोजनगृह यांची देखरेख, व व्यायामाच्या कार्यक्रमाचे वेळी तिकिटे घेणे,

यासारखी कामे न दिसून येणारी वस्तुस्थिती अशी आहे की योजना परिरक्षणासारखी महत्वाची कामे- विशेषतः कामाच्या अंतर्गत समन्वयाच्या प्रांतांत-शिकविणाऱ्या कर्मचाऱ्यांकडून काढून घेता येत नाहीत. कांही अंशापर्यंत, ही कामे अपरिहार्यपणे शैक्षणिक कर्मचाऱ्यांच्या हातांत राहतात. यापुढे आपण या बाबीकडे वळू.

वर्कफ्लोमधे समन्वयन :-

शाळेतल्या कामाच्या संरचनेच्या विविध संकल्पना आपल्याला आता आपले लक्ष कामाच्या योजनेच्या एका मुख्य प्रश्नाकडे, केंद्रित करण्याची मुभा देतात. शाळेच्या काम-समन्वयन कार्याकडे आपले लक्ष पूर्णपणे देऊन, जनसंपर्क, शिक्षकांची भरती किंवा अशाच तऱ्हेच्या इतर “वरकड” कामांचे महत्त्व सभोवतालच्या परिस्थितीच्या संदर्भात समाधानकारक अवस्थेत ठेवणे ह्या बाबींबद्दल या वार्षिकांत इतरत्र लिहिले आहे. जर अध्यापन हा सर्वस्वी एक नित्यक्रम असता, एक न बदलणाऱ्या परिस्थितीमध्ये घडणारी एक सर्वस्वी ठराविक प्रक्रिया असे असते, तर समन्वयांचे फारच थोडे प्रश्न निर्माण झाले असते. अशा परिस्थितीमध्ये, उद्दिष्ट प्रस्थापित करता येऊ शकेल, जी न चुकतां उद्दिष्टाकडे जाईल अशी एक कामाच्या क्रियांची मालिका विनिर्दिष्ट करतां येईल, आणि ज्यायोगे संपूर्ण “यंत्र” एकत्र जोडले जाईल अशी बृहत् योजना समन्वयांतच समाविष्ट करतां येईल फक्त योजनेला जे हवे असेल तेवढेच नेमके, कांही कमी नाही कांही जास्त नाही, करू शकणारे व करू इच्छित असणारे शिक्षण शोधणे एवढेच प्रश्न शिल्लक राहतील.

परंतु शैक्षणिक प्रक्रिया खूपच अधिक गुंतागुंतीची आहे. एक म्हणजे, शैक्षणिक उद्दिष्टे व नेमकी कोणत्या कामांच्या क्रिया ती साध्य करण्यास जरूर आहेत याबद्दलचे आपले ज्ञान यामध्ये खूप मोठी तफावत आहे. त्यामुळे कांही उपक्रमांमध्ये जरी इच्छित निष्पत्तीचे लगेच एका प्रत्यक्ष कामांच्या अनुक्रमांत परिवर्तन होऊ

शकते, तरी शैक्षणिक उद्दिष्टे सर्वाना माहिती असल्याप्रमाणे परिवर्तन करायला अतिशय अवघड आहेत. म्हणूनच शिक्षणतज्ञ शिकवण्याचे काम करण्यांकरता सु-प्रशिक्षित, बुद्धिवान लोक असावेत यावर एवढा भर देतात: पुढे काय करायचे हे ठरविण्याकरतां त्यांना मोठ्या प्रमाणावर शिक्षकांच्या क्षणाक्षणाला घ्याव्या लागणाऱ्या निर्णयशक्तिवर अवलंबून राहावेच लागते. शिक्षकांनी अध्यापनाचे चांगले मार्ग शोधावेत अशीही त्यांची अपेक्षा असते, उदा. नव्या क्लू शोधाव्यात व बदल करावेत. परिणामी, कामाच्या संरचनेमध्ये सुसंगति ठेवणे हा परमोच्च विषय होतो.

दुसरी एक गोष्ट म्हणजे शिक्षक हे यंत्रमानव नाहीत किंवा जिथे ते नोकरी करतात त्या उपक्रमांच्या उद्दिष्टाशीच ते केवळ एकात्मतेने संबंधित नसतात. ते मानवी आहेत व मानवजातीचे सर्व विकार, क्षमता व गुणधर्म त्यांनाही आहेत. शाळेत काय करणे महत्वाचे आहे आणि काय नाही ह्याबद्दलच्या त्यांच्या स्वतःच्या कल्पना असतात. त्यांना त्यांची स्वतःची वैयक्तिक आकांक्षा, इच्छा व वर्तणूकीचे कल असतात ज्याची अभिव्यक्ती ते त्यांच्या कामांतून करतात. शाळेत प्रयत्नांच्या समन्वयनाकरतां मानवी व्यवस्थेचे मानवी स्वरूप आणखी प्रश्न आणतात.

समन्वयनाच्या प्रश्नांचे स्थान :-

जेव्हा एक भाग घेणाऱ्याने काय काम करायचे हे दुसरा भाग घेणारा काय करतो किंवा त्याने काय केले आहे ह्याच्या अनुषंगाने असेल तर समन्वयनाकरता तो एक संभाव्य प्रश्न आहे. ढोबळ मानाने पाहतां शाळा यंत्रणेतला प्रत्येक शिक्षक अर्थातच प्रत्येक दुसऱ्या शिक्षकावर अवलंबून आहे. जर कांहीजण त्यांच्या कामांत अपयशी झाले तर संपूर्ण उपक्रमाची परिणामकारकता कमी होते. तथापि, समन्वयनाचे तातडीचे प्रश्न ह्या पातळीवर दिसत नाहीत परंतु एका कामाच्या कार्यपालनाचा दुसऱ्या कामाच्या

कार्यपालनावरच्या प्रत्यक्ष परावलंबनांत ते दिसतात . ह्या परावलंबनाचा एक प्रकार नेहमीचाच आहे. जेव्हा जेव्हा सोपवून दिलेल्या कामाच्या कार्यपालनांत शिक्षकाला त्याची जबाबदारी पार पाडण्यांकरता दुर्लभ साधनांच्यावर अधिपत्य करावे लागते, मग ती साधने प्रत्यक्ष सुविधा असोत किंवा विद्यार्थ्यांचा वेळ असो., तेव्हा हे परावलंबन घडून येते. दुसऱ्या प्रकारची आकस्मिकता विद्यार्थ्यांच्या वर्कफलोमधल्या हालचालींशी संबंधित आहे. “प्रक्रिया करण्याच्या” त्यांच्या पुढच्या अवस्थेकरता जेव्हा जेव्हा विद्यार्थ्यांना एका शिक्षकाच्या हातातून दुसऱ्या शिक्षकाच्या हातांत दिले जाते तेव्हा समन्वयन प्रश्न उद्भवतात. स्थानाच्या संभाव्य समस्येबद्दल आम्ही अधिक खुल्या स्वरूपांत प्रत्यक्षपणे बोलूच, पण अगोदर आम्हाला शाळा यंत्रणेतल्या वर्कफ्लोची चर्चा पूर्ण केली पाहिजे.

आत्तांपर्यंत जणू कांही ज्यामधून मुले हालतात असा फक्त एकच वर्कफ्लोमार्ग शाळा यंत्रणेत आहे अशा तऱ्हेने आम्ही बोललो कांही शाळांच्याबाबतीत हे खरे असू शकेल, पण इतर शाळांमधे बहुसंख्य कमी जास्त प्रमाणात पर्यवधानी विवेकी मार्ग असू शकतील. भिन्न निपुणता असलेल्या मुलांच्याकरता कांही मार्ग आहेत आपण असे म्हणू की त्यांना वर्गाबरोबर आणण्यांकरता प्रक्रिया करण्याची गरज असते अशी मुले. असे प्रक्रिया मार्ग अगदी सुस्पष्ट असू शकतील जिथे त्यांचे वेगळे व स्वतंत्र शिक्षक कर्मचारी असतील व ह्या मार्गात विद्यार्थ्यांमधे कमी अदलाबदल असेल, किंवा ते जेमतेम दिसून येतील असे स्वतंत्र कार्यक्रम असतील. दरवर्षी एकजिनसीपणाने विद्यार्थ्यांना एकत्र आणणारी प्राथमिक शाळा हे एक याचे उदाहरण आहे. थोडीशी वेगळी अंतिम उत्पादक वस्तू उत्पादित करण्याकरतां अनेक वेळेला वेगळे मार्ग प्रस्थापित केले जातात. अशा उत्पादित वस्तूंच्या मार्गांचे उदाहरण म्हणजे उच्च माध्यमिक शाळांतून बरोबरच व्यापार , वाणिज्य, सामान्य व विद्याविषयक अभ्यासक्रम.

मुद्दा असा आहे की जे एका मार्गाकडून दुसऱ्या मार्गाकडे विद्यार्थ्यांची बदली करण्याची मुभा देतात असे बहुविध वर्कफ्लो मार्ग, जर अदलाबदलीमुळे शिक्षकांमधे विद्यार्थ्यांची हालचाल ओढवत असेल तर समन्वयनाचा प्रश्न गुंतागुंतीचा करतात. वर्गातच विद्यार्थ्यांची बदली एका वाचन गटांतून दुसऱ्या वाचन गटांत केली तर शाळेपुढे कांही समन्वयन प्रश्न येत नाही, पण एकजिनसीपणाने गठित केलेल्या वर्गामधूनच बदली केली तर शाळेपुढे प्रश्न उद्भवतात.

कोणत्याही विशिष्ट बाबींत, संभाव्य समन्वयन समस्यांच्या स्थान निश्चित करण्याकरता यंत्रणेच्या विविध वर्कफ्लो मार्गाची काळजीपूर्वक तपासणी करण्याची आवश्यकता आहे. तरीही, शाळेच्या कर्मचाऱ्यांकडून विशेष समन्वयक प्रयत्नांची जरूर भासू शकेल अशी कांही अधिक ठळक क्षेत्रे आम्ही निदर्शित करू शकू.

शैक्षणिक घटनांचा आशय :- बरेच वेळा शिक्षक जे काम विद्यार्थ्यांना शिकावेसे वाटते ते विद्यार्थी अगोदर कांहीतरी शिकले आहेत त्याच्या अनुषंगाने असते. “टूल” (tool) विषयांच्या बाबतीत असे उघडपणे घडते. आधीच्या वर्षात जे विद्यार्थी वाचायला शिकण्यांत अपयशी झाले असतील त्यांच्यांत अपेक्षित बदल घडवून आणण्याकरता प्रवृत्त करण्यांत उच्च माध्यमिक शाळेंतले शिक्षण यशस्वी होणे ही अत्यंत अवघड गोष्ट आहे. असेच तथाकथित /वादीव विषयांतही होते असे गृहीत धरले आहे. “स्पॅनीश २ ” मधून लाभ मिळण्याची शक्यता “स्पॅनीश १” मधे मिळविलेल्या नैपुण्यावर अवलंबून असते, समतल भूमिती बीजगणितांत मिळविलेल्या संकल्पना व नैपुण्य यावर अवलंबून आहे असे म्हणता येईल. “आडव्या” तसेच रेखांशिक आकास्मिकता कधीकधी महत्वाच्या समजल्या आहेत. वर्ग शिक्षकांच्या उद्दिष्टांना पुरवणी करण्याकरता व अधिक बळकटी आणण्याकरता प्राथमिक -गायक शिक्षकांचे अध्यापन

कल्पिलेले असू शकेल, सामान्य शाखांची उद्दिष्टे नागरिक शाखांच्या अभ्यासक्रमाशी संबंधित असू शकतील. तथापि, आपल्याला असे दाखविले जाते की ह्यापैकी बऱ्याचशा आडव्या व रेखांशिक आकस्मिकता आहेत. जर आधी काय घडते त्याचे पुढे काय होणार याच्याशी संबंध असेल किंवा जर शाखांत शिकविलेल्या संकल्पना व नैपुण्य यांच्यामुळे नागरिक शाखांच्या शिक्षकांच्या कामांत कांही फरक पडत नसेल तर अभ्यासक्रमाच्या आशयाचे समन्वयन हा क्वचितच तातडीचा प्रश्न आहे.

वर्कफ्लोमधून हालचालीची वेळ- अगोदरच्या क्षेत्राशी जवळचा संबंध असलेली बाब म्हणजे विद्यार्थ्यांचे “प्रक्रिया करण्याच्या” एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत पुढे जाणे एखादा विद्यार्थी पुढे जाण्यास तयार आहे की नाही याची सार्वजनिक शिक्षणांतली सर्वश्रेष्ठ कसोटी म्हणजे शिक्षणांत काढलेला काळ, ज्यामुळे असे गृहीत धरले जाते की जर विद्यार्थी एका दिलेल्या काळाकरता घटनांच्या संचासमोर ठेवला गेला की तो तयार आहे, जरी हे चांचण्या व “किडबॅक” च्या इतर साधनांवर आधारित असलेल्या “आशय-प्रभुत्वाबरोबर” जोडलेले असले तरीसुद्धा, हालचाल साधारणपणे प्रमाणित कालांतराने घडून येते- सत्राच्या किंवा वर्षाच्या शेवटी म्हणून नाही आहे. जेव्हा वर्षाच्या शेवटी त्याच्याकडे वेळ शिल्लक राहिल्यास एखाद्या शिक्षकाने पुढचा शिक्षक जो भाग त्याचा अभ्यासक्रमामध्ये घालण्याची अपेक्षा ठेवतो तो शिकविला तर हा प्रश्न उद्भवू शकतो. आडवे समन्वयन जास्त प्रश्नात्मक आहे. जेव्हा विद्यार्थ्यांची वर्कफ्लो मार्गांच्यामध्ये अदलाबदल होते, तेव्हा यजमान वर्गांतल्या आगोदरच्या महत्वाच्या शिक्षणविषयक विकासघटना चुकवू नयेत याला प्रतिबंध म्हणून हालचालीच्या वेळांकडे थोडे लक्ष देणे आवश्यक होईल. आणि जेव्हा एखाद्या शाळेत विभागीकरण अस्तित्वांत असते, तेव्हा विद्यार्थी, शिक्षक व वर्गाकरता जागा

यांच्या वेळापत्रकाचे प्रश्न प्रचंड आकार घेऊ शकतात हे सर्व उच्च माध्यमिक मुख्याध्यापकांना माहित आहेच.

वर्ग व्यवस्थापन :- शैक्षणिक आशयांतल्या आकस्मिकतेपेक्षा बऱ्याच वेळा विद्यार्थ्याला प्रवृत्त करण्याकरता अध्ययन घटनांपुढे ठेवणे या प्रकारांतल्या आकस्मिकता शिक्षकांना जास्त प्रकट असतात. एखादा अध्यापक जो त्याच्या विद्यार्थ्यांनी केवळ “वाचावे व पाठ करावे” अशी अपेक्षा ठेवतो तो, जो दुसरा शिक्षक विद्यार्थ्यांनी अध्ययन प्रक्रियेमध्ये अधिक सक्रिय व स्वतंत्र भाग घ्यावा अशी अपेक्षा करतो त्याच्याकरता गंभीर प्रश्न निर्माण करू शकेल-एखादा प्राथमिक कला -शिक्षक मुलांना हाताबाहेर जाऊ देतो तो त्यांच्या नेहमीच्या शिक्षकाचे वर्गावर परत आल्यावर आयुष्य कठीण करू शकेल. विद्यार्थ्यांच्या वेळांवर स्पर्धात्मक मागण्या जसे विभागीकृत शाळांतून असते तसे एका विद्यार्थ्याला अनेक अध्यापक असले तर हे अध्यापक स्वतंत्रपणे त्याच्या वेळाची मागणी करतील जी विद्यार्थ्याला उपलब्ध असलेल्या वेळाच्याही बाहेरची असेल हा धोका आहे. उदा. त्याच्या वेगवेगळ्या शिक्षकांची त्याच दिवशी त्याने दिलेला प्रचंड गृहपाठ करावा अशी मागणी असू शकेल; एखाद्या संगीतात प्रज्ञावंत असलेल्या व्यायामपटूचे कौशल्य प्रात्यक्षिक व बॅड संचालक यांना एकाच वेळेस हवे असणे शक्य आहे. असू शकेल.

दुर्लभ शैक्षणिक संसाधनांचा उपयोग :- समन्वयन हा एक असा प्रश्न आहे जिथे दुर्लभ संसाधने व सुविधा व्यायामशाळा व क्रिडांगणाची जागा, दृक् श्राव्य सामग्री, ग्रंथालय साहित्य, कारकूनी सेवा, क्षेत्र सहली करता बस परिवहन व अशाच प्रकारच्या इतर यांच्यावर एकाच वेळेस मागणीचा बोजा पडतो.

आणखी दोन क्षेत्रे आहेत जिथे समन्वयक प्रश्न उद्भवतात परंतु ते शैक्षणिक प्रांतांच्या बाहेरचे आहेत, उदा. शाळा कर्मचाऱ्यांनी हाती घेतलेल्या विविध सेवा प्रकल्पामधे व योजना परिरक्षण कार्यामधे. ही विशेष महत्वाची आहेत कारण त्यांच्या कार्यपालनांतल्या समन्वयांच्या प्रयत्नांचे अपयश हे बरेच वेळा शैक्षणिक क्रियांतल्या समन्वयांतल्या आपयशापेक्षा हे बऱ्याच प्रमाणांत उघड दिसून येते. जर शाळेचे नाटक स्टेजवरचे कांही सामान रंगवायचे राहून गेले अशा अवस्थेतच चालू रहिले, जर शासनाकडे पुढे पाठविण्याकरता कांही शिक्षकांनी त्यांच्या हजेरी नोंदी वेळेवर सादर केल्या नाहीत, तर त्याचे परिणाम सहज दिसून येतात व जबाबदारी लगेच सोपविली जाते. याचा परिणाम म्हणून, शिक्षक आणि शाळा यांचे मुल्यांकन करण्यांकरता शिक्षणांतली कमी स्पष्ट क्षेत्रांच्या कार्यपालना ऐवजी कसोटी बनते हे अकल्पित नाही. प्रकरण १२ मधे कार्लसन ज्याला “ध्येय विस्थापन” म्हणतो त्याचेही स्पष्ट उदाहरण आहे.

समन्वयाचे कार्यतंत्र

कोणत्याही टिकणाऱ्या उपक्रमामधे कामाचे समन्वयन करण्याचा वेगवेगळ्या मार्गांनी प्रयत्न केला जातो.

विद्यानिकेतनांत खालील समन्वयक कार्यतंत्राचे तिन्ही प्रमुख प्रकार दिसून येतील.

कार्यात्मक भूमिकेचा विनिर्देश :- आम्ही पूर्वी सुचित केल्याप्रमाणे, ज्या बृहत् योजनेनुसार कामाची

विभागणी केली आहे व शैक्षणिक क्रिया शिक्षकांना सोपविल्या आहेत त्या योजनेअंतर्भूत जे समन्वयन

सामाविष्ट केले आहे त्यावर कु ठलीही शाळा यंत्रणा सर्वस्वी अवलंबून राहू शकत नाही. तरीसुद्धा,

शिक्षकाने काय करावे अशी अपेक्षा आहे याबद्दलचे व्यक्तिनिरपेक्ष विनिर्देश एक महत्वाचे समन्वयन कार्य

पुरवितात. शाळेंनी स्वीकारलेली पाठ्यपुस्तक मालिका, पाठ्यक्रम व अभ्यासक्रम यांची गाईड्स, काम

करण्याच्या मानक कार्यपध्दतिची विधाने, व शिक्षक हस्तपुस्तिका मधे दिलेल्या तपशीलावर सुचना व

आणखी दोन क्षेत्रे आहेत जिथे समन्वयक प्रश्न उद्भवतात परंतु ते शैक्षणिक प्रांतांच्या बाहेरचे आहेत, उदा. शाळा कर्मचाऱ्यांनी हाती घेतलेल्या विविध सेवा प्रकल्पामधे व योजना परिरक्षण कार्यामधे. ही विशेष महत्वाची आहेत कारण त्यांच्या कार्यपालनांतल्या समन्वयांच्या प्रयत्नांचे अपयश हे बरेच वेळा शैक्षणिक क्रियांतल्या समन्वयांतल्या आपयशापेक्षा हे बऱ्याच प्रमाणात उघड दिसून येते. जर शाळेचे नाटक स्टेजवरचे कांही सामान रंगवायचे राहून गेले अशा अवस्थेतच चालू रहिले, जर शासनाकडे पुढे पाठविण्याकरता कांही शिक्षकांनी त्यांच्या हजेरी नोंदी वेळेवर सादर केल्या नाहीत, तर त्याचे परिणाम सहज दिसून येतात व जबाबदारी लगेच सोपविली जाते. याचा परिणाम म्हणून, शिक्षक आणि शाळा यांचे मुल्यांकन करण्याकरता शिक्षणांतली कमी स्पष्ट क्षेत्रांच्या कार्यपालना ऐवजी कसोटी बनते हे अकल्पित नाही. प्रकरण १२ मध्ये कार्लसन ज्याला “ध्येय विस्थापन” म्हणतो त्याचेही स्पष्ट उदाहरण आहे.

समन्वयाचे कार्यतंत्र

कोणत्याही टिकणाऱ्या उपक्रमामधे कामाचे समन्वयन करण्याचा वेगवेगळ्या मार्गांनी प्रयत्न केला जातो. विद्यानिकेतनांत खालील समन्वयक कार्यतंत्राचे तिन्ही प्रमुख प्रकार दिसून येतील.

कार्यात्मक भूमिकेचा विनिर्देश :- आम्ही पूर्वी सुचित केल्याप्रमाणे, ज्या बृहत् योजनेनुसार कामाची विभागणी केली आहे व शैक्षणिक क्रिया शिक्षकांना सोपविल्या आहेत त्या योजनेअंतर्भूत जे समन्वयन सामाविष्ट केले आहे त्यावर कु ठलीही शाळा यंत्रणा सर्वस्वी अवलंबून राहू शकत नाही. तरीसुद्धा, शिक्षकाने काय करावे अशी अपेक्षा आहे याबद्दलचे व्यक्तिनिरपेक्ष विनिर्देश एक महत्वाचे समन्वयन कार्य पुरवितात. शाळेंनी स्वीकारलेली पाठ्यपुस्तक मालिका, पाठ्यक्रम व अभ्यासक्रम यांची गाईड्स, काम करण्याच्या मानक कार्यपध्दतीची विधाने, व शिक्षक हस्तपुस्तिका मधे दिलेल्या तपशीलावर सुचना व

असेच इतर, या स्वरूपात हे विनिर्देश येतात. विद्यार्थ्यांना शिक्षित करण्यासंबंधीच्या शेवटपर्यंतच्या सर्व तपशीलाची योजना आगाऊ करणे शक्य नाही हे उघड आहे. व ज्या शाळा यंत्रणा अत्यंत तपशीलवार भूमिका विनिर्देशावर अवलंबून असतात त्या शाळांमध्ये सुध्दा, जे लवचिकता, अकल्पित परिस्थिती व नव्या क्लूप्या पुरवतील अशा इतर कार्यतंत्रांनी ह्या कार्यतंत्रांची अनुपूर्ती केली पाहिजे.

माहिती देवाणघेवाण :- वर्कफ्लोच्या विविध भागांत भाग घेणाऱ्यांना जे दळणवळणाचे मार्ग जोडतात त्यांचा आणखी एक समन्वयन कार्यतंत्र म्हणून उपयोगी होतात. माहितीच्या देवाणघेवाणीमार्फत भाग घेणारे एकमेकांना आकस्मिकता व उद्भवणाऱ्या प्रश्नांबद्दल सावध करू शकतात ही एक असामान्य लवचिक समन्वयक कार्यपध्दती आहे. लहान कार्यगटांचे प्रमाणक प्रक्रियेमध्येही गुंतले आहेत. आंतरक्रिया असणाऱ्या शिक्षकांचे गटांमध्ये कोणी काय व काय करावे या विषयीचा समज वाढून घेण्याचे प्रमाण वाढू शकेल, आणि ह्या प्रमाणक संमतिमागे अनौपचारिक गटमंजूरीची ताकद आहे. पण ह्या मार्गांनी साध्य केलेल्या समन्वयक परिणामांची व्याप्ती अत्यंत मर्यादित असते. मोठ्या व गुंतागुंतीच्या शाळा यंत्रणेमध्ये, प्रत्यक्षपणे सर्व शिक्षकांना एकमेकांशी अंतरक्रिया साधने अशक्य असते व त्याहीपेक्षा परस्परसंमान समायोजन एकाच वेळेस परिपूर्ण करणे हे आणखीच खूपच कमी प्रमाणात शक्य होते. त्यांच्या पर्यादित आधिकारतेच्याआंत त्याची परिणामकारकता असूनसुध्दा, समन्वयन साधण्याकरता कोणतीही आधुनिक शाळा यंत्रणा केवळ व्यक्ति-व्यक्तितल्या आंतरक्रियेवर अवलंबून राहू शकणार नाही.

निर्णय घेण्याच्या प्राधिकाराचे विनीधान-सर्वसाधारणपणे सर्वांत जास्त उपयुक्त असे काम समन्वयाचे कार्यतंत्र म्हणजे विविध कार्यालये व समित्या यांच्याकडे निर्णय घेण्याचे कार्य सोपविणे. ज्यांच्या कामावर परिणाम झाला आहे त्यांच्यावर कामाच्या क्रिया कशा समायोजित करायच्या यासंबंधीचे निर्णय बंधनकारक

शिक्षकांच्या सेवावर विसंबावे लागते, तेंव्हा समन्वयक कार्यतंत्राना मोठी मागणी येईल याची आपणसुध्दा अपेक्षा करतो.

एक अत्यंत गुंतागुतीचा शैक्षणिक कामाची विभागणी प्रस्तुत करते त्या समन्वयन गरजेचे परिणाम ही एक विशेष रूचीची बाब आहे. व्याख्येप्रमाणे एक कामाचा विभागणी म्हणजे विशेषज्ञांना जेंव्हा विशेषज्ञता ही वय-श्रेणीवर आधारित असण्यापेक्षा विषयानुसार असते, तेंव्हा वेगवेगळ्या भाग घेणारांमधे “विशेषिकृत परिवेक्ष्यांच्या ” विकासाची परिस्थिती अस्तित्वांत असते , हे उल्लेखनीय आहे. दुकान समाजशास्त्रा किंवा गणित अध्ययनाकरता भरती केलेल्या व्यक्तींची सामाजिक पाश्चभूमी अगदी वेगळी असणे संभाव्य आहे; त्यांचे प्रशिक्षण अनुभव वेगवेगळे असणे संभाव्य आहे, त्यांचे प्रगतीपटाचे आकृतीमान व चालू प्रश्न यांच्यात थोडे साम्य असण्याची शक्यता आहे, व त्याचे जवळच्या मित्रांची व सहव्यवसायांची वर्तुळे वेगळी असण्याकडे प्रवृत्ती असू शकेल. परिणामी , शैक्षणिक कामाबद्दलची त्याची परिप्रेक्ष्ये-काय शिकविणे महत्वाचे आहे, कशा तऱ्हेने शिकविणे योग्य आहे, आणि शाळेला समस्या कशामुळे होऊ शकेल-जो विशेषिकृत कोपरा ते शैक्षणिक जगांत व्यापतात त्यांच्या विचाराने मुख्यतः नियंत्रित होऊ शकतील. जर कामांत समन्वयन टिकवायचे असेल तर भाग घेणारांच्या दृष्टिकोनांतील संघर्षविरूध्द कडक कारवाईची गरज आहे.

जर हे प्रस्ताव खरे असतील, तर शिक्षणाला हे करू कां ते करू अशासारख्या परिस्थितीला तोंड द्यावे लागेल.

शाळेचे वाढलेले आकार कामाच्या अधिक गुंतागुतीच्या विभागीय पुष्टी देतात, ज्यामुळे, एक अधिक बहुनिसी उच्च प्रशिक्षित अध्यापन विशेषज्ञांची जे ते स्वतः तज्ञ असलेल्या प्रांतांत स्वतंत्रपणे निर्णयशक्ती वापरायला सक्षम आहे व ज्यांना तशी इच्छा आहे- मालिका शाळेंत आणली जाते आणि तरीसुध्दा खुद्द यांच

शक्ती समन्वयाच्या दिनामधे त्यांची स्वायत्तता सिमीत करण्याची आवश्यकता वाढवतात. ही समस्या सोडवणे हे शाळा प्रशासनासमोर एक अत्यंत महत्वाचे आव्हान आहे.

शालेय प्रशासनवर एक टीप.

शेवटी, शालेय प्रशासनाची संबंधीत औपचारिक योजनेच्या आधीच्या विश्लेषणांत देण सुचितार्थावर भर द्यावासा आम्हाला वाटतो. प्रथम, आमची विश्लेषणाची पध्दत असे समजते की सहकारी उपक्रमाच्या गुंतागुंत व स्वरूप यांतूनच शाळेची प्रशासन संरचना उदभवते. प्रशासकीय व्यवस्थेंतला धंदा व सीमा यांतला “ लाइन व स्टाफ ” (LINE AND STAFF) नमुना उचण्याकडे केलेला बोलावण्याचा कांही निरिक्षकांचा पवित्रा आम्हाला चुकीचा वाटतो. प्राधिकार संरचना कांही स्वेच्छेनुसार बाहेरून शाळेत आणली नव्हती. जर साम्य असेल तर ते उपक्रमांना तोंड द्यावे लागणाऱ्या व्यवस्थापन प्रश्नातल्या सारखेपणामुळे आहे.

दुसरे असे की काम समन्वय कार्य हा केवळ प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांचा प्रांत नव्हे असे विश्लेषण सुचित करते. वर्कफ्लोतल्या समन्वयनाची काही महत्वाची कार्ये कुठलाही प्रशासक कोणताही हस्तक्षेप न करता होणाऱ्या शिक्षकांमधल्या माहितीच्या देवाणघेवाणीमुळे होतात. अशा तऱ्हेचे दळणवळणाचे मार्ग जोपासणे व त्याचे परिपोषण करणे हे प्रशासनाचे अवश्य कर्तव्य आहे. आणखी पुढे असे की ज्याचे महत्त्व आपण कमी लेखण्याचा संभव आहे अशा संपूर्ण व्यक्तिनिरपेक्ष मार्गांनी बरेचसे समन्वयन साधले जाते. किमान काही परिस्थितीत पाठ्यपुस्तके , अभ्यासक्रम मार्गदर्शिका, प्रमाणित कार्यपध्दती व कार्यात्मक भुमिकेसंबंधी समान समजून यामार्फतचे समन्वयन वर्कफ्लो मधली सुसंगती याखण्यास पुरेसे आहे , व ते सुध्दा प्रशासकांच्या व्यक्तिगत हस्तक्षेपाशिवाय तथापि, हे सर्व असे सुचविते की त्यांच्या आधिकारतेच्या सर्व मुलभूत कामांच्या

क्रियाविषयी केवळ वैयक्तिक शिक्षकांच्या अध्यापनावर "देखरेख" म्हणून नव्हे परंतु कामाचा सर्व भाग संपूर्ण शैक्षणिक कार्यक्रमाच्या सुसंगतिची खात्री करण्याकरता, " जोडणे " सोपे व्हावे म्हणून.

एम.बी.बुक

अ सर्व्हे ऑफ रिसर्च इन एज्युकेशन

सेंटर ऑफ अॅडव्हान्सड स्टडी इनएज्युकेशन

फॅकल्टी ऑफ एज्युकेशनअॅन्ड सॉयकॉलजी,

एम.एस्.युनिव्हर्सिटी ऑफ बडोदा,

फर्स्ट एडिशन - १९७४

प्रस्तावना -

अॅडमिनिस्ट्रेशन या शब्दाची व्युत्पत्ती लॅटिन भाषेतील मिनिस्टर या शब्दापासून झालेली आहे - ज्याचा अर्थ सुस्थित ठेवणे किंवा सेवा करणे असा आहे. शिवाय या शब्दाच्या गर्भितार्थाकडे अधिक खोलांत जाऊन पाहिले असता एटिमॉलॉजिकली हा शब्द अस्तित्वात आला. ज्याचा अर्थ सुव्यवस्था ठेवण्यासाठी केलेली कल्याणकारी सेवा असा आहे. या शब्दाच्या अर्थाच्या वेगवेगळेपणाच्या छटांमध्ये उत्तरोत्तर भरच पडत गेली आहे असे दिसून येते. संघटनेची कल्पना, व्यवस्था, मार्गदर्शन, देखरेख, आणि संयमन करणे या शब्दांचाही त्यात समावेश झाला. कारण सामाजिक आणि आर्थिक जीवनच अधिकाधिक संघटित कृतिसमान होत चालले आहे, जे या कृतीचे उद्दिष्ट किंवा ध्येय संपादन करण्यासाठी मदत किंवा आधार देते. व्यवस्थापनाचा एकमेव हेतु वेळ, मनुष्यबळ, जागा, उपकरणे, पुरवठा, कामातील कौशल्य, अपुऱ्या साधनांचा उपयोग त्या कृतीस संलग्न अशा कृत्याची सत्यता पटवून देण्यासाठी मार्गदर्शन करण्याचा असतो. त्यात ज्या कार्यक्रमाचा व कार्यपध्दतीचा समावेश केलेला असतो, त्यांस परिश्रम आणि व्यवहारज्ञान यांचा उपयोग करताना विशेष व्यासंगाची गरज असते. याचा निर्देश बरेचदा अशा कार्यक्रमात केला जातो ज्यात कार्यक्रमाची रुपरेषा करणे, जमाखर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करणे, मदतनीस नेमणे, मूल्यांकन करणे याचाही समावेश होतो - आणि काही अशा कार्यपध्दती जसे नेतृत्व, संघटन, दळणवळण आणि समन्वय. काही

अधिक गुणधर्महि त्यात घेतले आहेत. जसे मानवी नाते, सहकार्य, तर्कशुध्द श्रध्दा आणि मदतनिसांची मानसिकता. त्यात जिथे जिथे आणि ज्या ज्या शिक्षणाचे व्यवस्थापन केले आहे त्याचा समावेश केला जातो. मग हे व्यवस्थापन एखाद्या शैक्षणिक संस्थेच्या पातळीवर असो अथवा एकाच किंवा अनेक प्रकारच्या बऱ्याच शैक्षणिक संस्थांना नियंत्रित करणाऱ्या संस्थेच्या पातळीवर असो, अथवा हे व्यवस्थापन एखाद्या छोट्या अथवा मोठ्या भौगोलिक स्तरावरील संस्थांचे असो. तसेच व्यवस्थापकांमध्ये एखाद्या खाजगी संस्थेचे प्रतिनिधी असोत, सरकारी संस्थेचे प्रतिनिधी असोत वा निमसरकारी संस्थेचे प्रतिनिधी असोत सर्वांचाच विचार येथे केला जातो.

शैक्षणिक कार्यात व्यवस्थापन हे जतन करणे, प्रक्षेपण करणे आणि शैक्षणिक प्रगती करणे या संदर्भात वाहून घेतलेले असते. संघटना कमी अधिक प्रमाणात सार्वजनिक रित्या केलेल्या प्रयत्नांनुसार रचनाबध्द संस्थेची बांधणी करण्याकरीता लोकांना एकत्र आणते. संघटना हेतुपूर्वक प्रयत्न ध्वनित करते किंवा मार्गदर्शन, हेतुपूर्वक केलेले प्रयत्न, नेतृत्व आणि निर्णय घेण्याच्या कुवतीची मागणी करतात. आणि व्यवस्था म्हणजे निर्णय घेणारी रचनाबध्द संस्था.

सायन्सेस, मुंबई. १९६३.

ह्या अभ्यासाचा प्रमुख हेतु पुढील विषयांबाबत महिला विद्यार्थ्यांची मते ठरविणे हा होता

- १) मुलामुलींची एकत्रित शिक्षण पध्दती,
- २) उच्च दर्ज्याचे शिक्षण घेण्याची कारणे,
- ३) स्त्रियांच्या करियर करण्याबद्दलच्या अपेक्षा आणि कारणे,
- ४) सामाजिक पध्दतीबद्दलचे काही दृष्टिकोन,
- ५) हिंदू शिक्षित स्त्रियांच्या आयुष्यातील ध्येये.

या अभ्यासात, ५२ पैकी ४७ महिला विद्यार्थिनीनी, ज्यांनी समाज कार्याच्या संघटनेच्या टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस, चेंबूरच्या दोन वर्षांच्या डिप्लोमा अभ्यासक्रमासाठी नाव नोंदविले आहे, अंतर्भाव केला आहे. ह्या विद्यार्थिनींची पार्श्वभूमी, शिक्षण पध्दती, उद्योग व करियर आणि सामाजिक पध्दती या संबंधी माहिती गोळा करण्यासाठी एक प्रश्नावली तयार करण्यात आली. महिला विद्यार्थिनींना एका वर्गात जमण्याची विनंती केली. आणि अभ्यासाचा मुख्य हेतु आणि प्रश्नावलीतील प्रमुख मुद्दे समजावून सांगितल्यानंतर, त्यांनी फॉर्मस् भरले आणि पर्यवेक्षकांना परत दिले.

अभ्यासात असे दिसून आले की नजिकच्या भूतकाळात हिंदु महिलांची भूमिका बदलली आहे. कायद्याने महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क आहेत. तरीसुद्धा त्यांना त्यांच्या ह्या हक्कांची पूर्णपणे जाणीव नाही. आजच्या स्त्रीची भूमिका अधिक विस्तारलेली आहे - पूर्व परंपरेनुसार फक्त पत्नी आणि आईची नव्हे. विविध क्षेत्रांची दारे आज तिच्यासाठी उघडली आहेत. पुरुषांच्या बरोबरीने त्या आता करियर करू शकतात. शिक्षणामुळे स्त्रीची भूमिका आता बदलली आहे. केवळ गृहिणी आणि आईच न राहून, ती तिच्या पतीची जोडीदार होऊ शकते आणि आपल्या कुटुंबासाठी पैसे सुद्धा कमावू शकते. आज स्त्री आणि पुरुष यांच्या भूमिका एकमेकांना पूरक आहेत. ह्या म्हणजे बदलाच्या विस्ताराची मुख्य कारणे म्हणजे उच्च शिक्षणाच्या चांगल्या सोई, पश्चिम देशांचा प्रभाव, नविन आर्थिक संधि, आणि स्त्रियांना देण्यात आलेले स्वातंत्र्य, सामाजिक कायद्यांतून निर्माण झालेला नवीन कायदेशीर दर्जा.

उत्तरप्रदेशातील स्त्रियांचे शिक्षण, एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

सरीन एस्. पी एच्. डी. समाजशास्त्र

आग्रा विद्यापीठ १९५९

अभ्यासाचा उद्देश स्त्रियांच्या वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या दर्ज्याचा आढावा घेणे, स्त्रियांच्या संस्कृतीला अनुरूप असलेल्या आणि आजच्या परिस्थितीला लागू होईल अशा भूमिकेचे मूल्यांकन करणे ज्याचे स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या उद्देशांची व्याख्या करण्यास मार्गदर्शन होईल. त्याच्या नंतर उत्तर प्रदेशातील सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीनुरूप वेगवेगळ्या काळातील पूर्वीच्या काळापासून आजच्या काळापर्यंतच्या स्त्री - शिक्षणाचा विस्तार, विषय, अभ्यासक्रम आणि संघटना याचा टीकात्मक अभ्यास करण्यात आला.

हे ग्रंथालयातील संशोधन आहे.

असे दिसून आले की वैदिक युगातील स्त्रीधर्मा विषयीची कल्पना ४०००व्या ईसवीसनापर्यंत उत्क्रांत होत गेली .सती पध्दती प्रचारात आली , पुरुषांना दुसरा विवाह करण्यास परवानगी होती आणि मुलींचा निसर्गदत्त नाकारलेला दर्जा आणि मर्यादा पाहून त्यांना उपनयनास नकार देण्यात आला . मुगल सत्ताधारी आणि इतर मुसलमान सत्ताधारी असतांना परिस्थिती काही फारशी चांगली नव्हती.इंग्रज मिशनरींच्या या क्षेत्रातील प्रवेशा मुळे मुलींना परत शिक्षण देण्यास सुरुवात झाली.

१८४९ मध्ये , मुलींच्या तसेच मुलांच्या शिक्षणासाठी पैशाची सोय करणे हे बंगाल कौन्सिलचे कर्तव्यच झाले .लिंगभेदाच्या संदर्भात फार पूर्वीपासून प्रचलित असलेला पूर्वग्रह असा आहे की मुली या मुलांपेक्षा गौण

आहेत जे शास्त्रात किंवा शास्त्राभ्यासात सिध्द झालेले नाही .स्त्रियांच्या शिक्षणाचे उद्देश वेगवेगळ्या टप्प्यांवर
असे असावेत

१) शारीरिक दृष्ट्या सुदृढ रहाण्याशी संबंधित कौशल्य व सराव याची तयारी करणे .

२) भरपूर सहानुभूति, सामाजिक दृष्टीकोन आणि बंधुत्व यांच्याकडे घेउन जाण्यासाठी भावनिक दृष्ट्या
तयारी करून घेणे

३) सर्जनशील आणि अर्थपूर्ण योजना आणि कार्यक्रम करण्यासाठी व्यवहार्य कुतूहल विकास करणे .

४) भारतीय संस्कृतीचे ज्ञान असणे .

५) जमातीच्या आयुष्यात प्रत्यक्ष सहभागी होणे .

६) मनुष्य ज्ञानाचा उपयोजना करण्याचा दृष्टीकोनातून केलेला सखोल अभ्यास .

७) व्यावसायिक तयारी मुलींच्या अभ्यासक्रमात विशेषतः गृहविज्ञानशास्त्र आणि गृहअर्थशास्त्र या विषयांचा
अधिक व्यवहार्य अभ्यासक्रम हवा. सर्व टप्प्यांवर इंग्रजी हा विषय ऐच्छिक असावा. प्राथमिक दुय्यम
दर्जाच्या आणि उच्च शिक्षणातील टप्प्यांमध्ये व्यावसायिक अभ्यासक्रम देण्यात यावा. पुढील काही वर्षात
माध्यामिक टप्प्यात अध्यापन शास्त्र हा विषय असावा. व्यवस्थापनात मुलामुलींच्या एकत्र शिक्षणास
प्राथमिक आणि उच्च टप्प्यांमध्येच परवानगी देण्यात यावी, परंतु मुलींसाठी वेगळ्या शाळांची सोय
माध्यामिक आणि इतर पातळ्यांवरसुध्दां करण्यात यावी. परिक्षांतील सुधारणेच्या संदर्भात मुलांपेक्षा
मुलींसाठी काही गुण किंवा मान्यता त्यांच्या वर्गातील अभ्यासाला देणे महत्त्वपूर्ण आहे. महिलांसाठी निवासी
महाविद्यालयांचा विचार प्रायोगिक कारणांसाठी करावा. अजूनही अभ्यासेतर कार्यक्रमांसाठी मुलींना कमी
सोई उपलब्ध आहेत आणि एक अधिक चांगली व्यवस्था करण्यात येईल, ज्यांत ह्या कार्यक्रमांसाठी एक

तास देण्याची तरतूद करण्यात येईल. मुलींच्या शिक्षणात नैतिक प्रशिक्षण हे आवश्यक भाग म्हणून समजण्यात यावे.

उत्तर प्रदेशात स्त्रियांच्या शिक्षणाचा कार्यक्रम १९३७ पासून गतीशील होता. आणि या प्रदेशानी शिक्षणाच्या सर्व क्षेत्रांत प्रगती केली आहे. पण या प्रगतीमध्ये आता हळुहळू अडथळे येत आहेत. ह्याची कारणे अशी आहेत.

- १) अशिक्षित पालकांचा मोठा वर्ग,
- २) मुलींच्या शिक्षणाच्या योजनेचे अलाभकारी स्वरूप,
- ३) आणि तिसरे असे शाळा व शिक्षण यांच्या संदर्भातील ग्रामीण भागांतील अपुऱ्या सोई.

या अडचणी दूर करण्यासाठी काही गोष्टी सुचविण्यात आल्या:

- १) जोडप्यांची नेमणूक शिक्षक - शिक्षिका म्हणून संमिश्र प्राथमिक शाळांमध्ये करावी.
- २) महिला शिक्षकांसाठी रहाण्याची सोय करावी.
- ३) खेड्यांतील शिक्षकांच्या पत्नींना आणि मुलींना मुलींच्या शाळेत शिकविण्यासाठी प्रात्साहन द्यावे.
- ४) शाळांसाठी अधिक चांगल्या इमारतींची सोय करावी.
- ५) खालच्या आणि मागास वर्गातील मुलींना शिक्षणासाठी छात्रवृत्ती देण्यात यावी. याची सुरुवात म्हणून, मागासलेल्या जातीतील पुरुषांना आणि मुलांना, मुलींनी शाळेत येण्यासाठी सामाजिक वातावरण तयार व्हावे, म्हणून शिक्षण द्यावे. प्रत्येक शैक्षणिक भागात अपंगांसाठी साधारणपणे एका तरी संस्थेची गरज आहे. थोडक्यात आपली संस्कृती आणि ज्ञान यावर आधारित असलेल्या स्त्रियांच्या भारतात, तसेच परदेशात असलेला समाजातील दर्जा याचाही विचार केला आहे. तसेच शरीरविज्ञानशात्र विषयक, मानसशास्त्र विषयक, समाजशास्त्रविषयक स्त्रियांचे गुणधर्म आणि त्यांनी वठवायची भूमिका, वेगवेगळ्या देशांत आणि

युगांत स्त्रियांच्या शिक्षणाचे उद्देश व हेतु, उत्तर प्रदेशात पूर्व वेदिक काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत स्त्रियांचे शिक्षण, उत्तर प्रदेशातील व्यावसायिक आणि खास शिक्षण, अपंग मुर्लींसाठी शिक्षण, स्त्रियांसाठी परदेशातील शैक्षणिक खात्यात महिला अधिकारी आणि स्त्रियांच्या शिक्षणाचे संघटन या विषयांचाहि विचार केलेला दिसून येतो.

स्त्रियांचे शिक्षण आणि पारंपारिक मूल्ये

रमादेवी बी, पीएच.डी.

शिक्षण मद्रास विद्यापीठ १९६२ .

या अभ्यासाचा हेतु हिंदु महिलांच्या पारंपारिक मूल्यांविषयीच्या कलाविषयी शोधून काढणे आणि मूल्यांमधील बदलांविषयी (जर कांहीं असेल तर) असलेला कल याचा आराखडा काढणे असा आहे.

हे संशोधन मद्रासमध्ये २० ते ५५ या वयोगटातील ३४४ स्त्रियांना या संशोधनाचा विषय समजून करण्यात आले. त्यांचे चार गट, त्यांचे असलेले वय इ. गोष्टी विचारात घेऊन करण्यात आले. पुढील साधनांचा (निकषांचा) उपयोग या हेतूसाठी करण्यात आला.

१) एक परंपरांगत मूल्यांचे मोजमाप, अध्यात्मिक, नैतिक, आर्थिक, सामाजिक आणि कौटुंबिक मूल्यांशी संबंधित असलेल्या ६५ गोष्टी घेऊनच तयार करण्यात आले. ऐंशी गोष्टी विचारात घेऊन, पाच तज्ञांकडून तयार करण्यात आलेल्या प्राथमिक मूल्यांचा नमूना म्हणून घेण्यात आलेल्या २०-४० वयोगटातील ३५ स्त्रियांवर परिक्षण करण्यात आले. पक्का होकार पासून पक्के - मतभेद (+२ ते -२) ही दोन टोके समजून ते मोजमाप या हेतूसाठी वापरण्यात आले. त्याची विश्वसनीयता कसोटी - पुन्हा कसोटी या पध्दतीने पारखण्यात आली.

२) एक चरित्र्याभिमुख चाचणी फ्रॉमच्या योजनेवर आधारित तयार करण्यात आली. चार मानसशास्त्रज्ञांनी पंधरा चारित्र्य रेखाटने तयार केली ती प्रत्येकी पाच सौम्य, मवाळ आणि जहालांचे प्रतिनिधित्व करणारी

चाचणी करण्यासाठी ह्या रेखाकृती सहजगत्या मांडल्या गेल्या ,उदा. ऐकून घेणे, साठेबाजी,विक्रि व्यवस्था, पिळवणूक करणारी व उत्पादन क्षम .

३) ज्या भागांत मनोरंजनासाठी सोई आहेत आणि फुरसतीचा वेळ घालविण्यासाठी कार्यक्रम आहेत त्या विषयीच्या कुतूहलातून आलेले प्रश्न, क्लब मधील कार्यक्रमांविषयीचे मत, चित्रपटांच्या परिणामाविषयी रस, मिळकतीची महत्वाकांक्षा, जीवनाविषयी प्रवृत्ती यांची योजना करून त्यांचा उपयोग अभ्यासासाठी करण्यात आला.

४) बेडी यांनी तयार केलेल्या १०६ गोष्टींच्या विशेष गुणांच्या यादीचा उपयोग करण्यात आला. आणि प्रत्येक विद्यार्थिनीला त्यांतील अशा १० गुणांची निवड करण्यास सांगितली जे त्यांच्या सुनेत, जावयात किंवा जीवन साथीदारात (जर त्या मुलीचे लग्न झाले नसेल तर) त्यांना असावेसे वाटतात.

गुणांचे टक्केवारीत रूपांतर केल्यानंतर दिसून येणाऱ्या त्यांच्या सातत्यातून पसंतीचा क्रम ठरविता येतो पूर्ण चौकशी नंतर खालील गोष्टी उधडकीस आल्या.

१) विद्यार्थ्यांची पारंपारिक मूल्ये अधिकतर नैतिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांचे वर्चस्व असलेली अशी असतात. वेगवेगळ्या भागांतील मूल्यांचा परस्परसंबंध खूपच अर्थपूर्ण, तसेच एकमेकांमधील निश्चित संबंध दर्शविणारे असतात.

२) कमी शिकलेला गट, विवाहित गट आणि नोकरी न करणाऱ्या गटांची मूल्ये त्यांच्या सारख्याच दुसऱ्या गटापेक्षा अधिक पारंपारिक आहेत.

३) उत्पादनक्षम स्थितीज्ञानाची सर्वाधिक किंमत विद्यार्थ्यांना समजली. नोकरी करणारे गट कमी शिक्षित विवाहित गट त्यांच्या सारख्याच दुसऱ्या गटाहून अधिक योग्य आहेत.

४) ४० वर्षे किंवा त्याच्यापेक्षा जास्त वयोगटातील स्त्रिया इतरांपेक्षा अधिक परंपरागत व योग्य आहेत. ३० ते ३९ वयोगटातील सभासद पारंपारिक आणि निर्मितिभिमुख आहेत.

५) रु. २५० ते ५०० इ. मिळकत असलेले गट परंपरागत जास्त आहेत. ज्यांची मिळकत रु २४० किंवा त्याच्यापेक्षा कमी आहे., अशांचे योग्य स्थितीज्ञानाचे गुणग्रहण अपुरे आहे.

६) ज्यांचा विवाह १५ व्या वर्षी किंवा त्याच्या आधी झालेला आहे अशांच्या गटात अधिक परंपरागत आहे, त्यापेक्षा उशीरा विवाह झालेल्यांचा २६ व्या वर्षी आणि त्याहून फारच कमी परंपरागत आहे.जस जसे विवाहाचे वय वाढत जाते तस तशी योग्य स्थिती ज्ञानाची किंमत अधिकाधिक कळते. १५ वर्षे आणि त्याहून कमी वयात विवाह झालेल्या गटाला योग्य स्थितीज्ञानाचे गुणग्रहण जास्त असते आणि २५ वर्षे आणि त्याहून नंतर विवाह झालेल्या गटाला हे गुणग्रहण खूपच कमी असते.

शिक्षणातील संशोधनाचा दुसरा आढावा

एज्युकेशन एम्.बी. बुच (१९७२ - १९७८)

पहिली आवृत्ती १९७९

मेरुत जिल्हातील मुर्लीचे शिक्षण पुढे चालू रहाण्यावर परिणाम करणाऱ्या गोष्टी. पांडे. के.पी. एज्युकेशन.

एन्. ए.एस्. कॉलेज, मेरुत १९६६ (एन्सीइआर्टी फायनान्सेस)

या अभ्यासाचे मुख्य हेतू असे होते

- १) मुर्लीचे शिक्षण पुढे चालू ठेवण्यास ज्या परिस्थितीचा परिणाम कारणीभूत झाला त्याचा अभ्यास करणे.
- २) ज्या कारणांमुळे मुर्लीचे शिक्षण पुढे चालू नाही राहिले त्यांचा सुक्ष्म अभ्यास करणे.
- ३) सामान्यतः मुर्लीचे शिक्षण आणि मुख्यत्वे जी परिस्थिती मुर्लीचे शिक्षण पुढे चालू ठेवण्यात कारणीभूत होते त्या विषयीच्या शिक्षकांच्या व पालकांच्या मतांची यादी करणे.
- ४) मुर्लीच्या शिक्षणाशी संबंधित असलेले कार्यक्रम दाखवून देणे आणि
- ५) मुर्लीच्या उच्च दुसऱ्या टप्प्यातील शिक्षणावर परिणाम करणाऱ्या परिस्थितीविषयी निष्कर्ष काढणे.

हा अभ्यास म्हणजे वर्णनात्मक आढाव्याच्या जातीचे संशोधन होते. प्रश्नावली आणि मुलाखती ही तंत्रे वापरण्यात आली. प्रश्नावलीच्या शेवटच्या स्वरूपात चवऱ्याहत्तर प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला. त्याच्यामध्ये अशा गोष्टींचा समावेश करण्यात आला, जसे सामान्य माहिती वैयक्तिक माहिती, शाळेशी संबंधित परिस्थिती धर आणि सामाजिक आर्थिक परिस्थिती, दोन मुलाखत सत्रे तयार करण्यात आली एक पालकांसाठी व दुसरे शिक्षकांसाठी अभ्यासांचे संचालन मेरुत जिल्ह्यामधील मुर्लीच्या संस्थामधील ज्याचे शिक्षण चालू आहे. अशा ७९२ नमुना विद्यार्थीनींवर आणि १०२ अशा विद्यार्थीनींवर ज्यांनी शिक्षण

यांवविलेले आहे कण्यात आले. ह्या ७९२ मुलींची निवड मेरुत जिल्ह्यातील २२ संस्थांमधुन करण्यात आली आणि १०२ विद्यार्थिनींची निवड मेरुत शहर आणि ९ इतर ठिकाणांहून करण्यात आली. माहितीचे पृथःकरण

१) मुलींचे शिक्षण पुढे चालू रहाण्यास जबाबदार असलेल्या गोष्टी अशा आहेत - नोकरीसाठी पात्रता, सुशिक्षित होण्यासाठी निर्मित, नवीन ज्ञान मिळविण्याची कळकळ, आणि घर - व्यवस्था कार्यक्षम करण्यासाठी तयार करण्याचे कौशल्य करण्यासाठी पुनरावृत्ती आणि टक्केवारी यांचे तक्ते तयार करण्यात आले मुख्य निष्कर्ष असे होते.

२) अभ्यास पुढे चालू न ठेवण्याची कारणे प्रतिक्रिया व्यक्त करणाऱ्यांनी पुढिल गोष्टींना बहाल केली पालकांची आवड, विवाह, आवड नसणे, पुढे अभ्यास करण्यासाठी असलेल्या सोयींची कमतरता, पुढिल शिक्षणासाठी पालकांची आर्थिक कमकुवत आणि शाळेपासूनचवे अंतर.

३) शिक्षकांचे असे मत झाले की, ज्या गोष्टी मुलींचे शिक्षण पुढे चालू न ठेवण्यास जबाबदार आहेत त्या अशा आहेत - कुटुंबाची गरिबी, त्यांचे रीतीरिवाज आणि पध्दती, शाळे पासूनचे अंतर, घरात योग्य शैक्षणिक सोईची कमतरता, विद्यार्थिनींचे वर्गातील कमी ज्ञान संपादन, पालकांची बदली, मुलींसाठी योग्य अशा अभ्यासक्रमाचा आभाव आणि मुलींच्या शिक्षणाकडे पहाण्याची पालकांची वृत्ती :

४) पालकांचे असे मत झाले की, मुलींचे शिक्षण मुख्यत्वे पुढिल कारणणांमुळे चालू राहू शकत नाही - विवाह, कुटुंबाची गरिबी, विद्यार्थिनींचे परत परत नापास होणे, तिचे आजारपण तिच्या आईचे आजारपण, शाळेपासूनचे अंतर, घर काम, शाळेतील गैरहजेरी आणि

५) सामान्यपणे आपल्या देशातील मुलींच्या शिक्षणातील प्रगतीस अडथळा करणाऱ्या ठळक गोष्टींपैकी काही गोष्टी अशा आहेत - पालकांची संकुचित वृत्ती, कौटुंबिक अटकाव आणि आर्थिक आणि सामाजिक

परिस्थिती, लवकर झालेला विवाह, मुलींच्या शाळांसाठी योग्य सोयींची कमतरता आणि अशा अनेक गोष्टी
मुलींच्या नियमित शिक्षणात खंड आणण्यास जबाबदार आहेत.

अविनाश लिंगम

होम सायन्स कॉलेज

कोईम्बतूर १९७० ११ते १७ वर्ष वयाच्या मुलींच्या शिक्षणातील समस्या

(NCERT फायनान्सान्सड)

या अभ्यासाचा मुख्य हेतू मागासलेल्या भागातील मुलींना, अकरा ते सतरा वर्षे वयाच्या मुलींना शिक्षण देतांना त्या मुलींची आणि त्यांच्या पालकांची शिक्षणाविषयक महत्वाकांक्षा, त्यांच्या शिक्षणाकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन या संबंधातील अडचणी शोधून काढणे.

नमुना म्हणून एका जिल्हातील ५० खेडयातून ५०० मुली ज्या विद्यार्थिनी आहेत आणि त्यांचे प्राक आणि ५०० भाग न घेउ शकतील अशा मुली आणि त्यांचे प्राक - याचा समावेश करण्यात आला. मुलाखत वेळापत्रकाच्या रूपात प्रश्नावली आणि प्रवृत्तीचे प्रमाण या साधनांचा उपयोग करण्यात आला. प्रवृत्ती प्रमाणात चाळीस विधानांचा समावेश करण्यात आला.

अभ्यासातून काढलेले मुख्य निष्कर्ष असे होते :

शाळेत जाणाऱ्या अकरा ते सतरा वर्षांच्या मुलींना शिक्षण न घेणाऱ्या मुलींपेक्षा अधिक महत्वाकांक्षा होती.

१) जास्त मिळकत असलेले, लहान कुटुंबे असलेले, शैक्षणिक आणि व्यावसायिक पातळी उच्च असलेले पालक त्यांच्या मुलींना शाळेत जाण्यासाठी प्रोत्साहन देत होते.

२) शाळेत न जाणाऱ्या मुलींपेक्षा शाळेत जाणाऱ्या मुलींच्या पालकांनी सामाजिक - आर्थिक अवस्था अधिक हितकारक होती.

३) शाळेत जाणाऱ्या व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींच्या पालकांनी सध्या आस्तित्वात असलेल्या शाळांच्या अवसथेविषयी असमाधान व्यक्त केले.

४) शाळेत जाणाऱ्या मुलींच्या समस्या शाळेत न जाणाऱ्या मुलींच्या पेक्षा कमी होत्या.

५) शाळेत जाणाऱ्या व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींच्या पालकांनी सध्या अस्तित्वात असलेल्या शाळांच्या

अवस्थे विषयी असमाधान व्यक्त केले.

गुप्ता एम्

या अभ्यासाचा मुख्य हेतू आग्रा येथील उच्च माध्यमिक शाळांच्या अभ्यासक्रमविषयक आणि आर्थिक समस्यांचा शोध घेणे आणि ज्या गोष्टींमुळे शिक्षणाचा दर्जा खालावलेला आहे त्याचा शोध घेणे. दुसरा हेतू अभ्यासक्रम आणि आर्थिक समस्या यांच्यामध्ये काही संबंध आहे का, हे शोधून काढणे असा होता. आगऱ्यातील या सगळ्या अभ्यासाठी नमुन्यादाखल ४ उच्च माध्यमिक शाळांचा विचार करण्यात आला. या संशोधनात वापरण्यात आलेली साधने आणि प्रक्रिया - प्रश्नावली, मुलाखती आली दस्तऐवजाचे पृथःकरण ही होती.

अभ्यासातून असे उघड करण्यात आले की -

१) ह्या शाळांच्या ३९.९ टक्के परत - परत येणारे खर्च भागविण्याचे मुख्य उगम आर्थिक - अनुदान हे होते.

२) शिकवणी शुल्कातून ५४.५ ते ५९.७ टक्के एकूण परत - परत येणारे खर्च भागविले जात होते, इतर खर्चासाठी शाळांना अनुदान आणि वर्गणीवर अवलंबून रहावे लागत होते.

३) मुख्याध्यापक, व्यवस्थापक आणि काही शिक्षक यांची शुल्क वाढविण्यास अनुमती होती, जर चांगले शिक्षण देण्यात आले तर या मतास काही पालक आणि विद्यार्थ्यांचीही अनुमती होती, पालक आणि विद्यार्थ्यांचीही अनुमती होती. व्यवस्थापकांनी कुटुंबाच्या मिळकतीप्रमाणे बदलणारे शुल्काचे प्रमाण फी वाढविण्यासाठी कसोटी म्हणून योग्य वाटले.

४) परत -परत येणाऱ्या खर्चापैकी फक्त ३.५ ते ५.३ टक्के शिक्षणानुषंगाने येणारे खर्च - जे साधन सामुग्री, प्रयोगशाळा, वाचनालये आणि शिक्षणाविषयक इतर सुखसोई यांच्या तरतुदीची कमतरता दाखवित होते.

- ५) ९.३४ टक्के शाळा खासगी व्यवस्थापनाखाली येत होत्या आणि बराचश्या समस्यांना हे खासगी व्यवस्थापन जबाबदार आहे असे आढळून आले.
- ६) काम आणि शिकविण्याचे दिवस अपुरे होते
- ७) मुख्याध्यापकांवर व्यवस्थापनाचा भार कमी मदतनीस आणि व्यावस्थापकांच्या अडथळा करण्यामुळे फार होता.
- ८) विद्यार्थ्यांना विषयांची निवड करण्याबाबत दिल्या जाणाऱ्या सल्ल्याची तरतूद अपुरी होती.
- ९) ४० टक्के विद्यार्थी मधल्या टप्प्यामध्ये - आवडीची कमतरता, चांगले न शिकविणे आणि इंग्रजीवर जास्त भर देणे या कारणांमुळे नापास झाले.
- १०) अभ्यासक्रमानुसार येणाऱ्या कार्यक्रमांची तरतूद समाधानकारक नव्हती.

महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदेतील शैक्षणिक कारभार प्राथमिक अभ्यास

इनामदार एन.आर. आयसीएसएसआर दिल्ली १९७१.

अभ्यासाचे हेतु असे होते.

१) जिल्हा परिषदेच्या प्रतिनिधीच्या कार्यालयाचे शिक्षणावरील विशेषतः प्राथमिक शिक्षणावरील परिणाम

तपासून पहाणे

२) ग्रामीण भागातील प्राथमिक शिक्षणाच्या संस्थापनेला न आरंभ होण्याला हातभार लावण्याच्या भूमिकेचे

मूल्यमान करणे या अभ्यासाची गृहित प्रमेये पुढील प्रमाणे होती.

१) जिल्हापरिषदेने प्राथमिक शिक्षण वाढविण्याचेकार्य केले, परंतु शिक्षणाच्या दर्जाचे मात्र नुकसान झाले.

२) निवडून आलेल्या अधिकाऱ्यांचा आणि इतर लोकांना रुचेल अशा घटकांचा दूरवर पसरलेला अडथळा

शैक्षणिक व्यवस्थापनाच्या अशा गोष्टींमध्ये शिक्षकांच्या बदलीमध्ये विशेषतः सुरवातीच्या जसे शिक्षकांच्या

बदली ज्याचा परिणाम शाळे स्थिर कार्य सुरळीतपणे चालू होणे आणि शिक्षणाच्या व्यवस्थापनाच्या इतर

स्वरूपांत दिसून येतो. शैक्षणिक व्यवस्थापन आणि सर्वसामान्य जन यांच्यातील समतोल नाते वैयक्तित

गोष्टींवर अवलंबून होते. जसे निवडून आलेले कार्यालयातील अधिकारी आणि इतर लोकांना रुचतील असे

जिल्हा परिषदेतील घटक यांच्यात सामंजस्याचे वातावरण.

४) जिल्हा परिषद अधिकृत तपासणी आणि देखरेख या बाबतीत निष्काळजी होती कारण शिक्षण

अधिकाऱ्यांची ओळख हे मूलतत्त्व होते. आणि

५) शैक्षणिक कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आर्थिक बाबतीत जिल्हापरिषदेला राज्य सरकारवर

पूर्णपणे अवलंबून रहावे लागत होते आणि ते आचरण्यात आणण्यास अवघड असलेले त्यांच्यावर

सोपविलेले कर्तत्त्व करण्यासाठी साधन शोधू शकले नाहीत.

पुणे जिल्हा परदेशातील हवेली तालुक्याला वैयक्तिक संबंध होते. प्रश्नावलीतून माहिती गोळा करण्यात येत होती. सहज चर्चा आणि वैयक्तिक संबंध प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांकडून, शिक्षण तपासणी अधिकाऱ्यांचे प्रतिनिधी, प्रमुख कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषदेचे सभासद आणि हवेली तालुका पंचायत समिति यांच्या कडून माहिती गोळा करण्यात आली. जिल्ह्यातील सर्व शाळांच्या कामाचे सखोल ज्ञान मिळविण्यासाठी जिल्हातील प्राथमिक शाळांतील काही घटनांचा अभ्यास करण्यात आला. भागातील परिस्थिती आणि समस्या नीटपणाने समजून घेण्यासाठी ज्या शाळांना भेट दिली त्यांतील काही विद्यार्थ्यांच्या पालकांबरोबर सहज चर्चा केली गेली. गृहित प्रमेय परत तपासून पहाण्याच्या दृष्टीकोनातून - अधिकृत नोंदी, जिल्हा परिषदेचा वार्षिक अहवाल आणि त्यासंबंधित सरकारी पृथक्करण आणि अधिकृत हुकुम यांचा उपयोग करण्यात आला. पुणे जिल्हातील हवेली तालुक्यातील १२ शाळांकडून माहिती गोळा करण्यात आली. हवेली तालुक्यातील शाळांच्या बाबतीत सार्वजनिक बाह्यस्वरूपाच्या पायावर आधारित गृहित गोष्टींचे पृथक्करण करण्यात आले होते.

असे आढळून आले की तिसरे सोडून सगळी गृहितप्रमेये खरी आहेत गोष्टींच्या पृथक्करणांतून असे दर्शविण्यात आले सध्याच्या जिल्हा परिषदेच्या ताब्यात असलेल्या शैक्षणिक व्यवस्थापनेच्या स्वरूपात दोष आहेत. आणि जर सर्व व्यवस्थेच्या स्वरूपात पूर्णपणे बदल केले नाहीत तर ग्रामीण भागातील शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याची शक्यता नाही.

संशोधन अभ्यासाचा आढावा

एम्. बी. बुच

रिसर्च नीडस् - (पृष्ठ क्र ४८१)

संशोधनाची गरज

सध्याच्या भारतातील पूर्वीच्या राजकारणाकडून आपल्याकडे आलेले शैक्षणिक व्यवस्थापन मूलतः नियंत्रणाशी संबंधित आहे. त्यातील व्यवस्थापकांना योग्यरीतीने तालिम दिलेली असते, जे संशोधनाच्या पृथःकरणाच्या आधुनिक साधनांनी सुसज्ज असतात. आणि मूल्यमापन आणि त्याचवेळी शैक्षणिक व्यवस्थापन आणि संशोधनातील विभागातील प्रगती विषयीची अद्यावत माहिती त्यांना असते. त्याचे काम परिणामकारकपणे आणि कार्यक्षमतेने होत नाही. संघटनेच्या अभ्यासाचे सर्व मार्ग आणि शैक्षणिक व्यवस्थापनाच्या भागातील अभ्यासाच्या हेतु ज्या कार्यासाठी शैक्षणिक रचनाबद्ध संघटनेची स्थापना झाली त्याची जास्तीत जास्त कार्यक्षमता पृथःकरणाच्या दृष्टीतून पाहिले असता शैक्षणिक व्यवस्थेने पुढील गोष्टी साध्य केल्या पाहिलेत

१) प्राथमिक कार्य ज्याच्यासाठी संस्थेची स्थापना झाली त्याच्या कृतीची कार्यक्षमता.

२) व्यक्ती, गट आणि विभाग यांच्या मधील परस्पर विरोध कमी करून, स्पष्टतेच्या उप विभागांमध्ये अधिकार आणि कृती यांचा समतोल राखणे, सभासदास आपापल्या वाढत्या सामर्थ्याची जाणीव होऊ देण्याची संधी सामाजिक गरज आणि नोकरीतील कामाचे समाधान या दोन्हींचा आनंद घेणे, हे प्राप्त करण्यासाठी संशोधनाचे प्रयत्न शैक्षणिक व्यवस्थेचे स्वरूप आणि उपक्रमांचे भाग यांच्या अभ्यासाच्या दिशेने केलेले असावेत.

कार्यक्षम व्यवस्थापनासाठी संघटनांत (शैक्षणिक व्यवस्थेच्या) प्रत्येक नेमून दिलेल्या कामांवर त्यांचे स्वतःचे मर्यादित संयम हवेच. प्रत्येक नेमून दिलेले कामाची रचना उघडणे अर्थ रचना करण्यासारखी आणि निदान करता येण्यासारखी असावी. मुख्यत्वे ज्या गोष्टींचे संशोधन करण्याची गरज आहे ला अशा आहेत -

१) निर्णय घेणे , २) परस्पर दळणवळण ३) नेतृत्वाची वर्तणूक ४) संघटनेची वर्तणूक ५) विरोधाचा ठराव ६) गटाचे चलनशास्त्र ७) व्यवस्थेचे पृथःकरण आणि निव्वळ कामाचे पृथःकरण ८) शैक्षणिक नियोजन, ९) प्रशिक्षण देणारा व्यवस्थापक या गोष्टींच्या संशोधना निष्कर्शातून हे सुरक्षितपणे मानता येईल की, ते उपलब्ध असलेल्या मनुष्य आणि द्रव्य साधनांचा जास्तीत जास्त उपयोग करून ध्यायचा मार्ग दाखवतील. त्याच प्रमाणे या गोष्टींतील संशोधन निरिक्षणावर आधारित असलेले हेतू शिक्षण संस्थेतील व्यवस्थापकांच्या प्रशिक्षणाच्या कार्यक्रमाच्या नियोजनाला आणि कार्यवाही करण्याला पुरवू शकतील. ही आत्ताची गरज आहे.

खान आर .व्ही.

भारतीय शालेय शिक्षणातील नासधूस आढावा आणि पुढील पृथःकरण व्यवहारात उपयोगात येणाऱ्या मनुष्यबळाने संशोधन करणारी संस्था नवी दिल्ली १९७२ या अभ्यासाचे हेतु असे होते.

१) नासधूसी विषयीच्या देशात चालू असलेल्या अभ्यासाचे पुनरावलोकन किंवा समालोचन अत्याधुनिक उपलब्ध माहितीचे पृथःकरण करणे.

प्राथमिक शिक्षणात होणाऱ्या नासधूसीचा वेग मोजणे नासधूसीचा वेग मोजण्यासाठी युनेस्को पध्दतीच्या शास्त्राचा उपयोग करणे आणि नासधूसीच्या अभ्यासाविषयी अधिक तपशीलवार माहिती मिळविण्यासाठी आत्तापर्यंत प्रकाशित झालेल्या संख्याशास्त्राचा पुरतेपणा शोधून काढणे.

भारतीय शाळांतील शिक्षणात (प्राथमिक अवस्थेतील) होणाऱ्या नासधूसीचे पृथःकरण करताना बर्गप्रमाणे होणारी नावनोदंणी - १९६३ -६५ यावर आधारीत होते. हे पृथःकरण मुलांसाठी आणि मुर्लीसाठी वेगवेगळे करण्यात आले आणि भारताच्या संघटनेतील एका - एका राज्यसाठी वेगळे -वेगळे करण्यात आले.

शिक्षणातील नासधूसीचा अभ्यास करतांना युनेस्कोनी जी पाउले उचलली त्यांचा उपयोग मोजणी (नासधूसीची) करतांना करण्यात आला. वैयक्तिक दर्जाचे प्रमाणे पास होण्याचे प्रमाण नवीन भरतीचे प्रमाण आणि सोडून जाणाऱ्या किंवा नविन भरतीचे प्रमाण याची मोजणी मुलांमुर्लीसाठी वेगवेगळी करण्यात येत होती. विद्यार्थ्यांच्या खऱ्या मोजणी पटावरील स्वरूपात केली होती. शैक्षणिक व्यवस्थेतील काही दर्शकांचा उपयोग करून मोजण्यात आली.

पुढील निष्कर्ष अभ्यासातून प्रदर्शित झाले या विषयांवर चालू असलेल्या अभ्यासातूच्या पुनरावलोकनातून त्याचीच (या अभ्यासांची) अतुलनात्मकता त्यात उपयोगात आणलेल्या पध्दतीचे शास्त्र आणि बदलती विचारात घेतलेली क्षेत्रे या दोन्ही बाबतीत दिसून येते. उपलब्ध असलेल्या माहितीच्या पृथःकरणातून दिसून

आले की १९६३ -६४ आणि १९६४ -६५ मधे गृहीत धरलेल्या गोष्टी दर १००० संलग्नपणे केलेल्या नावनोंदणीचा परिणाम फक्त ४५३ एवढाच आला. (मुलाग्यांसाठी ४७३ आणि मुर्लीसाठी ४०९) यातून असे दिसून आले संलग्नपणे केलेल्याविद्यार्थ्यांच्या नावनोंदणीतून ५४७ विद्यार्थी १९६३ -६४ आणि १९६४ - ६५ या काळात कमी होत होते हा परिणामातील बदल पध्दतीचा उपयोग करणाऱ्या राज्यांत ६७२ ते २२४ आणि ४ वर्गीकरण पध्दतीचे उपयोग करणाऱ्या राज्यांत ८१३ - ४१२ इतका दिसून आला. या प्रचंड गळतीच्या जोडीला जर मंदीच्या घटनेचाहि विचार केला तर नोंदणी आणि परिणाम-यांचे गुणोत्तर ८७ टक्के इतके क्रमानुसार करण्यात आले.

(९४ टक्के मुर्लीसाठी आणि ७१ टक्के मुलांसाठी)राज्यानुसार दिसून येणारे नासधुसीचे प्रमाण दुर्लक्ष न करता येण्या इतके एकमेकांपासून वेगवेगळे आहे

स्त्रीयांच्या शिक्षणातील समस्या आणि त्यांचा १९४७ पासून पूर्व प्रदेशातील मध्यम दर्जाच्या

शिक्षणातील प्रगतीवर झालेला परिणाम.

श्रीवास्तव एस . के.

पी एच्. डी. शिक्षण —उत्तर प्रदेश सरकार १९९७

या अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे होती

१) स्त्रीयांच्या शिक्षणातील समस्यावर प्रश्नावली तयार करणे.

२) यांच्या शिक्षणातील समस्या विशेषतः मुलींच्या माध्यमिक अवस्थेतील टप्प्यातील शिक्षणात येणाऱ्या समस्यांबाबत विचार करणे .

३) पालक आणि विद्यार्थी यांनी स्त्रीयांच्या समस्येचे ज्ञान यातील भेद किंवा तफावत ओळखणे .

४) १९४७ पासून शिक्षणात झालेली प्रगती आणि या क्षेत्रात ज्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते त्याचा अभ्यास करणे.

५) मुलांचे शिक्षण आणि मुलींचे शिक्षण यांचे तुलनात्मक अभ्यास करणे.

या अभ्यासासाठी नमूना म्हणून ज्या १८० मुलींचा अंतर्भाव करण्यात आला त्याप्रत्येक मुली ८ वी , ९ वी

आणि १० वी इयत्तात अभ्यास करणारे होत्या त्यांच्या पालकांचा यात सामावेश करण्यात आला या मुलींची

निवड बस्ती, गोरखपूर, देवरीया, अजंमगड, बनारस, बल्लिया, धाझिपूर, जौनपूर आणि मिर्जापूर या जिल्हातून

करण्यात आले. गृहित धरलेल्या गोष्टी याच उद्दिष्ट्यासाठी तयार करण्यात आलेल्या प्रश्नावलीतून गोळा

करण्यात आला. या प्रश्नावलीचे उपविभाग कौटुंबिक सामाजिक, राजकिय, नैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक

आणि व्यवस्थापन असे होते गृहित गोष्टींची पृथःकरण करण्यासाठी मीन एस्. डी. , चि-स्केअर यांचा

उपयोग करण्यात आला या अभ्यासक्रमातून आढळून आलेले प्रमुख निष्कर्ष पुढील प्रमाणे होते. -

- १) स्त्रियांच्या शिक्षणातील समस्याबाबतच्या ८ वी ९ वी आणि १० वीतील मुलींच्या पालकांच्या आकलनात समानता नव्हती
- २) स्त्रियांच्या शिक्षणातील समस्याबाबतचा ८ वी ९ वी आणि १० वीतील मुलींच्या पालकांच्या आकलनात तफावत होती
- ३) ८ वी या वर्गातील मुली आणि त्यांचे पालक यांच्या आकलनात समानता होती.
- ४) स्त्रियांच्या शिक्षणातील समस्यांबाबत ९ वी आणि १० वी च्या मुलींच्या समजेत समानता, एकसारखेपणा होता.
- ५) उत्तरे देणाऱ्या गटांच्या मतावर आधारीत पंचवीस समस्या दाखविण्यात आल्या, ज्या मुख्यत्वे स्त्रियांच्या शिक्षणात अडथळे निर्माण करण्यास जबाबदार आहेत असे समजण्यात आले.

गोंधळेकर ए. वाय. व्ही.

विद्यार्थी आणि त्यांच्या पालकांनी आकलन केलेली स्त्रियांच्या शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये -

पी. एच. डी. सोशिऑलॉजी -

एस. एन. डी. टी. - १९७५

विद्यार्थी आणि त्यांचे पालक यांना आकलन झालेली स्त्रियांच्या शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये यांची चौकशी करण्याच्या दृष्टीने हा अभ्यास अंगिकारला होता. या अभ्यासाचे काही निश्चित हेतू असे होते - वेगवेगळ्या वयातील मुलींच्या त्यांच्या शिक्षणाविषयीच्या उद्दिष्टांचा अभ्यास करणे त्यांची पुढील आयुष्यातील कारकिर्दीची निवड करण्याबाबतची भूमिका त्यांचे फावल्या वेळातील कार्यक्रम, त्यांचे त्यांच्या भवी पति विषयी विचार आणि पालकांची मुलींच्या शिक्षणाविषयी भूमिका, त्यांची मुलींच्या अपयशाविषयीची भूमिका तसेच त्यांची मुलांमुलींना सर्व टप्प्यांमध्ये एकत्रितपणे शिक्षण देण्याविषयी आणि मुलींनी मुलांमध्ये मोकळेपणाचे वावरणेविषयीची त्यांची भूमिका इ.

नमुन्यादाखल साधारणपणे ४ थी ७ वी आकरावी आणि कॉलेजमधील तिसऱ्या वर्गातील मुलींची आणि त्यांच्या आई वडीलांची निवड करण्यात आली. अवश्यक असलेल्या गृहित धरण्यात येणाऱ्या गोष्टी प्रश्नावली, मुलाखती, निरीक्षणाद्वारे गोळा करण्यात आल्या.

महत्त्वाच्या आढळून आलेल्या गोष्टी पुढीलप्रमाणे होत्या -

१) विद्यार्थी आणि त्यांचे आई वडील दोघांनीही शिक्षणाबद्दलची इच्छा तिव्रतेने दाखविली अगदी उच्च शिक्षणाबाबतही तिव्र इच्छा दाखविली

२) जे विद्यार्थी सामाजिक आणि आर्थिक बाजूंनी खालच्या वर्गातील होते त्यांनी औषद देणारे वैद्य किंवा शिक्षक होण्याची इच्छा व्यक्त केली आणि त्यांची अधिक उच्च दर्जा देणारे व्यवसाय किंवा नोकरी करण्याची

उत्कट इच्छा दिसली . जस जसे शिक्षणाच्या वरच्या इयत्तेतिल विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारले तस-तस्या त्यांच्या प्रतिक्रिया वास्तववादी होत आहे असे दिसून आले.

३) सगळ्या पालकांची आपापल्या मुलींना व मुलगांना शिक्षण देण्याची आणि दोघांनाही समान सोयी उपलब्ध करून देण्याची तिब्र इच्छा दिसली

४) सामाजिक थराप्रमाणे विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाचा हेतू आणि उद्दिष्ट्ये याकडे पहावयाचा दृष्टीकोण यामधे फरक आढळला.

५) सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या खालच्या थरातील विद्यार्थ्यांनी शिक्षणाच्या आर्थिक दृष्टीकोनाला महत्त्व दिले. परंतू जे विद्यार्थी उच्चतम दर्जातिल होते, संस्कृतीसाठी शिक्षणाला महत्त्व देण्याला जोर दिला.

६) कॉलेज मधील विद्यार्थी आणि त्यांचे पालक यांच्यात विवाहाविषयक प्रतिसादात फारसा स्पष्टपणा दिसून आला नाही, याचा अर्थ विद्यार्थी वस्तववादी हेते.

स्त्रिया आणि शिक्षणातील प्रगती

मुझुमदार व्ही.

आय सी एस् एस् आर . नवी दिल्ली — १९८१

या अभ्यासाची उद्दिष्टे — १) १९४७ ते १९७९ पर्यंतच्या स्त्रियांच्या शिक्षणाची उद्दिष्टे दर्शविणे.

अभ्यासातून असे दिसून आले. १) शैक्षणिक संधीची वाढ करण्यात यावी ही स्वातंत्र्याच्या लढ्याच्या काळातील मागणी होती .

२) अशिक्षित पणा चा नाश करून १४ वर्षे वया पर्यंत प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करणे, तांत्रिक दृष्ट्या मणुष्य बळाचा विकास करणे , सूचना देण्यासाठी माध्यम म्हणून भारतीय भाषांचा विकास करणे , बदल होण्याविषयीचे विचार , स्वतःला ओळखणे , समानता स्वातंत्रता आणि मागासलेल्या विभागांकडे विशेष लक्ष पुरविणे ही शिक्षणविषयक राष्ट्रीय धोरणांची स्पष्ट उद्दिष्टे होती .

३) समानता सार्वत्रिक करण्याचे प्रयत्न , अशिक्षितपणाचे निर्मूलन करणे , आणि सर्वसाधारण शिक्षणातील विषय रूपांतरित करणे , या दृष्टीने केलेल्या प्रयत्नांना द्रव्यनिधीच्या अल्पपणामुळे अपयश आले . माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शिक्षणात असमानता अधिक तीव्र होती ४) १९७८ ते ८३ या काळातील धोरणामध्ये पाच प्रमुख बदल करण्यात आले . म्हणजे — १५ ते ३५ या वर्षांच्या गटाला विशेष महत्त्व देऊन तयार केलेला प्रौढ शिक्षणाचा व्यापक कार्यक्रम मुल्लिंच्या भरतील विशेष महत्त्व देऊन शिक्षण सार्वत्रिक करणे , सर्वसाधारण प्रवाहातील शालेय प्रवेशांचे नियंत्रण करणे , शिक्षण विषयक कार्यक्रमात ग्रामीण भागाचा कल विज्ञान विषयक शिक्षण आणि वैज्ञानिक प्रवृत्ती अनौपचारिक शिक्षण सगळ्या टप्प्यांमध्ये

(शिक्षणाच्या) सोई वाढवत उपलब्ध करणे अनौपचारिक शिक्षण आणि शिक्षणातील उपलब्ध सोईची योग्य उपयुक्तता

४) भारतातील स्त्रियांची प्रतिष्ठा या विषयीच्या समितीने —हेतू समजून घेण्याचीस्थिती आणि स्त्रियांच्या शिक्षणाचा विषय यांतील साम्य दाखऊन दिले . निर्देशिलेला हेतू त्यांना अधिक कार्यक्षम पत्नी आणि माता करणे असा होतो .

६) स्त्रियांना धोरणांची उद्दिष्टे समजण्याची प्रक्रिया आणि शिक्षण पध्दती ह्या सुरवातीच्या काळात स्त्रियांना मुक्ती मिळवून देण्यास कारणीभूत नव्हते .यातील अडथळे प्राथमिकतः अर्थिक व्यवहाराशी निगडीत बसलेल्या अशा गोष्टीशी संबंधित असल्यामुळे अधिक शाळांचा पुरवठा , महिला शिक्षकांची नेमणूक , केवळ मुलींसाठी शाळा यांचा परिणाम फारसा स्तुत्य किंवा परिणामकारक नव्हता , वेगवेगळ्या लक्ष्य असलेल्या गटांच्या स्थितीचे पृथःकरण करण्याऐवजी व्यवहार्य पाउले टाकणे आणि स्त्रियांना प्रवृत्त करण्याचा चालना देण्याचा प्रयत्नांची त्यांना अधिक मदत होऊ शकेल.

लकर बी .

स्त्रियांच्या शिक्षणाची आसाममधील प्रगती १८७४ ते १९७० पिपच्. डी. शिक्षण युनिव्हर्सिटी १९७६ या अभ्यासाचा हेतु १८७४ ते १९७० या काळातील असाम मधील स्त्रियांच्या शिक्षणाचा इतिहास आणि विकास याचा मागोवा घेणे . गृहित गोष्टींची माहिती गोळा करण्यासाठी असाम सचिवाल्यातील नोंदणी कार्यालयातील मूळ प्राथमिक संशोधनाच्या साधनांचा उपयोग करण्यात आला .

मुख्य आढळून आलेल्या गोष्टी अशा होत्या

१) ब्रिटिश आणि धर्मप्रचारकांच्या नंतर मुलींसाठी वेगळ्या शाळा उघडण्यात आल्या. असाम मध्ये मुलींसाठी शाळा सुरु करण्यात धर्मप्रचारक हे पहिले होते .१८५४ च्या अधिकृत अहवालानुसार देण्यात आलेल्या शिफारशींच्या परिणाम, मुलींच्या शाळांना उदारपणे अर्थिक अनुदान मिळण्यात झाला.

२) वेगवेगळ्या जिल्हांतील मुलींना सोई मिळवून देण्यासाठी जिथे मुलींसाठी अजिबात शाळाच नव्हत्या अशांसाठी "झेन्नाना" क्लासेस सेलहट येथे सुरु करण्यात आल्या, परंतु हा प्रयोग १९३३ मध्ये असहकार चळवळीमुळे थांबविण्यात आला, मुलींचे लग्नाचे वय वाढविण्याच्या परिणाम म्हणून मुलींच्या शिक्षणाच्या विकासाला आवेश - वेग मिळण्यात झाला

३) सुरवातीच्या काळात थोड्या मुली शाळेत हजर राहिल्या मुलींना प्रवेश मिळवून देण्याबद्दल शिक्षकांना बक्षिसे किंवा मोबदला देण्यात आला. प्राथमिक शाळेतील मुलींसाठी शुल्क आकारणे. आवश्यक होते, परंतु उच्च प्राथमिक आणि माध्यमिक शुल्क काढून टाकण्यात आले.

४) दाखल होणाऱ्या मुलींच्या वाढत्या संख्येच्या प्रमाणाचा परिणाम म्हणजे त्यांच्यासाठी उच्च शिक्षण देणाऱ्या शाळा आणि महाविद्यालये उघडण्यात आली. परंतु तरीसुद्धा शैक्षणिक संस्थांतील मुलींची टक्केवारी

कमीच राहिली. १९६१ च्या शिरगणतेनुसार शिक्षित पुरुषांची टक्केवारी फक्त १६ आणि स्त्रियांची खूपच कमी होती.

५) सुरवातीच्या काही वर्षांत मुलांसाठी आणि मुर्लीसाठी सारखाच अभ्यासक्रम होता. परंतु १८८२ नंतर सिल्हटमध्ये मुर्लीसाठी स्वतंत्र अभ्यासक्रम आणि स्वतंत्र परिक्षा यांचा परिचय करून देण्यात आला.

६) वयोमर्यादा काढून टाकणे आणि उदारपणे शिष्यवृत्तीचे अनुदान करणे हे उपाय मुर्लीना शिक्षण घेण्याचे उत्तेजन मिळावे म्हणून सरकारने अवलंबले

७) धर्मप्रसारकांनी शिक्षकांसाठी नॉर्गॉन्ग आणि सिलचर येथे प्रशिक्षण सुरु करण्यात आले.

८) देखरेख करण्यासाठी १९०८ साली पहिल्या स्त्री तपासणी अधिकारींची एक महिला मदतनीस अधिकारी हा हुद्दा रद्द करण्यात आला आणि संचालक प्रतिनिधी सार्वजनिक शिक्षण (स्त्रियांसाठी) हा हुद्दा निर्माण करण्यात आला.

शिक्षणातील संशोधनाचा ४था आढावा १९८३ ते १९८८ भाग दोन

स्त्रियांच्या शिक्षणातील प्रगती-

भारतात १९ व्या शतकापासून स्त्रियांच्या समाजातील खालच्या दर्ज्याविरुद्ध जेव्हा आवाज उठविला गेला, तेव्हा त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाला प्रथम प्राधान्य दिले. १९४९ मध्ये कलकत्त्यातील बेधूनने शाळेच्या स्थापनेबरोबर आणि काही गुजराथ महाराष्ट्रातील मूळच्याच मुर्लीसाठी शाळा काढण्याच्या त्याच काळातील प्रयत्नामुळे स्त्रियांच्या शिक्षणातील मान्यता देण्याच्या बाबतीत पहिली पाऊले उचलली गेली. (देसाई - राज, १९८७) जरी उदारमतवादी सुधारणावादींना स्त्रियांच्या शिक्षणाची किंमत समजली होती, तरी त्यात समाविष्ट असलेल्या गोष्टी कुटुंबातील स्त्रियांच्या मर्यादित कल्पनेनुसार निश्चित केल्या जात. त्याचा विश्वास होता की, समाजाचे परिवर्तन करण्याच्या अवाढव्य कामात शिक्षित मध्यमवर्गीय पुरुष गुंतविले गेले होते, स्त्रियांना जर शिक्षण दिले गेले तर त्या केवळ समाजातील होणाऱ्या बदलाची योग्यताच ओळखणार नाहीत तर बदलाच्या घडामोडीत पुरुषाच्या एकत्रित काम करतील. त्यांनी स्त्रियांच्या पारंपारिक पत्नी किंवा आई या भूमिकेत काही बदल होण्याचा कधीही विचार केलेला नाही.

तथापि मुर्लीच्या शिक्षणाला महत्त्व देणे स्विकृत करण्याचे वातावरण निर्माण करण्याबद्दल या समाज सुधारकांना मोठेपणा देण्यात येतो. नटेशन(शिक्षण) एन्. डी., कर्वे डी. के. (१९३६); रानडे एम्.जी (१९०२), मझुमदार, वीणा (१९८५)

समाज सुधारकांनी जरी कळकळीची विनवणी केली तरी सुध्दा स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या विस्तारास सुरुवात होत नव्हती. राष्ट्रीय विमोचनाच्या चळवळीला पोषक अशी भावना उचंबळून आल्यावर, विशेषतः १९३० नंतर, एका महत्त्वाच्या बदलास सुरुवात झाली. जेव्हा स्त्रियांनी राष्ट्रीय चळवळीत सक्रिय भाग घेतला, आणि

अशा संस्था स्थापन केल्या जिथे स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या गरजेवर सतत भर दिला गेला. अर्थात या टप्प्यातही स्त्रियांच्या भूमिकेचे आकलन होण्यात, किंवा पहाण्यात फारसा बदल झाला नाही.

तरीसुद्धा त्यांच्या विस्तृतपणे सहभागी होण्यात शिक्षण हा एक ठेवा आहे, याची हळुहळू जाणीव होऊ लागली. आधीच्या काळाशी तुलना केली असता, या टप्प्यात अधिक स्त्रिया शाळा आणि कॉलेजमध्ये गेल्या, आणखी काही जर्नीनी शिकविण्याच्या, वैद्यकीय, आणि वकिलीच्या व्यवसायात प्रवेश केला. परंतु या काही प्रगती झाल्या तरी सुद्धा स्त्रियांच्या शिक्षणातील वाढ फारच हळुहळू होत होती.

स्वातंत्र्याच्या सांयकाळी, फक्त साधारणपणे आठ टक्के स्त्रिया शिक्षित होत्या. संबंधित गटापैकी २५ टक्के प्राथमिक वर्गात आणि केवळ ५ टक्के माध्यमिक शाळांमध्ये होत्या. असमाधानकारकपणे १८,६७५ मुली-साधारणपणे पटावरील एकूण संख्येच्या १० % उच्च शिक्षण घेत होत्या.

स्वातंत्र्यानंतर सुद्धा शिक्षणातील उघडपणे प्रकट करण्यात आलेले समानतेच्या मार्गाचे ध्येय आणि त्याचा साक्षात्कार यात बरेच शास्त्रावर आधारलेले सत्य हे फरसे उत्तेजन देणारे नव्हते. शिक्षणाचा प्रसारात लिंगभेद हा जवळ-जवळ स्पष्टपणे दिसून येतो. ६ ते ११ वयोगटातील २० % मुले १२ ते १४ वयोगटातील ५७ % मुले आणि १५ ते १७ वयोगटातील ७१ % मुले यथाक्रम मुलांच्या गटाशी तुलना करता, १९८१ मध्ये ४५ % पेक्षा जास्त ७५ % पेक्षा जास्त मुलींनी शाळा सोडली.

समस्या प्रांत-प्रांतातील समतोलपणाच्या अभावामुळे गंभीर होत गेली, केरळ मध्ये महिला साक्षरता ७३ % इतकी उच्च आहे, तथापि राजस्थानमध्ये १२ % स्त्रियासुद्धा साक्षर नाही आहेत. प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीत, प्रांता-प्रांतांतील तफावतीमुळे स्त्रियांचे शिक्षण वाढविण्यासाठी ९ राज्यांमध्ये जी शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेली म्हणून जाहीर करण्यात आली, त्यांसाठी खास प्रयत्न सुचविण्यात आले आहे. हा समतोलपणाचा अभाव पुढे जाऊन अधिक महत्त्वाचा होतो तेव्हा त्यात ग्रामीण विभागाचाहि विचार

मिळविला जातो. १९८१ तील शिरगणतिनुसार ग्रामिण भागातील स्त्रियांची साक्षरता १७-९६ होती, तर नगर भागात ती ४७.८२ % होती. हे दृश्य शालेय पातळीवर वेगळे नाही. माध्यमिक पातळीवर संबंधित वयोगटातील फक्त १३ % मुली शाळेत शाळेत होत्या. असमाधानकारकपणे त्यांतील फक्त १७ % खेड्यांतून आलेल्या होत्या.

प्रांतातील, ग्रामीण नागरी भागातील भेदाव्यतिरिक्त लिंगभेद अशा अभ्यासक्रमात दिसून येतो जे विशेषतः उच्च शिक्षणात समाविष्ट केलेले आहेत. कलाशाखांतील मुलींची अधिक संख्या तसेच व्यापार व शैक्षणिक, या विद्याशाखा या संबंध येणाऱ्या नोकरी व अधिकारातील दर्ज्याशी आहे.

या विषयासंबंधातील काही भागांतील संशोधन हे नोंद घेण्यासारखे आहे. समाजशास्त्र आणि इतिहासकारांनी समाजसुधारक स्त्री शिक्षणावर जोर देण्याच्या भूमिकेच्या अभ्यास केला. त्याची भूमिका तपासून पाहणे चित्तवेधक होईल. स्त्रियांच्या दृष्टीकोनातून पाहिले असता. हे जाणून घेणे उपयुक्त ठरेल. की, संशोधकांना स्त्रियांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे कसे पाहिले. प्रांता -प्रांतात एवढा असमतोल का आहे.

शिक्षणाच्या इतिहासाच्या अभ्यासातील मर्यादातील एक मर्यादा अशा आहे की, हे अभ्यास मुख्यत्वे वर्णनात्मक आहेत, पृथःकरणात्मक नाहीत.

शिक्षणाच्या असमान प्रसाराबद्दलचे किंवा काही समाजसुधारकांची स्त्रियांची समाजातील भूमिका या विषयीच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांची उत्तरे ते (अभ्यास) देऊ शकत नाहीत. वास्तविक पाहता, शिक्षणाचे बारिक- सारिक तपशिलाचा विचार करून केलेले आणि गुतागुंतीचे समाजाशी असलेले नाते याचा अभ्यास आम्हाला आढळले.परंतु ते सुध्दा अधिकतम वर्णनात्मकच आहेत आणि शिक्षणाच्या प्रसाराबाबत ते महत्त्वाचे प्रश्न विचारत नाहीत -जसे शिक्षणाच्या वाढत लिंग तफावत का आहे ! शिक्षण पुरुष आणि स्त्रियांनी वेगवेगळी कामे तडीस नेण्याची अपेक्षा करते का ? शिक्षणाचा प्रसार व्यक्तींना किंवा कुटुंबांना

त्याच्या असलेल्या उपयोगाशी संबंधित आहे का ! अशा स्त्रियांची आत्मचरित्रे किंवा चरित्रे ज्या प्रथम शिक्षण मिळालेल्या स्त्रियांपैकी होत्या , काय दर्शवितात ? असे काही प्रश्न स्त्रियांचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांनी विचारलेले आहेत . शिक्षण - तज्ञ जर अशा प्रकारच्या दृष्टीकोनांचा विचार करतील तर ते उपयुक्त होईल .

चानाना (CHANANA) कर्वना (KARVNA)

स्त्रियांना तोंड द्याव्या लागणाऱ्या समस्या -

ज्ञान मिळवण्यासाठीची कृती आणि कसब यात अशा काही प्रसंगाचा समावेश होतो की जे शिक्षण घेणाऱ्या मुलींसाठी समस्या मांडतात. समस्याचे पुढीलप्रमाणे सहा प्रकारात करता येतील.

- १) मानसिक जुळवणीशी संबंधित समस्या.
- २) शिक्षित स्त्रियांच्या नोकरीशी निगडीत काही समस्या .
- ३) वर्गीकृत जाती व वर्गीकृत जमातीतील मुलींच्या समस्या.
- ४) संस्थांच्या आकारमानाविषयीच्या जसे शाळा किंवा कॉलेज विषयीच्या समस्या.
- ५) शिक्षण पध्दतीने भाग न घेयाविषयीच्या समस्या .
- ६) अनौपचारिक पध्दतीत असलेल्या स्त्रियांच्या समस्या.

ग्रामीण स्त्रियांचे शिक्षण

बोकिल बी. जी.

पिएच.डी.शिक्षण पुणे विद्यापीठ १९८७.

या संयोजनाची उद्दिष्टे अशी होती.

१) अशा गोष्टींचा अभ्यास करणे ज्याचा प्रतिकूलपणे मुर्लीच्या प्राथमिक शिक्षण संपविण्यावर परिणाम झाला आणि अशा सुध्दा गोष्टी दाखवून देणे ज्या प्राथमिक शाळांमध्ये मुर्लीची नावे नोंदविण्याच्या आड आल्या.

२) आर्थिक आणि सामाजिक कारणांचा अभ्यास करणे त्यांचा प्रतिकूल परिणाम मुर्लीच्या नोंदणीवर आणि प्राथमिक शाळेत शिक्षण पुढे चालू ठेवण्यावर झाला.

३) ज्या गोष्टींनी प्रौढ महिलांस शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त केले त्याचा अभ्यास करणे.

४) अभ्यासक्रम, शिकविण्यास मदत करणारी साधने, पध्दती, शिक्षकांचे प्रशिक्षण, आर्थिक आणि किंमत ठरविण्याची क्रिया जी स्त्रियांच्या शिक्षणात परिणामकारक होती यांचा अभ्यास काणे.

५) अनौपचारिक पध्दतीचा स्त्रियांना शिकविण्यासाठी कसा उपयोग करून घेता येईल ह्याचा अभ्यास करणे.

६) ज्यापध्दतीने ग्रामीण भागातील लोक स्त्रियांच्या शिक्षणाची आखणी व अंमलबजावणी करित होतो त्याचा अभ्यास करणे.

एकंदरित १५ ते ५० वयोगटातील २२५ स्त्रिया आणि पुण्याजवळील तीन खेडी - म्हणजे अवसरवाडी , अर्वी आणि राहातवाडे येथील स्त्रियांचा नमुना म्हणून विचार करण्यात आला. हा अभ्यास प्रौढशिक्षण वर्ग चालविणारा कृती संशोधनात्मक प्रकल्प होतो. संशोधकांनी सभा भरविल्या, गटांमध्ये चर्चा केली आणि

स्त्रियांना प्रौढ शिक्षण वर्गात भाग घेण्यास प्रवृत्त केले. सगळ्या प्रयोगात ज्या पायऱ्यांचा अंतर्भाव केला होता त्या अशा होत्या

- १) केंद्रासाठी जागा निश्चित करणे आणि वीज, बसण्याची व्यवस्था इ, सोयी केंद्रासाठी उपलब्ध करून देणे
- २) अभ्यासक्रम तयार करणे.
- ३) शिकविण्याची आणि शिकण्याची साधने उपलब्ध करून देणे.
- ४) शिक्षकांची निवड करून त्यांच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था करणे .
- ५) वर्गप्रमुख व पर्यवेक्षकांची व्यवस्था करणे.
- ६) स्त्रियांच्या क्षेत्रातील तज्ञ शोधून त्यांची सेवा केंद्रासाठी उपलब्ध करून देणे.
- ७) केंद्राभोवती सलोख्याचे वातावरण अमंग राखणे आणि स्त्रियांना केंद्रामध्येच थांबवून ठेवणे.
- ८) स्थानिक समाजाला केंद्राच्या आखणी आणि व्यवस्थापनात गुंतविणे.
- ९) शिकणाऱ्यांच्या प्रगतीचे पृथःकरण करणे म्हणजे आणि त्यांच्या प्रगतीची नोंद करून ठेवणे.
- १०) शिकणाऱ्या स्त्रियांच्या भविष्यातील गरजा समजून घेणे

प्रमुख आढळून आलेल्या गोष्टी अशा होत्या

- १) समाजातील आर्थिक दृष्ट्या खालच्या वर्गातील मुली शाळेबाहेर राहिल्या . सामान्यपणे अशा कुटुंबाची शैक्षणिक पातळी कमी होती अशा कुटुंबातील मुली एकतर त्यांच्या पालकांना मदत करायच्या अथवा स्वतःसाठी स्वतःच कमवायच्या .
- २) साधारणपणे ८व्या ९व्या वर्षी मुली शाळा सोडतात त्या घरात किंवा शेतात काम करतात . परंतु त्यांच्या भावांचे शिक्षण पुढे चालू रहाते.

३) सामाजिक आर्थिक दृष्ट्या चांगला दर्जा असलेल्या मुली जास्त संख्येने शाळेत दाखल होत होत्या व जास्त काळ शिकत होत्या अशा कुटुंबाचा शैक्षणिक दर्जा सुध्दा चांगला होतो.

४) ज्या भागांत अभ्यास केला गेला त्यात खरोखरच अशा कोणीही मुली नव्हत्या ज्यांनी शिक्षणात औपचारिक रित्या भाग घेतलेला नाही.

५) अशा मुलींची संख्या खूप कमी होती. अया मुलींना गोष्टींमुळे काही शिक्षण मिळाले नाही त्या पुढील प्रमाणे होत्या.

अ) शाळेत येण्यासाठी पार करावे लागणारे अंतर

ब) शारिरीक दृष्ट्या अपंगत्व.

क) सतत येणाऱ्या घरगुती अडचणी.

ड) दिवसभर करावे लागणारे शारिरीक कष्ट.

५) कुटुंबाच्या सामाजिक - आर्थिक माहितीच्या आढाव्याच्या निष्कर्शातून असे अढळून आले की

अ) मुलींच्या विवाहाचे वय अविचलपणे वाढत होते.

ब) स्त्रियांनी कुटुंब नियोजनाच्या कार्यक्रमांचा स्विकार केला आहे.

क) ग्रामीण भागातील कुटुंबाचे शेती हेच मिळकतीचे मुख्य साधन होते.

ड) बऱ्याचश्या स्त्रिया ह्या शेतांतील कामगार होत्या.

इ) बऱ्याचश्या कुटुंबात दुग्ध व्यवसाय , कुक्कुट पालन , डुकरे पाळणे इ. चा जास्तीचा व्यवसाय म्हणून

स्विकार करण्यात येत होता ज्यामुळे त्यांची आर्थिक पातळी उंचावली बऱ्याचशा कुटुंबात अशिक्षित

स्त्रियांचा आकडा मोठा होता. प्रत्येक कुटुंबात ६-१० माणसे होती.

६) क्रियात्मकता आणि जाणीव असणे यांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला.

- ७) स्त्रियांनी आरोग्य आणि स्वच्छतेच्या भागात अर्थपूर्ण प्रगती दाखविली.
- ८) त्यांना प्राथमिक समाजकार्य आणि धीटपणा यांच्यात जलद प्रगती दाखविली.
- ९) हुंडा विवाहाचे वय आणि इतर सामाजिक चालीरीतीकडे बघण्याच्या वृत्तीत स्त्रियांनी फारसा बदल दाखविला नाही.
- १०) ३५-४० वयोगटातील स्त्रियांची प्रगती १५ते ३५ या वयोगटातहल स्त्रियांपेक्षा जास्त होत्या , कारण पुढचा गट सतत कोणत्या ना कोणत्या तरी शारिरिक कामात दिवसभर व्यग्र असे.

शाळेतील पाठ्य-पुस्तकांत स्त्रियांचे स्थान

प्रस्तावना

ही सर्वाना चांगली माहित असलेली गोष्ट आहे की , सामान्यपणे समाजातील स्त्रियांचे स्थान हे पुरुषांपेक्षा खालचे असते. ही परिस्थिती स्त्रीजातीस निःसंशय अन्यायकारक आहे. तथापि, या परिस्थितीवर उपाय म्हणून युनायटेड नेशन्सच्या जनरल असेंब्लीने १९७२च्या १८ डिसेंबरला १९७५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहीर केले. अर्थात सगळ्या देशांना समाजातील स्त्रियांचे स्थान ठरविण्यासाठी, संधि उपलब्ध करून देण्यासाठी आणि त्याचबरोबर स्त्री आणि पुरुषांच्यात समानता आणण्यासाठी ही योजना करण्यात आली.

आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून , युनायटेड नेशन्सने स्त्रियांवर जागतिक परिषद आयोजिली, जी मेक्सिको शहरांत १९ जून १९७५ ते २ जुलै १९७५ या कालावधीत भरविण्यात आली. या परिषदेत १४० देशातील अंदाजे ५००० प्रतिनिधी उपस्थित होते. या परिषदेत सगळ्या जगाच्या स्त्रियांच्या असमाधानकारक प्रतिष्ठेकडे लक्ष वेधून घेण्यासाठी आणि यावर उपाययोजना सुचविण्यासाठी काही ठराव मांडण्यात आले.

शिक्षणाने सभामधील जवळजवळ सगळ्या चर्चामधून तीन समिती दाखवून दिल्या, त्यांच्यातर्फे परिषदेने कार्य केले. ठराविक साच्याच्या होत जाणाऱ्या भूमिकेवर अगदी लहानपणापासून योग्य शिक्षण देऊन ताबा ठेवण्यात यावा या विधानाला भारतीय प्रतिनिधीने तिच्या राष्ट्रीय भाषणात परिषदेच्या पूर्ण सभेत जोर दिला. या विचाराचे मोठ्या प्रमाणात अतिशय उत्साहाने स्वागत झाले आणि त्याचा परिषदेच्या अहवालात अंतर्भाव करण्यात आला.

सर्व अभ्यासक्रम स्त्रीपुरुष प्रवृत्तीतून मुक्त असावा आणि त्याच्यात लिंगभूमिकेच्या छत्राविक साच्याच्या कल्पनेचे टीकात्मक पृथक्करण असावे आणि शिफारस करण्यात आली (अंतर्गत संघटनेकडून) की

शिकविण्याची सर्व माध्यमे आणि विषय स्त्री - पुरुष प्रवृत्ती पासून मुक्त असावेत आणि बदलणाऱ्या योग्य भेदाभेद करण्याच्या वृत्तीचे मार्गदर्शन करणारे असावेत.

याकरीता, या गोष्टींच्या योग्यायोग्यतेसाठी कचेरीने असा संशोधन प्रकल्प अंगिकारावा की जो, "स्त्रीपुरुष जाती संबंधीच्या ठराविक साच्याच्या कल्पनेविषयी काही स्त्रीपुरुष -प्रवृत्ती पाठ्यपुस्तकात आहे का हे शोधून काढले.

परंतु कोणी विचारू शकेल की "स्त्रीपुरुष -प्रवृत्ती " आहे असे दाखविणारा काही पुरावा आहे का? मुलींच्या प्रगतीच्या दृष्टीने ती हानीकारक आहे का? होय यासाठी पुष्कळ पुरावे आहेत. ते बहुतेक अमेरिकेत मिळतात आणि त्यांचा सारांश पुढील विभागात दिला आहे

२) अमेरिकेतील पुरावा

सर्वपक्षी हे मान्य केले आहे की शिक्षणाच्या मुख्य उद्देशापैकी एक म्हणजे मुलाला तिच्या किंवा त्याच्या बुध्दी सामर्थ्याचा विकास करण्यास प्रोत्साहन देणे . हे काहीसे विचित्र वाटेल परंतु अमेरिकेतील बऱ्याच अभ्यासांनी दाखविले आहे की, अभ्यास क्रमातील स्त्री- पुरुष प्रवृत्ती, पाठ्यपुस्तके आणि वर्गातील प्रत्यक्ष कृती हे वर निर्देशिलेल्या उद्देशाच्या मार्गातल्या वाईट अडथळ्यापैकी एक आहे. शाळेतील स्त्री- पुरुष जातीयता मुलींचे बुध्दीसामर्थ्य तीव्रपणे व्यक्त होऊ देत नाही आणि त्या व्यतिरिक्त मुलांच्या बुध्दीसामर्थ्याला सुध्दा मर्यादा घालते.

संशोधन करणारी वाढत जाणारी संस्था असे दाखविते की, जसजशी मुलींची शाळेत प्रगती होत जाते तसतशी त्यांच्या अभ्यास विषयक योग्यतेचे आणि त्यांच्या विषयीचे चांगल्या मताचे नुकसान होत जाते.

बौद्धिक दृष्ट्या मुली मुलांपेक्षा लवकर पुढे जातात त्या लवकर बोलायला,मोजायलाआणि वाचायला

लागतात. प्राथमिक अवस्थेत त्या गणितातही चांगल्या असतात. तथापि शाळेतील उच्च शिक्षण वर्गात , वेगळाच नमुना उदयास येतो. योग्यता परिक्षेतील कृतीत मुलींच्या उतरत्या कळेला सुरुवात होते.

विद्यार्थी जस-जसे शाळेत प्रगती करतात तस तशी त्यांची मुलांविषयीची मते उच्च आणि त्याच बरोबर किंवा सुसंगतपणे त्यांचे मुलींविषयीचे मत कमी दर्जाचे होते. थोडक्यात मुले ही मुलींपेक्षा वरचढ आहेत असे मुले शिकतात.

मुली जेव्हा उच्च शाळेत जातात, त्या काळापर्यंत त्यांची भविष्याविषयीची मते प्रखरपणे मर्यादित असतात .परंतु त्याच वयाच्या मुलांच्या महत्वाकाक्षांना मर्यादा नसते.

बऱ्याचक्या पुरुष व महिला कॉलेज विद्यार्थ्यांना असे वाटते की, स्त्रियांशी निगडीत असलेल्या वैशिष्ट्यांपेक्षा पुरुषांशी निगडीत असलेली वैशिष्ट्ये जास्त मूल्यवान आणि सामाजिक दृष्ट्या अधिक योग्य आहेत.

केवळ कॉलेज मधील मुलगेच नव्हेत तर कॉलेज मधील मुली सुध्दा , ज्या महिला विद्यार्थ्यांनी अभ्यासात उच्च यश मिळविलेले आहे, त्यांच्या विषयी नकारात्मक प्रतिक्रिया दाखवितात.आणि कधी कधी तर मुली यश

टाळण्यासाठी वास्तविक निमित्त्य दाखवितात , कारण मुलांना विद्वान मुली आवडत नाहीत.

डॉ. एस्. व्ही. केळकर (मार्गदर्शक) संशोधन अहवाल राज्य संस्था , पुणे

श्री. एम्.ए. तांबोळी

प्रकाशक — श्री जि. एम्. बोम्बले

मुख्यअधिकारी

राज्य शिक्षण संस्था,

महाराष्ट्र राज्य पुणे ४११०३०

मुद्रक — पी. डी. वेलनकर

हंस मुद्रक व लेखन साहित्य वितरक

६५, नवी पेठ, पुणे ४११०३०.